БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ИВАН Д. ШИШМАНОВ - НАУКА И ПОЛИТИКА

II 72859

ШИШМАНОВИ ЧЕТЕНИЯ

КНИГА 3

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА.

ШИШМАНОВИ ЧЕТЕНИЯ

Книга 3

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

Със съдействието на **Национален фонд "Култура"**
при Министерството на културата
са отпечатани :

"ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ФОРУМЪТ. Шишманови четения. Книга 1", София, 2005.

"ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНИЯТ И ГРАЖДАНИНЪТ. Шишманови четения. Книга 2", София, 2006.

"ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА. Шишманови четения. Книга 3", 2007

Тези книги са резултат от работата на научния проект
"Иван Д. Шишманов и модернизацията на българската хуманитарна наука",
реализиран в Института за литература при БАН .

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

AS220
П 7285а 1987

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА

ШИШМАНОВИ ЧЕТЕНИЯ

Книга 3

София, 2007 г.

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

82.09(497.2)(092)(082)
+92:82.09(497.2)Шишманов,ив.д.
В 97477

Редакционна колегия:

ст. н. с. д. ф. н. Румяна ДАМЯНОВА (гл. редактор)
ст. н. с. д-р Стоянка БОЯДЖИЕВА
Недка КАПРАЛОВА (секретар)
ст. н. с. I ст. д. и. н. Рачко ПОПОВ
ст. н. с. I ст. д. ф. н. Владко МУРДАРОВ

© Институт за литература, 2007
© Ст. н. с. д. ф. н. Румяна Дамянова, *съставител, предговор*, 2007

П 7582а
инв. № 61904

ISBN 978-954-315-049-6

Издателство "Карина – Мариана Тодорова"

ПРОВЕРЕНА
2009 - 2010

ВАШ БИБЛИОТЕКА
ДАР

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР / 7
PREFACE / 10
FOREWORD / 13
ПРЕДИСЛОВИЕ / 16

I. ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ИДЕИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Александър Йорданов. Модерният Шишманов / 21
Димитър Цанев. Иван Д. Шишманов – историограф на Българското културно възраждане / 27
Владимир Кржиж. RENAISSANCE-ВЪЗРАЖДАНЕ: калка и културни контексти / 37
Пламен Антов. Паисий като Erzieher / 45
Петя Костадинова. "Сянката на времето" в текстовете на Иван Шишманов / 64
Румен Шивачев. "Новите гледища" на Иван Шишманов за Бай Ганьо / 74
Ваня Матеева. Делото на проф. Иван Шишманов за интеграцията и културното развитие на слепите / 87
Мария Младенова. Приносите на професор Иван Д. Шишманов за развитие на българското библиотекознание / 98
Людмила Хр. Малинова. Една будителка в расо – Анна (Евгения) Бояджиева / 107

II. ВЪВ ВОДОВЪРТЕЖА НА ПОЛИТИКАТА

Яни Милчаков. Иван и Димитър Шишманови – литература и дипломация. / 119
Емил Димитров. Димитър Шишманов пред Народния съд / 139

III. ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ

Ерика Лазарова. Културфилософът Найден Шейтанов – един самобитен ученик на Иван Д. Шишманов / 177
Наталия Григораш. Иван Шишманов и украинските българисти: към въпроса за научно-творческия диалог / 199
Галина Бушко. Иван Шишманов и Иван Франко в контекста на украинско-българските литературни връзки в края на XIX – първата четвърт на XX век / 207
Младен Влашки. Иван Д. Шишманов и виенското издание "Die Zeit" / 214
Елена Сюпюр, Аурелия Херда. Кореспонденцията на българския учен Иван Д. Шишманов със Замфир Арборе / 225
Васил Балевски. Шишманов в Италия – период на емиграция (Кореспонденцията М. Арнаудов – Ив. Шишманов 1906-1907 г.) / 235

СПРАВКА ЗА АВТОРИТЕ / 245
ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ / 246
ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ / 254

ПРЕДГОВОР

"Моята цел беше значително по-скромна: да покажа, какви би трябвало да бъдат, според моето мнение, преобладающите качества на *официалните определители на външната ни политика* и само на тия.

При такива условия падат естествено всички искрени или присторени укори, че не съм бил дал пълен рецепт за българските министри изобщо.

Нека ми бъде простено при това, че не реагирам и на личните инсинуации, които, при нашите нрави, не можеше да не се явят с правилността на едно лунно или слънчево затъмнение. Независимо от факта, че съм бил почти четире години министър и съм имал следователно време да обръгна на всекакви епитети, аз оставам и днес с дълбокото убеждение, което споделят наверно всички добри българи, че трагизмът на момента изисква наложително, да се издигнем над своето малко "аз", над своето дребно злопаметство, над своите лични симпатии и антипатии".

Това е откъс от една почти неизвестна статия на Иван Д. Шишманов – "Наука и политика" (Свободно мнение, I, 1913, кн. 3), която насочи и към онасловяването на настоящия сборник. Тя разкрива принципните позиции на учения, гражданина и политика Шишманов, за когото съдбата на България стои над всичко. Но тя показва и неговия нелек път на политик и дипломат, срещнал предимно неразбиране и тенденциозно отношение. Проличава полемичният талант на Шишманов, който смело и аргументирано отговаря на нападките на Борис Вазов по повод статията му "Нашата дипломация", публикувана в кн. 1-2 на същото списание.

Учен с мащабно виждане за историческата и културната съдба на своя народ, Иван Д. Шишманов не остава безучастен към проблемите на своята страна в една съдбовна година. През същата 1913 г. той публикува редица полемични статии, с които се включва в напрегнатото време, защитавайки българското като култура и традиция и борейки се за справедлива съдба на Балканите: "Образованието като фактор в Балканската война", "Българи и сърби", "Обективна наука или тенденциозна политика. (Към сръбско-българския спор)", "До учените, филантропите и обществените деятели в Европа и Америка", "Към обнова. Възможна ли е тя и с какви средства", "Външна политика. Австрия, Русия и България" и други.

Научният проект "Иван Д. Шишманов и модернизацията на българската хуманитарна наука", който беше замислен и се реализира в Института за литература при БАН от 2004 г., вече три години изследва различни аспекти от богатата научна и гражданска дейност на Иван Д. Шишманов. Резултат на тази нелека изследователска задача са излезлите сборници "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ФОРУМЪТ. Шишманови четения. Книга 1"** (София, 2005), "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНИЯТ И ГРАЖДАНИНЪТ. Шишманови четения. Книга 2"** (София, 2006) и **"ДА БЪДЕМ ЕВРОПЕЙЦИ И ВСЕ ПАК БЪЛГАРИ. Иван Шишманов в оценката на съвременниците си. Спомени, отзиви, материали"** (София, 2006).

Предлаганият том **"ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА. Шишманови четения. Книга 3"** непосредствено продължава осъществяването на концептуалния замисъл на научния проект – изследване и интерпретиране на Шишмановите гледища върху основни проблеми в българската наука, разкриване на неговите граждански позиции, очертаване на неговата дейност като политик. В излезлите два сборника с изследвания и в настоящия том може да се забележи как интересът към научното наследство на Иван Д. Шишманов интерферира, завладява нови и некоментирани проблемни полета и показва един нов, донякъде непознат образ на учения. Този образ е резултат от задълбочени изследвания на учени от различни сфери на хуманитаристиката – литератори, фолклористи, езиковеди, историци; на българи и чужденци. Постепенно научният проект се разраства, в него се включват учени от Чехия, Русия, Украйна, Румъния, които в предлаганите материали разкриват нови черти от образа на учения, гражданина и политика Иван Шишманов. Провежданите всяка година "Шишманови четения", към които проявяват интерес изследователи от различни области на научното знание и от всички изследователски центрове в страната, станаха важен форум, на който се дискутират Шишмановите идеи, изнасят се малко познати или съвсем непознати факти от неговата житейска или научна биография; в тях вземат участие и учени от чужбина, където Шишманов е оставил следи от своята дейност като учен и политик.

Сборникът "ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА " открива нови аспекти в научната и гражданската биография на учения. Разпределени в три самостоятелни дяла, материалите в сборника очертават неговия богат и многообразен образ: **на учен**, който изгражда терминологията на още младата наука – до постепенното му превръщане в "класик на историографията на културното Възраждане"; същевременно чрез задълбочен изследователски поглед се търсят модерните проекции на класическите му текстове за Паисий или за Бай Ганьо, откриват се нови акценти в лингвистичната употреба на някои характерни конструкции на

неговия изследователски език; **на политик,** който съумява да оцени нуждите на момента и да създаде условия за интегрирането на незрящите или да постави на научни основи българското библиотекознание, и т.н.

Самостойно място в сборника заема вторият дял, онасловен "Във водовъртежа на политиката" и включващ два материала – за Иван и Димитър Шишманови като творци и като дипломати, и публикацията "Димитър Шишманов пред Народния съд", която за първи път дава публичност на протокола от разпита и осъждането му. За осъществяването на тази публикация дължим благодарност на ръководителя на научния проект "Политика и литература" при Института за литература ст. н.с. д-р Вихрен Чернокожев, който даде съгласието си за включването в тома на тези ценни материали.

Третият дял в сборника "Иван Д. Шишманов – връзки и влияния" разкрива контактите му с български, румънски и украински учени, а също и участието му във виенското списание "Die Zeit", допълвайки богатия и сложен изследователски свят на Шишманов.

Предлаганият сборник "ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА" навлиза по-дълбоко в обемната дейност на Шишманов, като показва някои малко познати страни от нея. Но съвременната наука все още е далеч от цялостно обхващане и оценяване на направеното от този виден български учен-хуманитарист. В замисъла на научния проект "Иван Д. Шишманов и модернизацията на българската хуманитарна наука" присъства и убеждението за необходимостта основополагащите трудове на учения да бъдат преиздадени, да бъдат издирени и публикувани някои неизвестни негови творби, да бъдат открити в различни архивохранилища в страната и в чужбина неизвестни ръкописи, кореспонденции, бележки. За осъществяването на такива важни задачи е необходимо време, нужен е огромен потенциал от научна добросъвестност, търпение и убеждение, не по-малко са нужни средства за реализирането им. Станалите традиция "Шишманови четения" ще продължават да предизвикват към размисъл и аналитично разчитане на Шишмановите "гледища" учени от различни поколения, научни области и държави. За да бъде обхванато и представено пред българската и европейската общественост на XXI век мащабното по обхват и актуално звучене научно дело на един от най-изявените представители на българската хуманитаристика, е необходимо и друго – активната подкрепа на институции, за които българското, като същност и съдба, е водещо. Така, както авторитетно то присъства в гражданските позиции на учения и политика проф. Иван Д. Шишманов.

Румяна Дамянова

PREFACE

« Mon but était beaucoup plus modeste : montrer quelles devraient être, selon mon opinion, les qualités prédominentes de ceux qui *déterminent notre politique extérieure* et cela ne visait qu'eux.

Dans ces conditions, naturellement, toutes les reproches, sincères ou fausses, m'accusant de ne pas avoir donné une récette complète pour les ministres bulgares en général, s'effondrent.

De plus, qu'on me pardonne le fait que je ne réagie pas aux insinuations personnelles qui, étant données nos moeurs, ne pouvaient apparaître que suivant l'exactitude d'une eclipse de la lune ou du soleil. Malgré le fait que j'ai été ministre pendant quatre ans et que donc j'ai eu le temps de m'habituer à toutes sortes d'épithètes, je continue à garder la conviction profonde, partagée, j'en suis sûr, par tous les Bulgares honnêtes, que le tragique de ce moment nous impose impérativement de nous mettre au-dessus de notre petit « moi », de notre petite rancune, de nos sympathies et antipathies ».

C'est un extrait d'un article presque inconnu d'Ivan D. Chichmanov, « Science et politique » (*L'Opinion libre*, I, 1913, n° 3), qui nous inspira aussi le titre du présent livre. Cet article montre les positions de Chichmanov le scientifique, le citoyen et l'homme politique pour qui le destin de la Bulgarie était au-dessus de tout. Mais c'est un témoignage également de son chemin pas facile d'homme politique et de diplomat qui très souvant avait connu la noncompréhension et une attitude tendancieuse. On voit le talent polémique de Chichmanov dans la réponse courageuse et argumentée qu'il adresse à Boris Vazov à propos de son article « Notre diplomatie », publié dans le n° 1-2 de la même revue.

Les problèmes du pays en cette année fatale ne laissèrent pas indifférent le grand scientifique Ivan D. Chichmanov qui voyait clairement le destin historique et culturel de son peuple. La même année 1913 il prouve sa participation à son temps agité en publiant de nombreux articles polémiques par lesquels il défend la cause bulgare comme culture et tradition et lutte pour un destin juste pour les Balkans : « L'éducation comme facteur dans la guerre Balkanique », « Bulgares et Serbes », « Science objective ou politique tendancieuse (De la dispute serbo-bulgare) », « Aux scientifiques, aux philanthropes et aux hommes publiques en Europe et en Amérique », « Politique extérieure. L'Autriche, la Russie et la Bulgarie » et d'autres.

Le projet « Ivan D. Chichmanov et la modernisation des sciences humaines en Bulgarie » conçu et réalisé à l'Institut de Littérature auprès de l'Académie Bulgare des Sciences dès 2004, étudie pendant les trois dernières années les divers aspects de l'activité d'Ivan D. Chichmanov en tant que scientifique et citoyen. Le résultat de cette tâche scientifique assez difficile sont

les livres déjà parus : « **IVAN D. CHICHMANOV - LE FORUM. Journées d'études de l'oeuvre de Chichmanov. Livre 1** » (Sofia, 2005), « **IVAN D. CHICHMANOV – LE SCIENTIFIQUE ET LE CITOYEN. Journées d'études de l'oeuvre de Chichmanov. Livre 2** » (Sofia, 2006) et « **SOYONS EUROPEENS TOUT EN RESTANT BULGARES. Ivan Chichmanov dans les jugements de ses contemporains. Souvenirs, opinions, matériaux** » (Sofia, 2006).

Le présent volume intitulé « **IVAN D. CHICHMANOV – LA SCIENCE ET LA POLITIQUE. Journées d'études de l'oeuvre de Chichmanov. Livre 3** » continue de près la réalisation de la conception du projet : l'étude et l'interprétation des conceptions de Chichmanov portant sur certains problèmes fondamentaux dans la science bulgare, de ses positions en tant que citoyen, tracer son activité politique. Dans les deux livres déjà parus, ainsi que dans le présent volume, on peut voir la manière dont l'intérêt porté à l'héritage scientifique d'Ivan D. Chichmanov s'approfondie, acquiert de nouveaux champs de problèmes encore non commentés et montre une nouvelle image de notre grand scientifique, en quelque sorte inconnue. Cette image est due aux études approfondies des scientifiques de divers domaines des sciences humaines : littéraires, ethnologues, linguistes, historiens ; des Bulgares et des étrangers. Le projet progresse vers de nouveaux territoires : il comprend déjà des scientifiques de la République Tchèque, de la Russie, de l'Ukraine, de la Roumanie dont les études montrent des traits nouveaux dans le portrait d'Ivan Chichmanov le scientifique, le citoyen et l'homme politique. Les Journées d'études annuelles « Ivan D. Chichmanov » témoignent de l'intérêt des chercheurs de tous les domaines de la science humaine et de tous le centres scientifiques du pays et sont devenus un forum important où l'on discute les idées de Chichmanov, on fait part de certains faits de sa biographie humaine ou scientifique inconnus ou peu connus ; on y voit participer des scientifiques des pays étrangers où l'activité scientifique ou politique d'Ivan Chichmanov a laissé des traces.

Le livre « **IVAN D. CHICHMANOV – LA SCIENCE ET LA POLITIQUE. Journées d'études de l'oeuvre de Chichmanov. Livre 3** » ouvre de nouveaux aspects dans la biographies scientifique et de citoyen de Chichmanov. Les articles forment trois parties en décrivant son image riche et polyvalant : celle du **scientifique** qui établie avec beaucoup de précision la terminologie de la science bulgare encore toute jeune en devenant peu à peu le « classique de l'historiographie culturelle de la Renaissance Nationale bulgare » ; le regard approfondie des chercheurs cherche les projections modernes de ses textes sur le Père Ganio ou découvre de nouveaux accents dans l'usage linguistique de certaines constructions caractéristisants la langue de ses études ; d'**homme politique** qui arrive à voir clairement les besoins de son temps en créant des conditions pour l'intégration sociale des nonvoyants ou bien de contribuer à la fondation de la bibliographie scientifique en Bulgarie, etc.

Une place à part dans ce livre est occupée par la seconde partie intitulée « Dans le tourbillon de la politique » qui comprend deux études consacrées à Ivan et à Dimitre Chichmanov en tant au'auteurs et diplomats, ainsi que la publication « Dimitre Chichmanov devant le Tribunal du peuple » qui présente pour la première fois le procès-verbal de son interrogatoire et de sa condamnation. Pour cette publication nous remercions le responsible du projet « Politique et littérature » auprès de l'Institut de Littérature, le directeur de recherche M. Vikhren Tchernokozhev, pour son aimable permission de publier ces matériaux dans notre volume.

La troisième partie du présent livre, « Ivan D. Chichmanov, contacts et influences » montre ses contacts aves des scientifiques bulgares, roumains et ukrainiens, ainsi que sa collaboration dans la revue viennoise « Die Zeit » en complétant le monde riche et complexe des études de Chichmanov.

Le présent volume, « **IVAN D. CHICHMANOV – LA SCIENCE ET LA POLITIQUE** », pénètre encore plus profondément dans l'activité énorme de Chichmanov en montrant certains de ses côtés peu connus. Pourtant, la science contemporaine est loin d'un apperçu et d'un jugement total et deffinitif de l'oeuvre de ce grand humanitaire. Le but du projet « Ivan D. Chichmanov et la modernisation des sciences humaines en Bulgarie » comprend également la conviction qu'il est absolument indispensable que ses travaux fondamentaux soient réédités ; le projet se propose pour but aussi la publication de ses inédits, ainsi que d'autres de ses manuscrits conservés en Bulgarie et à l'étranger. La réalisation de ses tâches importantes demande beaucoup d'efforts professionnels, beaucoup de temps et, pas en dernier lieu, beaucoup de moyens.

Les Journées d'études « Ivan D. Chichmanov », devenues déjà une tradition, continuerons à provoquer la pensée et les analyses de scientifiques de divers générations, domaines et pays sur les conceptions de Chichmanov. Pour que l'oeuvre immense et riche, actuelle encore aujourd'hui, d'un des représentants les plus émminents des sciences de l'homme en Bulgarie puisse être présentée dans sa totalité, en Bulgarie, comme en Europe du XXIe siècle, il faut encore une chose et c'est le concours actif d'institutions pour lesquelles la cause bulgare, son essence et son destin, soit au-dessus de tout : comme dans les positions de citoyen du scientifique et de l'homme politique, le professeur Ivan D. Chichmanov.

Roumiana Damianova

FOREWORD

"My purpose was significantly more modest: to show what should be, by my opinion, the predominating characteristics of *the official determinants of our foreign policy*, and only that.

All sincere or false reproaches that I have not fully accepted the Bulgarian ministers in general, fall down under such circumstances.

Let me be excused for not reacting to the personal insinuations, which, given our national character, could not but manifest themselves with the regularity of a lunar or a solar eclipse. Despite the fact that I have been a minister for almost four years, and I have therefore had the time to get used to all kinds of names, I still remain today with the deep conviction, which probably all good Bulgarians share, that the tragedy of the moment imperatively requires to rise above our little self, our small rancour, above our personal sympathies and antipathies".

This is a passage of an almost unknown paper of Ivan D. Shishmanov – "Science and politics" (Svobodno mnenie, I, 1913, No. 3), which leads to the title of the present symposium. It discovers the matters of principle of the scientist, the citizen and the politic Shishmanov, for who the fate of Bulgaria stands above everything. But it also shows his uneven path as a politician and a diplomat, meeting mostly with misunderstanding and tendentious attitude. The polemic talent of Shishmanov also manifests itself in his brave and well-grounded answer to the attacks of Boris Vazov in connection with his paper "Our diplomacy", published in No. 1-2 of the same journal.

A scientist with a large-scale overview of the historical and cultural fate of his people, Ivan D. Shishmanov does not remain indifferent to the problems of his country in a fatal year. In the same 1913 he publishes a number of polemic papers by which he takes part in the tense atmosphere of the time, defending the Bulgarian as a culture and tradition, struggling for the just future of the Balkans. "Education as a factor in the Balkan war", "Bulgarians and Serbians", "Objective science and tendentious politics. (To the Serbian – Bulgarian dispute"), "To the scientists, the philanthropists and the public figures in Europe and America", "To renovation. Is it possible and by what means", "Foreign policy. Austria, Russia and Bulgaria", etc. .

The research project "Ivan D. Shishmanov and the modernization of the Bulgarian humanitarian science", which was planned and realized in the Institute for Literature in BAS, in 2004 has been investigating for three years already various aspects of the rich scientific and public activities of Ivan D. Shishmanov. The result of this difficult research task was the publication of the symposiums "IVAN D. SHISHMNOV – **THE FORUM. Shishmanov's**

readings. Book 1" (Sofia, 2005), **"IVAN D. SHISHMNOV – THE SCIENTIST AND THE CITIZEN. Shishmanov's readings. Book 2"** (Sofia, 2006) and **"LET US BE EUROPEANS AND STILL BULGARIANS. Ivan Shishmanov in the assessment of his contemporaries. Memoirs, reviews, materials"**(Sofia, 2006).

The proposed volume **"IVAN D. SHISHMANOV – SCIENCE AND POLITICS. Shishmanov's readings. Book 3"** directly continues the realization of the conceptional idea of the research project – the investigation and the interpretation of Shishmanov's "points of view" on basic problems of the Bulgarian science, revealing his position as a citizen, outlining his activities as a politician. In the two published symposia and in the present volume it could be noticed the way in which the interest to the scientific inheritance of Ivan D. Shishmanov interferes, concurs new and non-commented problem fields and reveals a new and to an extent unknown image of the scientist. This image is a result of the profound investigations of scientists from different areas of the humanitarian science – literary and folklore investigators, linguists, historians; from Bulgaria and abroad. Gradually the project enters new territories, including scientists from the Czech republic, Russia, the Ukraine, Romania, who discover in the proposed works new features of the portrait of the scientist, the citizen and the politician Ivan Shishmanov. The Shishmanov's readings, which take place every year and which attract the interest of investigators from different areas of the scientific knowledge and from all research centers in the country, have become a significant forum for the discussion of Shishmanov's ideas, for the presentation of facts almost or completely unknown from his personal and scientific biography, with the participation of scientists from other countries, in which Shishmanov had left signs of his activities as a scientist and a politician.

The symposium "IVAN SHISHMANOV – SCIENCE AND POLITICS" reveals new aspects in the biography of the scientist as an investigator and as a citizen. Divided into three independent sections, the materials in the symposium outline his rich and multi-form image: **of a scientist**, who precisely builds up the terminology of the still young science – to his gradual transformation into the "classic of the historiography of the cultural National Revival"; and in the same time the modern projections of his classical texts on Paisiy and Bay Ganyo are being looked for and new accents in the linguistic use of certain characteristic constructions from his research style are being discovered; **of a politician,** who has succeeded in evaluating the needs of the moment and in creating the conditions for the integration of the blind people, who had laid the scientific foundations of the Bulgarian library science, etc.

The second section in the symposium occupies an independent position and it was titled "In the political vortex". It includes two materials – about Ivan and Dimitar Shishmanov as authors and diplomats and the publication "Dimitar

Shishmanov in front of the People's court", which for the first time publishes the record of his interrogation and his conviction. We owe this publication to the head of the research project "Politics and literature" of the Institute for literature Dr. Vihren Chernokojev, Sen.Res. Assoc., who gave his consent to include these valuable materials in the present volume.

The third section of the symposium "Ivan D. Shishmanov – connections and influences" discovers his contacts with Bulgarian, Romanian and Ukrainian scientists, as well as his participation in the Viennese journal "Die Zeit", thus completing the complex research world of Shishmanov.

The proposed symposium "IVAN D. SHISHMANOV – SCIENCE AND POLITICS" enters further into the large scale activities of Shishmanov, exposing some of its almost unknown features. But the contemporary science is still far from the complete assessment of the life work of this prominent Bulgarian scientist - humanitarist. In the idea of the research project "Ivan D. Shishmanov and the modernization of the Bulgarian humanitarian science" there lies the conviction of the necessity to publish again all the fundamental works of the scientist, to search for and publish his unknown papers, to look for forgotten manuscripts, notes, correspondence in state and personal archives in our country and abroad. To achieve such important tasks it is necessary to possess not only the time and the financial means, but also an enormous potential of research conscientiousness, patience and conviction. The traditional already "Shishmanov's readings" will continue to provoke the analytical review of the "points of view" of Shishmanov by scientists of different generations, research areas and states. In order to encompass and present to the Bulgarian and European public of the XXI century the large scale and contemporary by its ideas scientific life work of one of the most prominent representatives of the Bulgarian humanitarian science, there is something else which is also necessary – the active support of the institutions, for which the Bulgarian as an essence and a fate stands above everything else. As it is authoritatively present in the civil attitude of the scientist and the politic professor Ivan D. Shishmanov.

Rumyana Damyanova

ПРЕДИСЛОВИЕ

"Моя цель была значительно скромнее: показать какими должны быть, по моему мнению, преобладающие качества *официальных определителей нашей внешней политики* и только этих определителей.

В таких условиях естественным образом отпадут все искренние или притворные упреки в том, что я якобы не дал полного рецепта болгарским министрам вообще.

Да простится мне при этом, что я не реагирую и на личные инсинуации, которые ввиду наших нравов не могли не возникнуть с регулярностью лунного или солнечного затмения. Независимо от факта, что я был почти четыре года министром и, следовательно, у меня было времени свыкнуться со всякими эпитетами, я остаюсь и сегодня при глубоком убеждении, которое, наверняка, разделяют все добрые болгары: что трагизм момента настоятельно требует, чтобы мы поднялись над своим маленьким "я", над своим мелким злопамятством, над своими личными симпатиями и антипатиями".

Это отрывок из почти неизвестной статьи Ивана Д. Шишманова "Наука и политика" (Свободно мнение, I, 1913, кн. 3), которая сориентировала нас на заглавие настоящего сборника. Она раскрывает принципиальные позиции ученого, гражданина и политика Шишманова, для которого судьба Болгарии превыше всего. Но она показывает и его нелегкий путь политика и дипломата, на котором он встречал преимущественно непонимание и тенденциозное отношение. Виден полемический талант Шишманова, смело и аргументировано отражающего нападки Бориса Вазова в связи в его статьей "Наша дипломатия", опубликованной в кн. 1-2 того же журнала.

Ученый с масштабным взглядом на исторические и культурные судьбы своего народа, Иван Д. Шишманов не остался безучастным к проблемам своей страны в роковую годину. В том же 1913 г. он публикует немало полемических статей, при помощи которых включается в напряженное время, защищая болгарское как культуру и традицию, ратуя за справедливую судьбу Балкан: "Образование как фактор в Балканскую войну", "Болгары и сербы", "Объективная наука или тенденциозная политика. (К сербско-болгарскому спору", "Ученым, филантропам и общественным деятелям в Европе и Америке", "К обновлению. Возможно ли оно и какими средствами", "Внешняя политика. Австрии, России и Болгарии" и т.п.

Научный проект "Иван Д. Шишманов и модернизация болгарской гуманитарной науки", задуманный и утвержденный в Институте

литературы Болгарской АН в 2004 г., уже три года исследует разные аспекты богатой научной и гражданской деятельности Ивана Д. Шишманова. Результатом этой нелегкой исследовательской задачи стали вышедшие сборники "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ФОРУМ. Шишмановские чтения. Книга 1"** (София, 2005 г.), "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – УЧЕНЫЙ И ГРАЖДАНИН. Шишмановские чтения. Книга 2"** (София, 2006 г.) и **"БУДЕМ ЕВРОПЕЙЦАМИ И ВСЕ ТАКИ БОЛГАРАМИ. Иван Шишманов в оценке современников. Воспоминания, отзывы, материалы"**(София, 2006 г.).

Предлагаемый том "**ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА. Шишмановские чтения. Книга 3"** непосредственным образом продолжает осуществление концептуального замысла научного проекта – исследование и интерпретацию шишмановских "взглядов" на основные проблемы в болгарской науке, выявление его гражданских позиций, выделение его деятельности политика. В вышедших двух сборниках исследований и в настоящем томе можно заметить как интерес к научному наследию Ивана Д. Шишманова интерферирует, овладевает новыми и некомментированными проблемными полями и показывает новый, в какой-то степени неизвестный образ ученого. Этот образ является результатом углубленных исследований болгарских и зарубежных ученых, принадлежащих к разным сферам гуманитарной науки – литературоведов, фольклористов, языковедов, историков. Постепенно научный проект захватывает новые территории, в него включаются ученые из Чехии, России, Украины, Румынии, раскрывающие в предлагаемых материалах новые черты образа ученого, гражданина и политика Ивана Шишманова. Ежегодно проводимые "Шишмановские чтения", вызвавшие интерес исследователей из разных областей научного знания и из всех исследовательских центров страны, стали основным форумом, где дискутируются идеи Шишманова, представляются малоизвестные или вовсе неизвестные факты его жизненной или научной биографии; в них принимают участие и ученые из-за границы, где обнаруживаются следы деятельности Шишманова - ученого и политика.

Сборник "ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА" открывает новые аспекты научной и гражданской биографии ученого. Распределенные в три самостоятельных раздела, материалы в сборнике обрисовывают его богатый и многообразный образ. Это и **ученый**, создающий терминологию молодой еще науки – до его постепенного превращения в "классика историографии болгарского культурного Возрождения". В то же время посредством углубленного исследовательского взгляда ведутся поиски модерных проекций его классических текстов о Паисии или о Бай Ганю, обнаруживаются новые акценты в лингвистическом употреблении некоторых характерных конструкций его исследовательского языка. Это и **политик,** умеющий оценить нужды

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

момента и создать условия для интегрирования незрячих или заложить научные основы болгарского библиотековедения и т.н.

Самостоятельным звучанием в сборнике обладает второй раздел под названием "В водовороте политики", представленный двумя материалами, раскрывающими Ивана и Димитра Шишмановых как писателей и как дипломатов, и публикацией "Димитр Шишманов перед Народным судом", где впервые публикуется протокол его допроса и вынесения приговора. По поводу осуществления этой публикации мы высказываем благодарность руководителю научного проекта "Политика и литература" в Институте литературы старшему научному сотруднику доктору Вихрену Чернокожеву, который дал согласие на включение в том этих ценных материалов.

Третий раздел сборника "Иван Д. Шишманов – связи и влияния" раскрывает его контакты с болгарскими, румынскими и украинскими учеными, а также и его участие в венском журнале "Die Zeit", дополняя богатый и сложный исследовательский мир Шишманова.

Предлагаемый сборник "ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА" проникает более глубоко в масштабную деятельность Шишманова, выявляя малознакомые ее аспекты. Но современной науке все еще далеко до более комплексного охвата и оценки дела этого выдающегося болгарского ученого-гуманитария. В замысле научного проекта "Иван Д. Шишманов и модернизация болгарской гуманитарной науки" присутствует и убеждение в необходимости переиздания основополагающих трудов ученого, поиска и публикации некоторых неизвестных его работ, поиска в разных архивохранилищах у нас и за рубежом неизвестных рукописей, переписки, заметок. Для осуществления таких масштабных задач необходимо время, нужны огромный потенциал научной добросовестности, терпение и убеждение, не менее того нужны средства для их реализации. Ставшие традицией "Шишмановские чтения" продолжат и в дальнейшем подталкивать к размышлению и аналитическому прочтению шишмановских "взглядов" ученых разных поколений, научных областей и государств. Для того чтобы охватить и представить перед болгарской и европейской общественностью XXI века масштабную по параметрам и актуальности научную деятельность одного из самых выдающихся представителей болгарской гуманитарной науки необходима еще и активная поддержка со стороны институций, для которых болгарское как сущность и судьба ведущее. Так, как авторитетно оно присутствует в гражданских позициях ученого и политика проф. Ивана Д. Шишманова.

Румяна Дамянова

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ИДЕИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

МОДЕРНИЯТ ШИШМАНОВ

Александър Йорданов

Съвременният философ – ще напише в края на XIX в. Иван Шишманов – съвсем не търси "в съзерцателен екстаз да съединява конечното с безконечното". Той вече е "работник в полето на точната наука, като най-положителния естественик". И уточнява: "в областта на психологията, логиката и естетиката днес се прилагат същите методи, които са обезателни за всяка друга наука". Това модерно за времето си позитивистично приземяване на философията в градината на точните науки е подкрепено и с убеждението в силата на рационално-логичното познание. То е и методологическо верую на Иван Шишманов, този истински "създател на нашата литературна наука", според теоретика на българския символизъм Иван Радославов. Разбира се, следва продължението – "без особена оригиналност в идеите"[1], за да потвърди, че в българското литературно-критическо мислене всяко твърдение е предпоследно.

Иван Шишманов е учен, с когото може да се спори. Спорни са възгледите му за началото и края на българското Възраждане. Спорно е отношението му към "случая "Веда Словена". Още по-спорен изглежда позитивистичният му патос, който неведнъж подтиска възможността за концептуално осмисляне на щедро поднесената фактология. Но всичко това бледнее пред цялостното духовно послание на неговата личност и дело – **хуманитарният национализъм,** оставил дълбок и траен белег върху всички негови научни, културни и обществени прояви. Понятието съдържа основните елементи на следосвобожденския дебат за "нашето" и "чуждото". Още в статията "Нашето висше училище" Шишманов определя дискурса, върху който по-късно се разполага цялата му научна дейност – това е срещата на "своето" (националното) и "чуждото" ("космополитичните идеи"). Тук той разсъждава за младата българската интелигенция. Според него "нашите млади, които се изпращат в странство на учение, се изтръгват от националната почва именно в най-важния за развитието на духа им момент". А българската интелигенция би трябвало да се възпитава в духа на "един национализъм като залог за нашето общо бъдеще и като противодействие или коректив на тия криворазбрани космополитични идеи, които захващат да зашеметяват главите им – един

---

[1] **Радославов, Ив.** Ив. Д. Шишманов. – Българска литература 1880–1930. София, 1992, с. 143.

национализъм очистен от всички шовинистични примеси, от всички бленоподобни мечти, от всички стръвни апетити, а напит, обратно, с всички хуманни идеи, които движат днес човешкото общество"[2]. Да се съчетаят хуманните идеи на съвременната цивилизация с националната традиция и културни ценности и чрез това съчетание да се изгражда една модерна българска култура – това е ранното духовно послание на Шишманов, което се оказва актуално и до днес. Именно днес, сто и десет години по-късно, българската интелигенция отново влиза в този дебат, макар и да го лишава от хуманитарно-толерантния му патос. "Своето" и "чуждото", "националното" и "космополитното" не се интерпретират като елементи на една цялост, без която е невъзможна съвременната култура, а точно обратното – съзнателно се търсят техните противопоставяния, неразбирателства и оттук следват поредица от парадокси на днешната ни "криворазбрана цивилизация" – от посредственото изразяване на националното чувство до парвенюшкото демонстриране на "модерност" и "чуждост".

Иван Шишманов създава своя научна школа, поставя основите на няколко научни дисциплини, сам дава блестящи образци на конкретни изследвания и същевременно е пример за активна обществено-културна дейност – в създаването на Софийския университет, на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", в сферата на читалищната дейност, в съграждането на Народния театър, Музикалната академия, Етнографския музей. В научното му творчество се открояват и до днес текстове като "Значението и задачата на нашата етнография", "Песента за "мъртвия брат" в поезията на балканските народи", поредицата от статии и студии върху Българското възраждане, лекциите му върху западноевропейската литература на XVIII век, анкетата му с Иван Вазов и др. Не случайно в своята "Нова българска литература" Георги Константинов ще отбележи, че със своите идеи за национално културно строителство Шишманов "изпъква като най-представителен и най-обхватен идеолог на цялата оная епоха в развоя на българската култура, през която се сложиха истински трайните основи на национална мисловност и на възвишени идеали за преосмисляне на всестранния живот на народа"[3].

Научните трудове на Шишманов разкриват възможностите на позитивизма и сравнително-историческия метод. Разполагането на националните културни феномени в по-широк компаративистичен контекст (балканските или славянските литератури), както и интерпретацията на връзките между фолклор и литература, представляват безспорен принос в българската литературна наука и не са загубили значението си и до днес. Същевременно съществуват достатъчно свиделства, че по-късно, през 20-

---

[2] **Шишманов, Ив.** Нашето висше училище. – Мисъл, I, 1892, № 3–4, 234–246.

[3] **Константинов, Г.** Нова българска литература. От Паисий Хилендарски до наши дни. София, 1943, с. 182.

те години на XX в., Шишманов започва сам да гледа критично на някои от своите ранни научни "открития".

Именно през 20-те години той се увлича от нови идеи – главно в областта на литературната история и теория, които не намират реализация, прекъснати от гласа на съдбата. Но дори и в малкото оставени от това време текстове се забелязват наченките на нов научен подем. Достатъчно е да бъдат споменати текстове като "Литературните школи. Към въпроса за "Новото и Старото"[4], "Задачи на литературната критика. От психо-социологично гледище"[5], "Психосоциологичният метод в литературната история (Нужда от една нова наука: литературна социология)"[6]. Не случайно, пак в същото време (1926 г.) Шишманов събира в една книга – "Литература и образование"[7] – две свои ранни критически статии, които обаче са смислово близки до по-късните му литературно-теоретични възгледи – "Тенденциозно изкуство или изкуство за себе си?", публикувана през 1896 г. в сп. "Български преглед", и "Опити за обяснение на литературните явления. С особен оглед към образователния фактор", излязла през 1905 г. в сп. "Училищен преглед". Тези литературно-теоретични текстове на Шишманов са принос в развитието на българската литературна наука и особено неговата теза в основополагащата статия "Психосоциологичният метод в литературната история" – за единството на психологическата и социологическата естетика като "двата най-яки стълба на литературната история"[8]. Това прави от Шишманов един от първите, ако не първият наш литературовед, който изследва връзката между народопсихологията, психологията на личността (персонализма) и психологията на "обществените класи и професии". Рецептивното четене на литературното творчество се разполага в един сложен социокултурен контекст, в който се пресичат методологиите на различни литературоведски школи. Пак с неговото име можем да свържем и новаторската идея за своеобразната роля на отделните социални групи при възприемането на литературната творба и респективно – тяхното, както пише Шишманов, "*отражаване*" в литературата. Тези бележки или теоретични екскурзии на Шишманов кореспондират с идеите на рецептивната естетика. За него "съществеият характер на литературното произведение е *общението между*

---

[4] **Шишманов, Ив.** Литературните школи. Към въпроса за "Новото и Старото". – Българска мисъл, 1925/1926, № 2, 150–155.

[5] **Шишманов, Ив.** Задачи на литературната критика. От психо-социологично гледище. – Българска мисъл, 1925/1926, № 1, 32–37.

[6] **Шишманов, Ив.** Психосоциологичният метод в литературната история. (Нужда от една нова наука: литературна социология). – Училищен преглед, 1928, № 1, 1–16.

[7] **Шишманов, Ив.** 1. Литература и образование. 2. Тенденция в изкуството. София, 1926 (Малка енциклопедическа библиотека, № 46).

[8] Цит. по: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Под ред. на Г. Димов. Т. 2, София, 1966, с. 290.

личността и публиката". Защото и "най-великият *шедьовър* предполага едно дълго социално развитие"[9]. Нещо повече, той твърди аргументирано, че "книгата съдържа само туй, което публиката вижда или влага в нея"[10]. Тук модерната рецептивна естетика няма какво да възрази.

На тези възгледи на Шишманов обръщат внимание изследователи като Розалия Ликова, Магда Карабелова-Панова, Росица Димчева и Румяна Дамянова[11]. В стойностното си изследване „Психологичният метод на Иван Д. Шишманов" Румяна Дамянова определя „психосоциологичния метод" на Шишманов като „откритие в полето на теорията и методологията на твърде младата българска хуманитарна наука"[12]. Това „откритие" е в солидното теоретично намиране на връзката между психологията и социологията на творчеството, от една страна, със знаковата същност на литературната творба, която дава информация и за своя „автор", и за „социалната среда". Разбирането на социалната среда и спецификата на авторовата творческа личност се съдържат в художествения текст, в литературното произведение, но това съдържание е необходимо „вторично" да бъде преведено чрез психосоциологичното прочитане на текста. И същевременно разположено в зрителното поле на „читающата публика", на разнопосочното възприемане, което по-късно се превърна и в модна тенденция на съвременната литературна наука. Не случайно Р. Дамянова вижда в това сплитане на методологически подходи актуалния и днес за литературната наука „опит и да се акцентира върху самостойността на литературното развитие"[13].

Иван Шишманов пръв в българската литературна теория започва да говори за методологическата връзка между народопсихология, психология на личността и психология на „обществените класи" и „професии". Преди и успоредно с него други автори принципно търсят противопоставянето, разграничението на критико-теоретичните подходи, забягвайки или изцяло в полосата на „обществените класи" (марксистката литературна критика)

---

[9] Пак там, с. 288.

[10] Пак там, с. 289.

[11] **Ликова, Р.** Психосоциологичният метод на Иван Шишманов и някои въпроси на съвременността. Третият том от избраните съчинения на Иван Шишманов. – Пламък, 1972, № 1, 48–54; **Карабелова–Панова, М.** Литературно-социологичните възгледи и изследователската стратегия на проф. Иван Шишманов. – Социологически проблеми, 1991, № 1, 107–115; **Димчева, Р.** Приносът на проф. Иван Д. Шишманов към социологията на литературата. – В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четени Книга 1. София, 2005, 32–41; **Дамянова, Р.** Психосоциологичният метод на Иван Д. Шишманов. – В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения. Кн. 1. София, 2005, 42–52.

[12] **Дамянова, Р.** Психологичният метод на Иван Д. Шишманов. – В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения. Кн. 1. София, 2005, с. 42.

[13] Пак там, с. 44.

или спирайки само до личността и народопсихолсгията (д-р К. Кръстев, Б. Пенев, Вл. Василев). Разбира се, в късните възгледи на Шишманов не е трудно да открием чужди гласове, пробойни в концепцията, еклектика. За българския литературоведски опит – и вчера и днес, това е нормалното състояние. В нашата културна и научна среда "оригиналните" идеи обикновено са навреме прочетени и внесени отвън. Но в случая не това е важното. По-скоро стимулиращо е развитието на Шишмановите възгледи и тяхното естествено вписване в родната научна среда.

В „Задачи на литературната критика. От психо-социологично гледище" Шишманов демонстрира своя комплексен психосоциологически подход в интерпретацията на литературната критика като метатекст, разположен между социалната среда и литературната творба. Той се опитва да определи границите на този метатекст и релациите му със социално-историческия контекст. Тезата му е наглед проста и същевременно логична. Общественото устройство се движи от абсолютизъм и диктаторско нормотворчество към свобода и лична воля. Литературната критика също. При абсолютизма на Лудвиг XIV и критиката на изкуството на Боало е абсолютистка – „похватите и тактиките им бяха едни и същи"[14], отбелязва Шишманов. С демократичните промени, настъпили в обществото в края на XVIII в., се трансформира и „деспотизмът" в критиката. Вместо предписание на норми, критиката се насочва към обяснение на литературата. Шишманов припомня за Сент-Бьов, Иполит Тет, Фердинанд Брюнетиер и останалите имена на позитивистичната вълна, за да подчертае динамиката и трансформацията от „норма" и абсолютна истина към релативност, движение, разнопосочност на подхода. Литературните явления започват да се обясняват чрез много и различни фактори – от расата и социалната среда до личната или масовата психика, а оттам и до „каприза на субективните насторения", които определят критическия метод на един Жюл Льометр. Шишманов поставя граница между литературния критик и литературния историк и практически „забранява" на втория да влиза в полето, където „по-голямата свобода на личния вкус" е все по-решаваща за самоопределението на критическото творчество. Като човек на науката, Шишманов стеснява максимално полето на действие на литературния критик. И макар да подчертава неговата необходимост, той свежда задачите му до откриване на таланта и „разчистване на неговия път" и до „подготовката на публиката да оцени тоя талант без претенцията обаче за папска непогрешимост"[15]. Тази теза е логично продължение на разбирането за „тенденцията" и „свободата" в изкуството, изложени от Шишманов в известната му статия „Тенденциозно изкуство или изкуство за себе

[14] **Шишманов, Ив.** Задачи на литературната критика. От психо-социологично гледище. – Българска мисъл, 1925/1926, № I, с. 32

[15] Пак там, с. 37.

си?". В нея Шишманов поставя в зависимост тенденцията и художествеността на литературната творба. В период, когато българската критика се опитва да разграничи тези понятия и дори да ги противопостави, Шишманов убедено посочва: „Аз съм готов да приема и най-тенденциозното (разбира се, нравствено тенденциозното) художествено произведение, стига то да бъде действително художествено"[16].

В „Литературните школи" превежда тази теза през разбирането за новото и старото в литературата. И обръща внимание на самодвижението на литературата, преходите в нея от гледна точка на психосоциалните фактори, определящи поведението на творческата личност. Много често, подчертава Шишманов, „зад хубавите лозунги да се воюва само за истината и свободата на изкуството се крият дребни, егоистични мотиви: стани, за да седна аз!"[17]. И продължава разсъжденията си, разграничавайки естествения развой на една национална литература от проявите на литературната мода. За него често пъти появата на „чуждото" в една национална култура не е нищо повече от „една парижка дамска шапка, последен фасон", „литературен каприз, тоже последен фасон"[18]. Разсъжденията му насочват вниманието към необходимостта от закономерност в прехода от „старо" към „ново" в литературата, към свързаността на литературната трансформация. И същевременно към „изненадите" на литературния развой, част от които е и литературната мода, много често явяваща се под флага на модерността.

Михаил Арнаудов нарича своя учител „човек на науката". В много от своите текстове Шишманов показва и друго лице – на артистичен и дори непредсказуем литературен критик, на есеист, използващ парадоксални съпоставки и сравнения, на теоретик на литературата, който умее да трансформира познатото теоретично послание в модерно и дори провокативно поднасяне на една нова теза. А всичко това допълва портрета на „човек на науката", дава и повод за по-нататъшни изследвания.

---

[16] **Шишманов, Ив.** Тенденциозно изкуство или изкуство за себе си? – Български преглед, III, 1896, №2, с. 55–63.

[17] Цит. по **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения..., Т. 2, с. 313.

[18] Пак там.

ИВАН ШИШМАНОВ – ИСТОРИОГРАФ НА БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО ВЪЗРАЖДАНЕ

Димитър Цанев

Иван Шишманов е несъмнено един от феномените на ранното българско следосвобожденско общество. Делото му на обществено-научното поприще е рожба на колизията на два мощни мисловно-креативни импулса – този на ренесансово-просвещенските идеи от предходното време и новият, импулсът на държавно-творната организационна и мобилизираща енергия, поради което е един от най-изчистените за онова време синтези на върховната духовна приемственост у българите. Вгледан в отминали исторически образци и образи, текстове и послания, процеси и събития, той е непоклатим върху фундамента на крехката българска модерност от 80-те г. на XIX в. насетне, като с цялото си дело създава и укрепва нейните устои и в същото време черпи непрестанно мотивация от новите й ценности.

Духовната среда на прохождащата свободна България тежи от неосъществени пориви, неспечелени докрай битки, непосочени и неразбити врагове, непостигнати политически и културни мечтания. Проектирани върху щедро отворилите се за следосвобожденските хора хоризонти на гражданските ценности на Новото време, много от моделите на възрожденските български стереотипи се нуждаят от интелектуален подтик към преосмисляне, преоценяване и преподредба в скалата на националните стойности. Иван Шишманов е един от дейците, които постигат това; обърнат назад, той е неудържимо устремен и широко разпрострян да съизмери българската духовност със стандартите на съвремието си.

Ролята, мястото и значението на Иван Шишманов в изграждане на историческите представи и схващания за културното Възраждане на българите през XVIII-XIX в. е отдавна признато[1] и не се нуждае от ново

---

[1] Особено през 80-те и 90-те г. на XX в. и в началото на XXI в. личността и дейността на Ив. Шишманов магнетично привличат изследователите на духовните процеси в българската история и култура: **Димов Г**. Иван Шишманов – строител на българската национална наука и култура. София, 1988; **Динеков П**. Проф. Иван Д. Шишманов и гръцката литература. – В: Проблеми на теорията и историята на литературата. Ред. Г. Димов, С. Илиев, Р. Кунчева. София, 1984, 59–64; **Динеков П.** Le Professeur Ivan Sismanov et la culture hellénique. – В: Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX в. София, 1984, 7–13; **Дроснева Е.** Теоретико-исторически проблеми на Българското възраждане в творчеството на

декларативно или аналитично утвърждаване. Това, което би могло да се иска, е още да се прецизира концепцията за неговото дело като пионерско и основополагащо в главните направления на историографията и литературно-историческата наука – фактите за това са известни и отдавна събрани, но обосноваването на Шишманов като "класик" на модерната българска историопис, струва ми се, не е достатъчно аргументирано и популяризирано.

Целта на следващите редове е да се направи това чрез припомняне и обобщаване на заслугите на Иван Шишманов от края на XIX и най-вече от първите десетилетия на XX в. в полето на изследователските, преподавателските и популяризаторските натрупвания и приноси, отнасящи се до развитието на културните процеси, явления и личности в българската възрожденска епоха.

Обръщането на Шишманов към културната история от времето на Възраждането XVIII-XIX в. е закономерно и не изненадва: културата за него е средата, в която се зачева, пораства и кристализира както идеята, така и мобилизацията за българската обществена еманципация през периода. Самообособяването на българите в многоликата и многогласна среда на османските имперски васали – това е, което вълнува учения. Текстовете – свидетелства на това самообособяване са търсени, открити и разчетени от него във формите на националната героика и патетика от времето на нейното формиране и ранно функциониране, когато тя е неделима част от т.нар. "национална митология"[2]. Без да има теоретич-

---

Иван Шишманов. – Език и литература, 1994, т. 1, 91–96; Иван Д.Шишманов, Д-р К. Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. Под ред. на Г. Димов. София, 1983; **Дафинов Здр.** Първостроителят на българската култура. Документална хроника за живота и творчеството на проф. д-р Иван Шишманов. София, 2001; **Протохристова К.** Иван Шишманов и западноевропейските литература – академичният проект. Литературна мисъл, 2004, № 2, 52–62; **Данова Н.** Иван Шишманов и националният наратив. – В: Литература в дискусия (Сборник публични лекции). Съст.Е. Тачева, Р. Хаджикосев, А. Вачева. 2005 (електронно изд); "Да бъдем европейци и все пак българи". Иван Шишманов в оценката на съвременниците си. Спомени, отзиви, материали. Съст. Р. Радкова, Ст. Пинтев, Цв. Величкова, София, 2006; както и сполучливият проект на Института за литература при БАН "Ив.Шишманов и модернизацията на българската хуманитарна наука", от който досега излязоха два тома: Иван Д.Шишманов – Форумът. Шишманови четения. Кн.1. София, 2005 и Иван Д. Шишаманов – ученият и гражданинът. Шишманови четения. Кн. 2, София, 2006.

[2] Вж изследванията по въпроса на Н. Аретов: **Аретов Н.** 1. Похитената идентичност. Възрожденският мит за изгарянето на български книги. – В: Език. Литература. Идентичност. София, 1999, 41–59; 2. Похитената вяра и българската национална митология. – Литературна мисъл, 2001, бр.1–2, 55–86; 3. Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX в.). Към постановката на

ните познания и основания да нареди целенасоченото конструиране на идеята за националното единство, основано на общия интерес, пред тази за определящата роля на изначалните лоялности и привързаности в това единство, Шишманов практически решава съвременния на нас самите и все още актуален абстрактен спор за превеса на "примордиализма" срещу "конструктивизма" в полза на втория. Той подчертава ролята на интелектуално сътворените национално-обединителни идеи, чиято главна насока е отвоюване на позиции за българите в съвременността и за бъдещето. Този възглед обаче е балансиран с разбирането за ролята на културното съдържание и приемственост на ценностите на общността във времето, което доближава Шишманов до авангардните концепции за формирането на националната идентичност от наши дни[3]. За него тя трябва да се тълкува като модерен процес, който е определен в същността си от историческите обстоятелства в българското общество през XVIII–XIX в.; също така обаче, това е процес, чийто структурни и психологически предпоставки представляват преработени специфични черти и особености от съществуващата устойчива, но съвсем не завинаги фиксирана и много мобилна българска етническа културна традиция.

Тук бих вмъкнал, че с подобна теза той ни помага да разберем на пръв поглед парадоксалното, но несъмнено вярно мислене, че българската стничност има примордиален характер, но нацията е плод на интелектуалната креативност на конкретни групи от модерното общество. На тази основа развитието на балканските национални идентичности и на българската в техния контекст, произтича от комбинацията или взаимодействието на два основни извора, които предстои да се "изчерпят" изследователски при конкретното изследване: първият е процесът на артикулиране, систематизиране и рационализиране на идеите за груповата общност и етническата определеност; вторият е мобилизиращият и политизиращ ефект върху този процес от страна на модерните икономически и политически сили. Като комплексен процес, създаването на националната идентичност е постигнато чрез симбиозата между историческата прием-

---

проблема. – В: Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX в.). София 2001, 5–53; 4. Изковаването на мита Стоян войвода. – В : Реторики на паметта. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на професор Иван Павлов. София, 2005, 438–449; **Данова Н**. Иван Шишманов и националната митология. – Литературна мисъл, 2004, № 2. 30–37.

[3] **Anderson B**. Immagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism. London., 1983; **Smith A.D.** The Ethnic Origins of Nations. New York, 1986; **Ibid.** National Identity. London, 1991; **Banks M**. Ethnicity: Anthropological Constructions. London–New York, 1996.

ственост на колективното етническо наследство и модерните динамични насоки в неговата политическа мобилизация[4].

Нещо повече – в изследването на тази симбиоза той активно се ангажира в дискредитирането на основни твърдения във възрожденската историопис, най-общо казано това за негативната роля на гърците и техните постижения за българското движение към национално съзряване. Този именно сюжет той разчупва на множество късове, разкрива процедурния път на създаване на поне два основни мита, които са негови части: този за ролята на Цариградската Патриаршия за постоянно и целенасочено елинизиране на българите (предполага се, с цел тяхното духовно, а оттам и народностно обезличаване); мита за вредоносната роля, играна от гръцките центрове на образование, възпитание и книжнина за поддържане на българите духовно нищи. Захранен от фактологията, залегнала в обосновката на тези митове, се създава образът на гърците като един злокобен и зловреден, целенасочено вредителски за българите народ, който според учения се споделя най-широко почти до съвремието му:

"Всеобщо е възгрението, че гръцкото духовенство от искони и систематически е преследвало българската книжнина. Привеждат се много примери от вандалски опропастявания на цели библиотеки със старобългарски ръкописи [...] Чудно и необяснимо противоречие, ако се приеме, че Фенер от самото начало съзнателно е искал да затрие българщината от лицето на земята! От една страна, се горят цели библиотеки със стари черковни книжа, собствено никому по онова време ненужни, от друга се поощрява възраждането на младата национална книжнина. Няма съмнение, че Фенер скоро видя опасността и действително захвана да преследва всичко българско, но кога именно? От коя дата се начева въобще систематическото преследване на всичко българско? Истина ли е, че националната вражда между българи и гърци си води началото тъй отдавна, както се мисли у нас?"[5]

Шишманов е наясно с особеностите при изграждане на етнопсихологическите образи на съседите в българската възрожденска обществена перцепция. Българските автори от това време сравняват българи и гърци на две равнища – историческо и съвременно, като за най-напредничавите от тях е извън съмнение, че културно-политическото им противопоставяне в съвременността има исторически основания.

Още през Възраждането редица представители на интелигенцията – В. Априлов, Г. Раковски, П. Р. Славейков и др. говорят за психологическите характеристики на народите като определени от конкретната

---

[4] **Eriksen T. H**. Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. London, 1993.

[5] **Шишманов, Ив.** Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност – СбНУ, 11, 1894, с. 652.

историческа предпоставеност и така застъпват една елементарно-материалистическа позиция. Шишманов от своя страна не контестира съдържанието на образа на съседите и гърците в частност, той проверява и атакува самата изходна позиция на този образ:

"До 1830 г., нека не ни се види чудно, че българи и гърци можаха до тази епоха да живеят мирно едни до други. Патриаршията до това време не беше се преобърнала още в чисто гръцки национален институт. Повечето гръцки владици еднакво се отнасяха към своето паство – без разлика на българи, власи или гърци – еднакво го милваха, еднакво го скубеха. В последното отношение гръцката патриаршия беше интернационална [...] Преди това време не можеше и да става сериозно дума за национална вражда и преследвания между гърци и българи. Натегнатите отношения между тия два елемента бяха дълго време повече следствие от класова омраза, а не от различни национални стремежи "[6].

Неговата изходна отправна точка за тълкуване на стереотипизирания образ на "съседа-враг" тръгва от постигнатото обособяване от мисленето в категориите на носител на този стереотипизиран образ и съответстващите му модели на разсъждение и поведение. Така Шишманов реализира еволюцията на учения, оттласнал се от оценъчните стандарти на изградилата го среда и култура. Той мисли за възрожденските българи не с болезненото пристрастие на комплексиран доморасъл интелектуалец, нуждаещ се от наркотика на националната ксенофобска патетика. Напротив, той пристъпва към тях със самочувствието и претенциите на представител на равнопоставена духовност, която се нуждае не от патиниране, а от откроряване и доказване. Това неизбежно го довежда до разбиране и адекватно съпоставяне на политическо-духовните стремления на балканските общности от това време, т.е. до една конкретно-историческа оценка на личности и дела, на процеси и отделни явления. Историческото контекстуализиране, независимо дали се отнася до собствения, до близки и сродни или далечни народи, е основна научна теза на Ив. Шишманов:

"За щастие българинът е днес достатъчно силен и порасъл да признае отгде е взел някои елементи от своята духовна култура в епохата на Възраждането и даже да забрави злото за всичко онова добро, което съзнателно или несъзнателно, волно или неволно му е било дадено от неговите днешни недоброжелатели"[7]

Прокарвайки я през тъканта на българската възрожденска конкретика, той има редица сполучливи находки, които са многократно

---

[6] Пак там, с. 643.

[7] **Шишманов, Ив**. Увод в историята на Българското възраждане – В: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Т. 1., 1965, София , с. 48–49.

посочвани от изследователите: разбиране и конкретно-научно тълкуване на гръцките национални пориви и положителната (а не отрицателна) тяхна роля за българския подем поне до третото десетилетие на XIX в.; развенчаване на обективността на хиперболизациите в българската възрожденска история; ахисторичния характер на различни "научни" тези, които свързват съвременни прояви с такива от историческото минало и задължителната им взаимна "аргументируемост", и т.н. В резултат се очертава един логичен процес на търсена близост от страна на българските възрожденски дейци с напредналата гръцка културна и национална идея, както и с нейните авангардни носители, което довежда до копиране, попиване, повтаряне и потъване (в различна степен за различните случаи) в лоното на гърцизма, но то – според Шишманов, докъм 40-те г. на XIX в. има само градивна роля за българската еманципация. Примерите, които ученият привежда, са многобройни: от всеизвестни оценки и личности до малко познати такива (като в последните случаи страниците имат и определен извороведчески принос).

Безспорен принос в един подобен контекст е направен в ранната студия на Ив. Шишманов от 1894 г., посветена на Константин Фотинов[8]. Там той оценява ролята на гръцката култура през Българското възраждане и значението на българо-гръцките контакти. Той критично прецизира и схващанията за негативната роля на гръцкото духовенство – например обвиненията в унищожаването на български исторически библиотеки (Патриаршеската в Търново), като сочи, че тези сведения, които се разпространяват през Възраждането, трябва да се прецизират. Познанията на Шишманов върху културното развитие на европейските народи му позволяват да приведе примери с пресилени твърдения и фалшификации в английския, френския, руския и чешкия културен живот, което засилва аргументите му да се противопостави на обвиненията срещу гръцкото духовенство, че то е преследвало и унищожавало обилна българска средновековна книжнина и е главната причина за нейната загуба. Тези и други подобни възгледи поставят Шишманов в редицата на ерудираните критици на митологията и митологемите, онаследени в следосвобожденската епоха от Възраждането. В изследванията си за Константин Фотинов и българо-гръцките културно-духовни общувания през Възраждането Н. Данова изрежда многобройни факти на убедителни отхвърляния от страна на Шишманов на възможностите и осъществените нападки за негативно отношение към гърците и гръцката култура[9]. Така

---

[8] **Шишманов, Ив.** Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. – СбНУ, 11, 1894.

[9] **Данова, Н.** 1. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. София, 1980, 48–49, 260–261; 2. Марко Балабанов и гръцкият културен и

Шишманов поставя началото на една традиция по отношение на анализа на националните митове, която е продължена от Йордан Иванов, Йордан Трифонов, Михаил Арнаудов и има своите горещи адмиратори и действени изследователи в днешно време (напр. Н. Аретов).

Веднъж изградил тезата си за конкретно-исторически подход към всички народи и култури, Шишманов се обръща към технологията на създаване на митовете в националната ни история. Той, вече в унисон с нашето съвременно виждане, възприема нуждата от национална митология с целия ѝ инструментариум – патетика, хиперболизации, метафори, етноцентризъм и т.н., като механизъм за писане на оная история на собствената общност, която я показва равнопоставена в миналото (а и по-високостояща) и съответно аргументира правото ѝ на същото в съвременността. Шишманов разчита в това една от потребностите на самообособяващата се и самоидентифицираща се общност.

В неговата представа културата на българите е всеобемен феномен с множество елементи, всеки от които има самостоятелно и в общия контекст ролята на градиво за българската еманципация. Затова занманията на Иван Шишманов с проблемите на Българското национално Възраждане и най-вече с неговия културен контекст са съществена част от интересите и приносите му по етнография, фолклор, етногенетични проблеми, българска литература[10]. Специално трябва да се изтъкне, че чрез привличане на малко известен изворов материал Иван Шишманов не само очертава, но съшностно прецизира образите на гигантите на българското културно и духовно възраждане Паисий Хилендарски, Неофит Бозвели, Васил Априлов, Неофит Рилски. Благодарение на публикуваната от него преписка на Неофит Рилски с негови съвременници, както и на дневника му, се набелязват многообразните посоки на българското духовно развитие през първата половина на XIX в. и се поставят трайни жалони в оценката на личности и процеси[11]. Когато тази оценка е в линията на общоприетото мнение за съответния деец, тя има

идейно-политически живот през XIX век. – Исторически преглед, 1986, № 3, 58–71; 3. Неофит Бозвели и Гръцкото просвещение. – В:. Неофит Бозвели и българската литература. София, 1993, с. 38; 4. Отбразът на гърци и западноевропейци в българската книжнина през XVII–XIX в. – В: Балканските идентичности в българската култура. Т. 4. Съст. Н. Аретов. София, 2003, 92–132.

[10] **Шишманов, Ив.** Значението и задачата на нашата етнография. – В: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Под ред. на Г. Димов. Т. 2. София, 1966; **Шишманов, Ив.** Увод в историята на Българското възраждане. – В: **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения… Т. 1. София, 1965.

[11] Научен архив на БАН, ф.11 К (Иван Д. Шишманов); **Шишманов, Ив**. Неофит Бозвели. Изворите на "Мати Блгария". – В: **Шишманов, Ив**. Избрани съчинения…Т. 1, 186-193; **Шишманов, Ив**. Дневник. 1879–1927 г., София, 2003.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

звученето на освободена от пристрастия и изчистена от разкрасяване критично поднесена интерпретация. В много случаи обаче написаното от Шишманов предлага съвсем ново разглеждане на възрожденската личност в резултат на нов извор или на нова нетипична гледна точка, което може да промени и тълкуването на цели исторически процеси.

В този смисъл приносите на Шишманов са и към събитийно-личностно попълване на празноти в историята ни: едно от най-значимите е изтъкването на заслугите на Юрий Венелин като емоционално ангажиран и изтъкнат популяризатор на българската история и култура, който чертае първата програма за събирането на народната културна старина с цел повдигане на българския дух. От нея именно потегля линията на целенасочено теренно проучване на българските земи в етнографско и фолклорно отношение и се трасира пътят на създаване на ранните систематизирани програми за събирателска и изследователска дейност, постигнали своя връх в основополагащата статия на Шишманов в СбНУ от 1889 г., почитан "учебник" за поколения български етнографи, фолклористи, етнолози и културолози[12].

Въпреки че на пръв поглед широко известната студия на Шишманов от самото начало на отминалото двадесето столетие, посветена на прабългарите с оглед на един критичен преглед на въпроса за техния произход и на етимологията на името "българи" да е насочена към Средновековието, тя има широкоаспектно звучене. През Възраждането етногенетичната теория има своето място в изграждането на духовния потенциал на възрожденската епоха и оттогава започва нейното политизиране. Следвъзрожденската епоха не внася необходимата критичност и научен подход, продължават разгорещените спорове, които се разгарят и в наши дни. Шишманов привежда и сведения по въпроса от изследвания на чуждестранни българисти, включва арабски и византийски хроники и завършва с припомняне на свидетелства от XVIII–XIX в. Строго научният и почертано извороведски подход на учения към тази неувяхваща тема остава и до днес труден за следване пример.

Друга насока в изследванията на Шишманов на доосвобожденската епоха са припомнянето и популяризирането (въвеждане в научно обращение) на пътеписи и наблюдения на западноевропейски и руски дейци. За първи път той публикува части от дневника на Виктор Григорович и припомня, че благодарение на запазването и изследването на ценни старобългарски ръкописи се утвърждава тезата за произхода на

---

[12] **Шишманов, Ив.** Значението и задачата на нашата етнография – В: **Шишманов, Ив**. Избрани съчинения в два тома. Под ред. на Г. Димов. Т. 2. София, 1966. Широко популярна е и студията: **Шишманов, Ив**. Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи. – В: **Шишманов, Ив**. Избрани произведения… Т. 2., София, 1966.

кирило-методиевския език и други важни моменти за старобългаристиката и то в един момент, когато на българите са били необходими свидетелства за исторически континюитет.

Иван Шишманов оценява и ролята на П. И. Шафарик за утвърждаване на самостоятелното място на българския език сред другите южнославянски езици, както и проучванията му на българската история и литература, които – благодарение на своевременните български преводи през Възраждането, се включват в потенциала на културно-духовното българско възраждане като аргументация и насоки за действие.

Иван Шишманов прави първия известен засега опит в следосвобожденската книжнина да свърже българското Възраждане с италианския Ренесанс и неговите творци – с италианските хуманисти. Български ренесансови герои, според него, са Паисий и Софроний, преходни са Иларион Макариополски, Раковски, Петко Славейков, докато Райко Жинзифов, Любен Каравелов, Христо Ботев, Марин Дринов и др. са модерни личности. Според Шишманов, Българското възраждане прилича на италианския Ренесанс по своята духовна същност и то завършва с учредяването на Екзархията през 1870 г. като културно-духовен процес, а следващото – политическо Възраждане, има сходни черти с италианското Рисорджименто. Въпреки че стои начело на тълкуването на Българското възраждане като културно-духовен процес, Шишманов разширява определението за неговата същност – то е преход от Средновековие към Ново време, от натурално стопанство към капитализъм; развитието на икономиката позволява проникването на новите идеи чрез гражданството; Паисий е истинският вожд на движението, който зове към нов национален дух и т.н. Дори до наши дни опитите за дефинитивни и същностни определения за Българското национално Възраждане, неговата икономическата, културно-духовна и лидерско-персонифицирана същност, направени от Шишманов, привличат последователи и адмиратори, най-ярките от които е Николай Генчев, който, освен че възроди и възприе много от идеите на Ив. Шишманов в програмното си и силно влиятелно научно творчество във втората половина на миналото, двадесето столетие, допринесе и за реставрирането на културно-историческото му място в общобългарския пантеон. Същевременно тезите на Ив. Шишманов са критикувани и отричани предимно от изкушени от модернистични теории съвременни автори.

Иван Шишманов, набелязвайки основните въпроси в тълкуването и разбирането на Паисий Хилендарски, отдава огромно значение на неговата личност като родоначалник на Възраждането, сравним с великите ренесансови дейци. Появата на Паисий, според Шишманов, е повлияна от икономически фактори и промените в социалната област, най-вече – появата на градски имотни слоеве. Паисий не е сам на полето на духовната пробуда, той има свои предходници, тъй като Възраждането

е колективно дело и е резултат на една продължителна обществена еволюция. Шишманов се явява основоположник на важните въпроси за мястото и ролята на Паисий Хилендарски и определя насоките на следващите изследователи до наши дни.

На границата между две столетия, когато възрожденските спомени са още живи, Иван Шишманов и неговите колеги от класическата българска културологическа школа показват пиетет към историческата истина, критичност и склонност към европеизирането на науката чрез компаративен подход, познаване на взаимните културни връзки и влияния и най-вече – покоряваща интелектуалност. Жалоните, поставени от Иван Шишманов на полето на културната история на Българското национално Възраждане, оказват благотворно влияние дълги години след това, дори до наши дни, извоювали са си престижното положение да бъдат смятани за "класика", а техният автор за "класик", творил и оставил приноси в благодатната духовна и политическа атмосфера в десетилетията на върхови постижения и подем от края на деветнадесетото и началото на двадесетото столетие.

Интелектуалецът Иван Шишманов, наследил възрожденските идеали от отминалата, но неповторима и величава епоха на Българското национално възраждане, внася в хуманитаристиката на Нова България на първо място висока научна етика, съвременна методология и европейски стандарти. Неговото място в изграждането на научния и нравствен потенциал на следосвобожденска България е заслужено в първите редици на строителите на новата духовност и култура. И неговия личностен пример и книжовно наследство остават неизтриваеми във вечния български национален патримониум, мотивирайки историческия оптимизм, особено нужен в дните и годините на търсене на упование в себепознанието, колективно и лично.

RENAISSANCE – ВЪЗРАЖДАНЕ: КАЛКА И КУЛТУРНИ КОНТЕКСТИ

Владимир Кржиж

Културната история си служи с термини, които сами по себе си имат своя история. Тяхното закрепване в определен език, както и в съзнанието – в общото и в научното – е постепенен процес. Семантиката им е белязана от контексти, в които с течение на времето терминът е бил използван. Спирането върху момента, в който някой термин е "изобретен", т. е. за пръв път е използван да изрази дотогава неконкретизирана и необозначена цялостна представа, няма претенции да бъдат разклатени съдържанията, с които терминът, навлязъл вече в широка употреба, ще бъде натоварван по-сетне. Целта е да се надникне в хронотопа на мрежата на културното съзнание, което "започва да съзнава" и "търси да изрази". Сиреч: *status nascendi* на един термин може да се схваща като пресечна точка, типологично близка до тази на метафората. Семантиката, определяща метафоричната близост и осигуряваща преноса, косвено фиксира акцентите, съществуващи в общественото съзнание на определеното време.

Настоящото изследване на споменатите термини – Възраждане и Ренесанс – се движи всъщност в рамките на подхода, означаван от когнитивната лингвистика като *концепт*, схващащ думата като "оперативна съдържателна единица на паметта, на менталния лексикон, на концептуалната система на езика и на мозъка (lingua mentalis), на цялостната картина на света, отразена в човешката психика"[1]. Тъй като статията се занимава с тези концепти – и то именно терминологични – успоредно в различни езици (и в различни етапи на културното самосъзерцание на народите, които си служат с тях), тя се опитва да разшири анализа по посока на конструирането на термините и тяхното значение в метаезика за културата и нейните периоди.

В началото бих искал да се спря на думата "калка", малко провокативно използвана в заглавието на статията. Калката в тесния езиковедски смисъл представлява "дума или израз, дословно преведени от чужд език"[2]. Според узуса, използван в етимологични изследвания, калката е убедително доказана, ако става въпрос за лексикална иновация,

---

[1] **Кубрякова, Е. С., В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина**. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва, 1996, с. 90.

[2] Речник на чуждите думи в българския език. София, 1978, с. 311.

състояща се в буквалния превод на отделни части на композирана дума, например философия – любословие. Но френското "calque" в основното си лексикално значение означава тънка хартия, служеща за копиране на контури, за пренасяне на силуета на оригинала на друго място. Семантичното напражение между тези две понятия, едното абстрактно, а второто реално, едното вещ, а второто термин, илюстрира метафорично преноса на съдържанията между две различни култури.

Въпросите на Българското възраждане в компаративен план са повдигнати за първи път в българската литературна история от Иван Д. Шишманов и то още в началото на неговата научна дейност. Статията му "1762 – Паисий и Русо" от 1890 г., означавана като "културно-историческа метафора"[3], представлява начало на едно вече осъзнато компаративистично мислене. Нейният откривателски патос се дължи на очарованието, произтичащо от изохронията на бележити културни (и литературни) явления, а също така от стремежът българската литература да бъде тълкувана в рамките на същите критерии, които важат за световните, респективно за големите, европейски култури. Шишманов умело използва контраста между Франция по време на Просвещението – една от върховите точки в нейното духовно развитие, и България, тепърва осъзнаваща "ползата от историята" за своя по-нататъшен културен интегритет. Забележително е, че характерни черти от тази ювенилия отново срещаме в друга важна статия на Шишманов, една от последните, които е писал по въпроса – "Западноевропейското и Българското възраждане" (1928). И в тази, по размер не голяма, статия се срещаме с контрастно сравняване на две различни исторически съдби, разиграващи се на две различни културни територии, срещаме хронологически паралели, сбити характеристики, категорични обобщения, привидно прибързани, но полемично изострени така, че да събудят дискусия. Както предишната, така и тази културно-историческа метафора сигурно е оставила своята следа в самоосъзнаването на българите, но без да има опити тя да бъде напълно приета или напълно опровергана. Проблемът за сходствата и разликите между Ренесанса и Възраждането в метаезика, отнасящ се до културата, не може да бъде решен, ако не се потърсят неговите корени.

Според общоприетото днес мнение, терминът Ренесанс се отнася до тривековния период на културно развитие, възникнал в Италия през XIV век (trecento), който през quatrocento и cinquecento прониква и в други европейски страни. Впечатлителните му прояви, които днес можем да осъзнаем, обхващат архитектурата, живописта, скулптурата, художествената и научната литература, философията; имаме някаква представа за театралните изяви, за музиката; определени задачи си поставят техниката и приложните изкуства и всичко това се очертава в мирогледа и

[3] **Ничев, Б.** Основи на сравнителното литературознание. София, 1986.

в тогавашния ежедневен бит. Интелектуалният елит от онова време, сиреч литераторите в най-широкия смисъл на думата (художниците все още са били смятани за занаятчии), определят себе си като хуманисти.

Съгласно средновековната традиция, под думата хуманизъм те разбират науките, отнасящи се до човешкия дух, до образованието и обучението чрез философия и изкуство. Характерът на този хуманизъм, който е бил източник на формиращата сила на епохата, е съживявал – поне в лицето на най-изтъкналите му представители – идеала на античната култура. За да бъде неговата особеност специфицирана, вече век и половина се говори за ренесансов хуманизъм, и то въпреки разногласията относно качеството и интензитета на това течение в споменатото време и пространство. "Ренесансовите поети от XIV в. разбират под "humanus" поскоро гръцката "паидеиа", а чак през XV в. изследванията върху гръцката и римската култура престават да бъдат зависими от теологията"[4].

Определението "Ренесанс", респективно на италиянски "rinascimento", е използвано в литературата за първи път едва в последния ренесансов период, през 1560 г., когато Джорджо Васари пише своите *Жизнеописания,* прочутите биографии на бележити италиянски художници (нека припомним, че именно тази книга е свалила от художниците съмнителния етикет на занаятчии). Васари е имал предвид новите техники и новите теми в изкуството – човекът да бъде изобразяван във физическата си и психологическа неповторимост, в пълнотата на вътрешния си живот, теми, отсъстващи в раннохристиянското изкуство.

Ето че се сблъскваме с първата неоднозначност (забелязана, например, от чешкия романист Й. Пелан[5]), неоднозначност в изразите, които още не са станали термини *sensu stricto* – течението, систематично преоткриващо, съживяващо античната писменост, внедряващо нормите и теоремите на пренебрегваното духовно наследство, е означавано с думата "хуманизъм", чийто корен означава "човек"; за разлика от това, превратът, благодарение на който физическият облик на човека е станал център на изобразителните изкуства, е означаван като "ринасчименто" – повторно, ново раждане.

Нека видим как и кога думата "ренесанс" в съвременното си значение влиза в оборот в научната терминология на европейската култура. Позабравеният термин от XVI век "ринасчименто" се появява в съвременния си смисъл във френски език през средата на XIX век. Дотогава той е бил използван изцяло в религиозното си, християнско, значение (за първи път е засвидетелстван през 1380 г.). В преносния му смисъл – обновяване – го срещаме едва две столетия по-късно, в 1674 г. Като определение на цялостен исторически период, *епоха,* както пише Ив. Д. Шишманов, думата внедрява Жул Мишле. Този велик френски историк,

---

[4] **Минчев, Г.** Славянските литератури в България. София, 1988, с. 45.

[5] **Pelán, J.** Slovník italských spisovatelů. Praha, 2004, s. 34.

почитател на В. Юго и сам с изявени литературни амбиции, назовава с понятието "ренесанс" през 1855 г. периода, предхождащ Реформацията (и по този начин също го свързва с Реформацията). Скоро след това, през 60-те години на XIX в., посредством класическите обобщаващи трудове на Якоб Буркхард *Die Cultur der Renaissance in Italien* (1860) и *Geschichte der Renaissance in Italien* (1867) думата Ренесанс става обособен културоложки термин. В немския език тя е чуждица, покриваща цялата епоха, с всичките ѝ нюанси, с които можем да си я представим и както си я представяме обикновено до сега. И може би точно като чуждица в немския е станала интернационално използвана дума.

Нашето внимание би трябвало да привлекът два момента. Единият се отнася до различния хронологически обсег на определението "ренесансова епоха". Мишле я поставя преди Реформацията, като разграничава и хронологически организира двете епохи. Но нека припомним, че в Чехия пламъкът на Реформацията избухва преди настъплението на хуманизма (допълнен от ренесансовите му отгласи). По същия начин и Георг Фойт, съвременик и съмишленик на Буркхард, се занимава с първите фази на ринасчименто *(Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus,* 1857). Използваният от него термин, Wiederbelebung, също може да прозвучи като калка.

Вторият важен момент е това, че основните трудове, определящи Ренесанса в исторически и културен смисъл, възникват в различни страни (Франция, Швейцария, Германия): романтизмът е надхвърлил своя зенит, позитивистичното концентриране на огромен брой факти едва настъпва, но научната мисъл постоянно желае да създава привлекателни и великолепни конструкции. И същевременно кулминира процесът на националното възраждане в редица слвянски и неславянски страни. В самата Италия през тези години протича политическа, а също и въоръжена борба за осъществяване на идеите, които е провъзгласила новоразбираната хуманитас. Приеман положително или отрицателно, този дух на времето не е могъл да заобиколи личностите, занимаващи се с културните въпроси на Европа.

Остава да решим въпроса, дали можем да смятаме rinascimento от *Жизнеописанията* на Васари, както и на Алберти, изобщо rinascimento от XVI в. за изходна точка на френската (и интернационалната) калка ренесанс. Двете думи са съществували в езиците от по-рано, но както при две рисунки върху две тънки хартии техните контури са започнали да се размиват. В днешния италиянски език rinascimento по семантика напълно се покрива с чуждицата ренесанс, макар и съдържанието на думата да се е развивало в други езикови пространства.

За сметка на това в Италия, имаща исторически опит както с Ренесанса, така и с борбата за осъществяването на националния си интегритет през XIX в., се появява нов термин, risorgimento, "ново издигане", "нов

подем". Аналогично е решавана мнимата синонимия на отново появяващото се понятие в тези езици и култури, в които е оставил следата си ренесансът и които по-късно са били принудени да защитават националната си кауза.

Друго е положението в руския език. И там думата "возрождение" първоначално е била използвана в религиозния си смисъл. Но сравнително рано, сиреч преди отделните прояви на хуманистичното мислене от XIV до XVI век да бъдат взети заедно с проявите на изкуството и описани като Ренесанс, тя е използвана фигуративно във връзка с културни процеси. Нека припомня често цитираното изказване на Ю. Венелин от труда му *Древние и нынешные Болгары* (1829): "О Болгарской литературе нечего и говорить, ибо она еще не возродилась". Това изречение, добре известно на българските културни дейци, антиципира в романтичен дух бъдещото развитие. Неща, неприсъстващи още в една културна система, трябва да бъдат възродени. По този умозрителен начин започват да се калкират културните понятия и следователно се използва калкиране в рамките на езиковия материал. Смисловата калка "Возрождение" изтласква чуждицата Ренесанс. В Голямата съветска енциклопедия в статията "Ренесанс" има само препратка към статията "Италиянское возрождение". (Интересно е, че в популярната Българска енциклопедия на братя Данчови от 1936 г. посоката е обратна – там се препраща от "Възраждане" към статията "Ренесанс" без уговорки (а статия за самото Българско възраждане липсва.)

В българския език процесът на въпросното калкиране протича действително в обратна посока, но по съдържание то е сходно. Нека припомним, че в българския език думата възраждане, възрожденец окончателно изтласква по-старото "народен будител" в известната статия на Марин Дринов за отец Паисий в "Периодическо списание" от 1871 г.

В чешката културно-историческа традиция названието "будител" е запазено по-скоро като отнасящо се към първата фаза на Чешкото възраждане, към защитната и популяризиращата агитация, възникваща спонтанно и контрастираща с въздържаната научна позиция например на Й. Добровски и други личности, принадлежащи още на Просвещението. В понятието "obrozenec" – възрожденец – постигнатите резултати на литературата и на науката се идеологизират, подчиняват се на определена концепция, за която се водят спорове и която иманентно се саморазвива.

Боян Пенев в своите "Лекции по история на нова българска литература" почти не споменава понятието Ренесанс в компаративен план, даже и в случая, когато обръща погледа си назад. Отчитайки отношенията на българските земи с Дубровник, споменава само, че "Дубровник се е развивал под непосредственото въздействие на Италиянския ренесанс, на западната хуманитарна култура". Впечатление прави, че Пенев като че ли игнорира Дубровнишко-далматинския ренесанс – равноправна съставна

част на един хуманистично-ренесансов универсум, постепенно придвижващ се към барока. Типологическият паралел, така ценен за Шишмановите културно-исторически обобщения, напълно липсва.

Българският развоен модел, предложен от Б. Пенев, представлява приобщаване към по-изявените, инспириращи, успоредно съществуващи модели в съседните езикови и културни области. В неговите Лекции "влиянията" върху българската култура не представляват подражаване, а възприемане, приспособяване на това, което в даденото време е виждано другаде. Но както е известно, на това приспособяване не се поддава общността като цяло, а само "запознатите" индивиди, които посредничат с това свое лично придобито познание за своето обкръжение. Пенев като че ли не желае да схване драматизма на тази лична посредническа, но и творческа, роля, която сближава "героите" на Ренесанса с тези на Възраждането. Мисля, че именно в този паралел се състои патосът на споменатия компаративен труд на Шишманов.

При Шишманов става дума за типологически аналогии, засягащи принципите на промените в структурата на мисленето. Казано с други думи: не аналогиите в съдържанието или сходствата в конкретните представи, а аналогиите в динамиката на промяната на осъзнаване на света.

Всяко тълкуване на културните проблеми носи в себе си не само степента на познанието на обективните факти, отнасящи се до темата, но и следи от предисторията на инструментите, с които тази тема е била разкривана в едно, да кажем, актуално минало, а също така интелектуалната атмосфера на самото време на възникването си, на акценти и конотации, привидно отдалечени от темата, но моделиращи погледа на изследователя.

В рамките на марксистското учение за смените на икономическите формации и влиянието им върху "надстройката" повърхностно може да се намерят повече сходни точки между процесите в Западна Европа през XIV–XVI в. и Балканите през XVI–XIX век. Но ако условно ги приемем, тогава ще установим единствено особената специфика на българското развитие, в което появата и развитието във времето на новите икономически отношения частично съвпадат с процесите, културно формиращи модерната българска нация. Историята на редица европейски страни показва, че самият преход от феодализъм към буржоазно (капиталистическо) общество не е задължителен формиращ елемент на модерна нация и обратно – самоопределянето ("пробуждането") на редица нации протича под формата на движение и разместване между прослойките на едно вече завършено буржоазно общество[6].

Да реши тези противоречия се е опитал в някои от трудовете си Емил Георгиев, един от добрите познавачи на славянските литератури. В

[6] **Hroch, M.** V národním zájmu. Praha, 1996.

тезата, че Възраждането, както и Ренесансът, представляват "смяна на средновековния мироглед с модерен", изразена от него в "История на българската литература"[7], взаимно се покриват механистичните модели на обществено-икономическото развитие, които аналогично се "отражават" в културата и в изкуството. В този модел Възраждането "закономерно" създава, "поражда" нацията. Народите, непреминали през своя Ренесанс (в случая е необходимо да се приеме марксистката схема, че наченките на Ренесанса са били прекратени от феодална реакция или неблагоприятни икономически условия), закономерно трябва да се модернизират покъсно, посредством своето Възраждане. Елементите, проникнали в българската култура и сходни с явленията след Ренесанса, представляват "предвъзраждане", макар и да притежават черти от барока и от Просвещението.

В тази концепция националното Възраждане представлява телеологически схващан процес – насочен към една определена, дори болезнено преживявана цел – да се постигне качествено изравняване с вече "формираните" народи.

* * *

Образът на възрожденската култура се е развивал в среда, върху която е влияел преди всичко романтизмът. С това не искам да кажа, че романтизмът непременно е залегнал в основната мотивация на Възраждането, но го откриваме най-малко в основите на гледищата, от които Възраждането е било съзерцавано и посредством които то се е съзерцавало.

Припомням, че по същото време, когато възрожденските процеси в Централна Европа са достигали до своя връх, е бил съзерцаван и анализиран и Ренесансът.

Романтизмът присъства в Хердеровите идеи за старите, уморени народи, които ще бъдат изместени от проявите на спонтанната, неизхабена енергия на младите народи, каквито са славяните; романтичните настроения са прикрепили към гръцкия балканизиран византиец от края на XVIII в. образа на старогръцкия герой и неговата култура. Парадоксално, но именно този анахроничен хибрид подкрепя едно национално самочувствие. Романтизмът е търсел – и който търси, намира – душата на народа в селското простолюдие, в неговите нрави, обичаи, песни, в които е виждал изблик на народния гений и основа на бъдещата култура. Без да генерализираме, различни анахронизми, мнимо старинни реликти, определят не същността на процеса, а аурата, която той излъчва и в която е разглеждан "отвън".

Действителната възрожденска житейска практика е била далеч от романтичните увлечения. Икономически предпоставки за развитието на

[7] **Георгиев, Е.** История на българската литература. Т. 2. София, 1966, с. 15.

националния живот са създавали традиционните занаяти и търговия, т. е. занимания, изискващи в първия случай търпеливост и трудолюбие, привързаност към определени стереотипи, а във втория пестеливост и предпазливост. Необходимата предприемчивост се е проявявала, поне външно, в рамките на умерен консерватизъм. Любовта към познанието се е съчетавала с практическото, утилитарно прилагане на знанията. Основните промени в мисленето на възрожденския българин се дължат на разгръщащото се образователно дело вътре в страната и в пътуванията му в чужбина, при които той е продължавал образованието си или е търгувал.

В семиологическото си изследване на Чешкото възраждане[8] Вл. Мацура убедително показва как в алегоричните изображения от началото на XIX в. чешкият лъв – хералдичният символ – лежи заспал като котарак в краката на някаква Муза. В следващите десетилетия лъвът в картините се събужда, вдига се на крака, а в хералдичната си форма реве, изправен на задните си лапи. Но събуждането можем да си представим и в друга, неагресивна, по-хуманно изявена форма. Събуждащият се човек първо си разтрива очите и внимателно се оглежда наоколо... По моему тази метафора е не по-малко валидна, а също и показателна за привидно дребния, но с огромен социален диапазон труд, извършван от народните будители.

[8] **Macura, V.** Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ. Praha, 1983.

ПАИСИЙ КАТО ERZIEHER

Пламен Антов

1.

Ключовата дума в нашия проект, посветен на проф. Ив. Д. Шишманов, е **модернизация**. Това веднага личи от насловите, които организаторите са предложили: модернизация на българската хуманитарна наука, модернизация на българската култура.

Искам да тръгна оттук, за да поставя интересуващия ме проблем. Всъщност какво собствено означава *модернизация*?

В речника на съвременната хуманитаристика думата има относително устойчиво, почти терминологично значение, което най-общо се отнася до ред фундаментални процеси и изменения, протичащи в публичния и менталния живот на цивилизованата част от света през последните около два века – от XVIII в. насетне. Разбира се, точните граници в историята са винаги относителна величина; различни автори ситуират началото на модернизационния процес доста по-рано, още през XVII в., и дори през XVI-ти, както смята например Макс Вебер. В един по-тесен смисъл обаче модерният свят се ражда в периода между средата на XVIII и средата на XIX в. с кулминационна точка Френската революция – фундаментална теза на Козелек, която и нашият текст приема за изходна.

В антропологически план епохата на модерността се характеризира чрез категориите на рационалното и хуманистичното (антропоцентричното), като едно принципно ново конципиране и дискурсивизиране на света, полагането му в сферите на човешкото и разумното. Или с други думи – това е епохата на Просвещението. Сама по себе си релацията *модерност – Просвещение* е колкото основополагаща, толкова и проблематична: дали модерността е продължение и доразвитие на Просвещението, или напротив – скъсване с основните му постулати и отклонение от него, както се пита Фуко[1]. Казус, който тук ще разрешим чрез тезата за **същностно амбивалентния характер на модерността**, разгръщаща се през последните около два века. С оглед целите и стратегиите на настоящото изследване, решителна за появата на модерната менталност в средата на XVIII в. е ролята на Жан-Жак Русо, чиято фундаментална заслуга е разграничението между *Цивилизация* и *Природа* – антитеза,

[1] **Фуко, М.** Що е Просвещение? – В: **Фуко, М.** Просвещение и критика. София, 1997, с. 63.

конститутивна за етоса на модерността. Модерността по начина, по който тук ще я разбираме, е състояние на динамично равновесие – антитетично напрегната в себе си съвкупност от две насрещни течения, които взаимно се стимулират и поддържат и които не просто разполовяват цялото, но го и кохерират, произвеждат органичната му цялост. Модернизацията е коекзистентен процес на рационализация, на "разомагьосване" и ескалиращо прагматизиране на света, но и на една паралелна, скрито набъбваща носталгия по противоположното, изгубеното – по Природата, по дивото и наивното. Две тенденции, които най-общо можем да мислим като *позитивистично* и *романтическо* в разнообразните им проявленея.

Модернизационният процес е решително белязан от появата и налагането на прогресистката идея за линейно разгръщащата се история, за една история, доминирана от разума и представляваща нескончаем прогрес. Процес на хипертрофия на рационализма, в чието лоно се заражда един нов култ – култът към Историята, и по-точно към онова, което Хегел определя като Vernunft in der Geschichte (разумът в историята). Просвещението ръкополага Историята като заместител на детронирания божествен авторитет, на негови деривати като съдбата и провидението, и дори на самата Природа[2]. В качеството ѝ на тотален заместител, историята е въздигната в последен и абсолютен авторитет, тя не само "съди", но и "учи", т.е. направлява делата "ни" тук и сега с оглед произвеждане на бъдещето, в чийто телеологичен хоризонт те самопонятно са проектирани. (Кондорсе: "Ако човек може да предскаже почти напълно сигурно явленията, чиито закони познава; ако може – дори и тези закони да са му непознати, – като се опира на миналия опит, да предвиди с голяма вероятност събитията от бъдещето, то защо да смятаме за химерично начинанието да се нахвърли с известна правдоподобност картината на бъдещите съдбини на човешкия род, в съответствие с резултатите на неговата история?"[3]) В един прочут афоризъм Фр. Шлегел ще характеризира историка като пророк, обърнат назад към миналото[4].

Но модерната менталност е такава, доколкото се случва около и посредством един контра-насочен копнеж по Златния век, предполагащ един кръгово структуриран, *аисторически* модел на историята. Една история, носталгично отвеждаща *назад към Природата* и към ред стаени

---

[2] **Колаковски, Л.** Краят на историчния човек. – В: **Колаковски, Л.** Политиката и дявола. [София], 1994, с. 84.

[3] **Кондорсе, М. Ж. А. Н. дьо К.** Ескиз на една историческа картина за прогреса на човешкия дух. – В: Космополитизъм срещу национализъм. Произход на идеите в Просвещението. София, 2003, с. 36.

[4] **Шлегел, Фр.** Фрагменти. – В: Естетика на немския романтизъм. София, 1984, с. 168.

в природното ценности, като дивото, наивното, ирационалното, спонтанното.

Просвещението мисли историята в двоен модус. Доколкото е разбирана като *прогрес*, като процес на окончателно и необратимо отдалечаване от природата (място на принудата според Кант), историята означава рационализация и социална институционализация, при което институцията се постановява като място на свободата ("Общественият договор" на Русо, Кант, късният Хегел). Държавната институционалност като територия на свободата, като точката на идеално припокриване на *буржоазно* и *либерално*, е сред основните характеристики на модерната епоха. Така линейната визия за историята реализира потенциите си в полето на политическото – нещо, което модерната философия на XX в. ще обозначи като "политическа модерност".

И обратно, схващан като деградация, като отдалечаване от едно абсолютно състояние на свобода в Природата и необратимата ѝ загуба в етатичното и институционалното (в духа на "Емил"), историческият процес ще е релевантен на разгръщането на един духовен анархизъм, който ще търси свободата извън държавната институционалност, в сферите на абсолютния Аз и в крайна сметка на *естетическото*, изразяващо този Аз ("културна модерност").

Тази двойствена представа за историята отразява, скрито съдържа в себе си фундаменталната двойственост на модерната менталност, проявяваща се чрез сноп успоредни антитези: универсализъм срещу национализъм, етатизъм срещу анархистичен индивидуализъм, най-груб прагматизъм и позитивизъм срещу идеализъм.

От една страна, втората половина на XVIII век регистрира ***началото на модерния универсализъм***. Оптимистичният, *исторически* детерминиран провиденциализъм на Кондорсе мечтае за всеобщо обединение на народите, за тяхното изравняване и дори за универсален език, който да е основа за разбирателството им ("Ескиз на една историческа картина за процеса на човешкия дух", 1793–1794). За грандиозен съюз между народите, ръководен от един всеобщ закон, основан на разума, мечтае и Кант ("Идеята за една всеобща история от световно-гражданска гледна точка", 1784). Капиталното съчинение на Хердер "Идеи за философията на човешката история" (1784–1791), също борави с една универсална история, макар и значещо основана на националните характеристики. За Шелинг единствено "федерация на всички държави", подчинена на разумни и хуманистични принципи, би била гарант за "правно държавно устройство" във всяка от тях поотделно. По същото време Гьоте въвежда идеята за "световна литература" (Weltliterature).

От друга страна обаче епохата е белязана с възникването на противоположната идея за ***национализма***, особено ясно изразена – по

причини от актуално политически характер – в Германия. Философските й основания са във възгледите на Хердер за *народното*, а нейна крайна проява са Фихтевите "Речи към немската нация" (1808), в които собственият народ е провъзгласен за "откровение на Божественото"[5], а саможертвата в името на отечеството – за най-висша добродетел. Абстрактната подчиненост на индивида на общото, развита в "Обществения договор" на Русо, у Фихте е придобила конкретен националистичен характер, сведена е до аксиологическа хипертрофия на националното. Абстрактната държавност като свръхценност е заменена от нацията, а държавата е сведена само до *средство* за една по-висша цел – "формиране на чисто човешкото в една нация"[6].

По един парадоксален начин модерният универсализъм ще се съгласува и дори изрази чрез "взрив на национализмите". Деветнадесетото столетие ще мине под знака на взривното създаване на националните държави. Но ако универсализмът е генетически свързан с историческия оптимизъм на Просвещението, с линейната представа за Историята като неограничен прогрес, то национализмът, въпреки несъмнено позитивния си заряд, черпи енергия от противоположния, аисторически модел на Историята.

Тук, в параметрите на тази двойственост, зрее още един разрив – между индивидуалното, което е универсална ценност, и колективната ценност на националното. От една страна, неотменно, макар и с неизбежните колебания, се налага модерната асксиология, основана на личностната еманципация чрез системата на гражданското общество и в рамките на *етатистката идеология*, постулирана в "Обществения договор" на Русо, според която индивидът за пръв път в историята придобива значимост не чрез кръвното си родство, не генетически и кастово, а социално, по силата на един абстрактен юридически ред. И в същото време, в рамките на същата етатистка идеология, XIX век ще наложи култ към нацията като колективна свръхценност, основана тъкмо на най-дълбинни, кръвни връзки, на племенни ценности, идещи от най-архаичната социална практика на човечеството и експлоатиращи най-примитивни, т.е. колективно унаследени и ирационални ценности. По самата си логика модерният национализъм е захранван от най-архаични – архетипни и трибалистки – представи. Те не само не принадлежат към линейния прогресизъм на историята, но са *ретроутопично телеологизирани* в едно абсолютно минало, положени са в зоната на нейното *несъзнавано*, вместо в тази на Хегеловия Vernunft in der Geschichte.

---

[5] В: Космополитизъм срещу национализъм. Произход на идеите в Просвещението. София, 2003, с. 79.
[6] Пак там, с. 91.

Така фундаменталната амбивалентност на модерността намира израз в две основни тенденции, под чийто знак протича XIX век – на Просвещението като процес на универсализация, на безкомпромисна рационализация и наукоцентризъм, и на сепариращата идеология на националния романтизъм, паразитираща върху регресивно насоченото оценностяване на колективното.

Констелация, която не само пряко рефлектира и в българския XIX век, но поради ред специфични условия тук нейната коекзистентност – в смисъла на разломност-и-интегралност – е още по-драстично проявена. (В необходимостта си от оперативна решетка историята – политическа, социокултурна и литературна – отчита наличие на периодизационна секвентност: Просвещение до към средата на века, национален романтизъм след това. Но в един широк аспект тази граница е по-скоро относителна величина – елементи на национален романтизъм са много ясно изявени у Паисий, пък и у всички дейци на ранното Възраждане, а просвещенският рационализъм и педагогически патос съвсем не заглъхват през късното.)

Маркирам целия този контекст, защото той пряко предполага проблема, върху който искам да се спра. Тръгвайки от ключовата дума модернизация, ще се опитам да потърся сечението на двата съставляващи я дискурса – на *просвещенското/логоцентричното* като универсална ценност и *национално-романтичното* като сепаративна ценност, и по-точно – начините, по които тази констелация се проявява в културната и социоменталната практика на българския XIX век, т.е. на българското Възраждане. Разбира се, формулиран по този начин, проблемът си остава твърде мащабен, затова тук ще го поставя през една частна призма – през *манифестната* фигура на Паисий, ситуирана в собствения ѝ – темпорално, но и стадиално синхронен – контекст. А това е точно контекстът на възникването на модерността, разбирана в цялата ѝ конститутивна двойственост, очертана по-горе[7].

2.

Голямата заслуга на Шишманов е, че пръв в българската наука ситуира фигурата и делото на Паисий в собствения му общоевропейски и универсален контекст – контекстът на Просвещението като мащабен модернизационен проект.

[7] Тук е мястото да отбележа, че настоящият текст доразвива една основна теза, заявена във втория Шишманов сборник (вж. **Антов, Пл.** 1762: Паисий и Русо. – В: Иван Д. Шишманов – ученият и гражданинът. Шишманови четения. Кн. 2. София, 2006, 90–104).

Въпреки че като цяло Шишманов мисли българското Възраждане в компаративистката перспектива на западноевропейския Ренесанс, на ред места в неговите трудове се прокрадва и друга тенденция – полагането му в изохронната перспектива на европейската модерност. За разлика от първата, тази втора тенденция не е концептуално разгърната. По-скоро тя е фрагментарно загатната по различни поводи, какъвто е тъкмо случаят с Паисий. Разбира се, от днешни позиции на нас ни е лесно да имаме резерви към начина, по който Шишманов вписва Паисий в контекста на европейския XVIII век. Може би най-категорично тези резерви е формулирал Вл. Трендафилов в известната си статия "Паисий – не конструктор, а конструкт на Възраждането"[8] – впрочем, твърде оспорима като цяло в изводите си. Най-съществената забележка на Трендафилов се отнася до използвания от Шишманов метод на колажирането, т.е. ограничаването във външни, хронологически съпоставки. Забележка, с която няма как да не се съгласим по принцип.

Но на отделни места зад тези външни съпоставки се откриват аналогии, отнасящи се до вътрешния телос на Българското възраждане. Аналогии, проектирани в контекста на западноевропейския XVIII век и през основополагащата за Възраждането фигура на Паисий. Тези моменти позволяват да бъде реконструирана една друга, скрита, концептуално неизбистрена и неразгърната идея за българското Възраждане именно като българския Просвещенски проект. Едно от тези места в корпуса "Шишманов" е ключовата за нас бележка "1762. Паисий и Русо (Aperçu)" от 1890 г. Компаративният сюжет е набелязан, макар и по твърде лежерен начин, чрез самото съчинително свързване на двете фигури.

Но истински интригуващото за нас в този сюжет е, че Шишманов конструира аналогията Паисий – Русо изцяло по линията "История славянобългарска" – "Емил". И по-късно, когато на различни места в своите съчинения, се връща към паралела Паисий – Русо, сред двете творби на френския философ, появили се през знаменателната 1762 година, Шишманов неизменно предпочита педагогическия трактат "Емил". Тоест, паралелът е постулиран главно от ***идеята за възпитанието***. Чрез аналогията "История славянобългарска" – "Емил" Шишманов мисли Паисий като възпитател на нацията, в немския смисъл на понятието Erzieher. По-късно, в знаменитата си статия "Алеко Константинов от едно ново гледище", 1927, той пряко, макар и някак мимоходом, ще определи автора на "История славянобългарска" тъкмо като възпитател на своя

[8] Култура, № 51–52, 1996; също и в: **Трендафилов, Вл.** За рамките на литературата. София, 2005.

народ[9]. Точно това ни дава основание да прочетем "История славянобългарска" като възпитателен трактат.

Възпитанието е ключов концепт за модернизационния проект на Просвещението. Осемнадесетото столетие вижда в него онази абсолютна сила, която е в състояние да преобрази света и да донесе всеобщото щастие на човечеството. Позитивисткият патос на епохата е доминиран от вярата, че човешката *природа* е подвластна на разума, управляема; тя може да бъде моделирана и коригирана чрез подходящо възпитание в посока към *доброто* и *нравственото*. Нравствено-възпитателните списания никнат през XVIII в. като гъби след дъжд в Европа. Самият Шишманов отбелязва, че само в Германия тяхната цифра достига 500[10] и между другото цитира една фигура, която е сред ключовите в нашия сюжет – Кант. "Зад възпитанието се крие великата тайна на човешката природа – пише Кант. – Колко е очарователно да си представим, че тая природа чрез възпитание ще се развива все повече и повече... Това ни открива перспективи към един по-щастлив в бъдеще човешки род."[11] Самата християнска религия – дори там, където все още пиететът към нея е съхранен, в Германия – е силно прагматизирана, сведена комай само до своите морални, т.е. *възпитателни* функции (Лесинг в основното си философско съчинение с показателния наслов "Възпитанието на човешкия род", 1780; Кант в "Религията в границите на самия разум", 1793).

Всеки педагогически модел се основава на конституиращата го двойка "ментор – ученик", респ. "възпитател – дете". В еталонната творба на Русо това е двойката Жан-Жак – Емил. У Русо педагогическата ситуация обаче съдържа цялата очертана по-горе вътрешна апоретичност на Просвещенския проект. Тя е постулирана като своеобразен *спазматичен гърч*, доколкото според педагогическия проект на "Емил" произвеждането на идеалния модерен човек означава произвеждане на един съвременен дивак, le homme naturel. Възпитателният процес е ретроутопично насочен и проектиран в ценностната перспектива на дивото, наивното, максимално близкото до природата.

Както е известно, тъкмо от този педагогически проект на Русо – чрез ред важни модификации – ще се роди романтизмът. Продуктивното превключване се случва в Германия, при което решаваща е ролята на Кант. Добре известно е огромното влияние на Русо върху немския философ. (В лекциите си Шишманов неколкократно припомня анекдотичната

[9] Вж. **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения в два тома. Т. 2. София, 1966, с. 351, 363–364.
[10] **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 3. София, 1971, с. 525.
[11] Пак там, с. 526.

подробност, че в кабинета си Кант държал един-единствен портрет и това бил портретът на Русо, а само четенето на "Емил" можело да го отклони от любимата му всекидневна разходка.[12]) Но Кант не просто доразвива идеите на любимия си учител; той ги коригира в една много съществена насока: прекодира проблема от гледната точка на един нов фактор – ***изкуството***, заменя естественото възпитание на Русо с естетическо.

В системата на Кант човешката свобода, която е крайната цел на възпитанието (доколкото възпитанието е *практическата реализация* на моралния императив), не може да бъде емпирично явление, не произлиза от сетивния опит и не подлежи на доказване чрез него. Кант си представя свободата изцяло в морален план, като необходимата предпоставка за реализиране на нравствения закон. Като категория на моралното, тя е обвързана с една интелигиблена каузалност, която е напълно независима от механичната природна каузалност. В ситуацията на пълен разрив между ноуменалната действителност на "чистия" разум и феноменалната действителност на "практическия", свободата е вътрешно притежание на субекта, тя по никакъв начин не се съприкосновява със сетивния свят на Природата, където властва необходимостта, тоталната принуда. Теоретическото (поле на истината) и практическото (поле на доброто) са две напълно паралелни плоскости, които не се докосват; между областта на природата и областта на свободата не е възможен никакъв преход. Опит за съгласуване между тях, между емпиричното и рационалното, между доброто като човешко поведение и истината като начин за познание на Природата, е направен в третата критика, а инструмент за това, медиатор, е съдната способност (Urteilskraft), с други думи – *естетическото*[13].

Философът не успява да разреши кардиналното противоречие в своята система, да съгласува необходимостта и свободата, но възгледът му за естетическото ще се окаже плодотворен не само за възникването на немския идеализъм и романтическата естетика, а и за пътя, по който ще поеме европейската култура изобщо през следващите два века. Не някаква емпирична, "практическа" дейност (например политика или революция), постановява този възглед, а само изкуството е онова нещо, което може, примирявайки абсолютната свобода на моралното и абсолютната принуда на сетивния свят, да придаде "външни" измерения на свободата. Непритежаващо априорната целесъобразност на Природата, освободено от корист и цел, естетическото е единственото поле на свободата.

Така решителната стъпка, която прави Кант в сравнение с Русо и доминираното от материализма френско Просвещение е, че, прелокализирайки фундаменталното понятие за свобода от сферата на практи-

[12] Пак там, с. 392, с. 521.
[13] Вж. **Кант, И.** Критика на способността за съждение. София, 1980, 68–70.

ческото в сферата на естетическото, той променя коренно същността на педагогическата ситуация, а с това и нейната *практическа* целеположеност: идеалният възпитател е не Природата (която у Кант е територия на принудата), а изкуството, в което единствено може да бъде постигната крайната цел – свободата. Революционна теза, дала началото на литературния романтизъм. Освободени от характерната за Кант абстрактност и схематизъм, нейните педагогически проекции ще бъдат пълноценно разработени в Шилеровите "Писма за естетическото възпитание на човека", 1794, и дори в Гьотевия Bildungsroman "Вилхелм Майстер. Години на учение", 1796, който според Яус (чиято логика тук следваме) трябва да се чете като пряка реплика към "Емил" на Русо[14] (докато Емил е възпитаван на село, сред непокварената Природа, то истинският възпитател на младия Вилхелм е театърът, изкуството).

На немска почва и при прехода от XVIII към XIX век идеята постепенно претърпява и друга, паралелна трансформация, която ще се окаже не по-малко продуктивна – ***замяна на антропоцентризма с етноцентризъм***. Моралният императив на Кант е *практически* целеположен, впрегнат е в решаване на актуалните национални задачи ("формиране на чисто човешкото в една нация", както ще го преформулира Фихте). Проблемът за възпитанието е пренесен от сферата на персоналното (което значи и абстрактно-общочовешкото, универсалното) в сферата на *националното* и по този начин – поне на първо време и в един най-непосредствен план – е *практически прагматизиран* съобразно актуалния национален проблем, стоящ пред разпокъсаните германски държавици. Нововъзникналата през 70-те и 80-те години на XVIII в. романтическа литература (направлението Sturm und Drang) – възникнала под непосредственото влияние на "Емил" и начина, по който Хердер доразвива идеята на Кант – се нагърбва с една *идеална*, но изцяло положена в *практическото* и *политическото*, задача... Тъй като целта ни тук е не просто да разгърнем един научноисторически сюжет, а да го разгърнем, доколкото е възможно, тъкмо *през* Шишманов, отбелязвайки отделни места в неговите текстове, където той е фрагментарно нахвърлян, ще цитирам отново неговите лекции по сравнителна история на западноевропейските литератури през XVIII век. "Немският идеализъм – пише Шишманов – мечтае да създаде една велика Германия, но като превъзпита най-напред немския народ, като го преобрази вътрешно, като го освободи от оковите на предразсъдъка, като го посвети и му вдъхне любов към

[14] **Яус, Х. Р.** Литературният процес на модернизма от Русо до Адорно. – В: **Яус, Х. Р.** Исторически опит и литературна херменевтика. София, 1998, 297–298.

висшите етични блага."[15] Нещо, което може да стане, в духа на Кант – Шилер, тъкмо чрез художествената литература, в полето на *естетическото*, което съдържа в себе си *етическото* (моралното), а не в параметрите на една реална политическа практика, не в сферите на непосредствения "външен" политически прагматизъм – грубо казано, не чрез революция, с оръжие в ръка, както това става във Франция през 1789 г. (Да запомним тази дилема – "естетическо/етическо" срещу "политическо/реално"; тя ще ни потрябва по-късно.)

Така Просвещенският проект на XVIII век, ако сведем всичко до наследството на Русо и до емблематичната година 1762, произвежда **народа-суверен**, народа като пълноценен *политически субект*, респ. като основен *субект на Историята* (линията на "Обществения договор") и едновременно с това го мисли като **дете**, като *обект* на облагородяващо и конструиращо го (естетическо-и-морално) възпитание (линията на "Емил", оказала се генетически продуктивна по направлението Русо – Кант – Хердер/Sturm und Drang – Фихте).

Този мащабен педагогически проект обаче – точно според начина, по който е зададен в "Емил" – е *ретроутопично* насочен, макар и целеположен в хоризонта на една актуална политическа прагматика, на онзи *етос към актуалното*, който е фундаменталният белег на модерната менталност (Фуко). Ситуиран в моралното, възпитателният процес е предоставен на литературата и изкуствата. Именно ***естетическият фактор като възпитаващ*** е призван да възвърне изгубеното "природно" състояние на модерния човек, онази нравственост, която човекът е притежавал в своето естествено, максимално близко до Природата състояние – лозунгът, под който в края на XVIII в. се заражда в Германия романтизмът. (Т.е. разломът между *естествено* и *естетическо*, оказва се, не е толкова категоричен; чрез ранния немски романтизъм, определян и като реакционен, *естетическото* през ключовата категория на *нравственото* се оказва средство за постигане на *естественото*.)

Без да изпадаме в лесен буквализъм, не можем да пренебрегнем принципната близост между гореочертаната ситуация в Германия и ситуацията от началото на българското Възраждане. Близост, която се изразява в определящата роля на ред общи категории (дилемата *естествено – естетическо*, идеята за националното, идеята за възпитанието) и която сублимира тъкмо в родоначалната фигура на Паисий и в иманентните националноидеологически стратегии на "История славянобългарска", положени в хоризонта едновременно на *моралното*, но и на *политическото*, т.е. на прагматичното и утилитарното.

[15] **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 3. София, 1971, с. 510.

Този национално прицелен утилитаризъм се реализира – първо – в рамките на една *педагогическа ситуация*, чрез значещото и разгръщащо се на различни равнища идентифициране на народа с фигурата на детето (изоморфна с тази на "добрия дивак"), и второ – в полето на *естетическото*, посредством дискурсивната доминация на поетическото, носеща педагогическия патос и осъществена в хоризонта на моралното. (В "История славянобългарска" естетическият елемент – в една зачатъчна форма – се изразява в специфична *олитературеност* на повествованието, на което предстои да се спрем.)

3.

Педагогическият сюжет "**възпитател – народ-дете**" е неотменна част от просвещенския импулс, с който стартира българското Възраждане (освен у Паисий, той е налице например и у Софроний, впрочем, в някаква степен предположен и от епископския му сан – обръщения като "чеда мои").

Просвещенският елемент в тази ситуация е свързан основно с една нова тенденция, която набира мощ – оценностяване на положителното знание като фактор на общественото развитие, налагането на историческия светоглед над религиозния. Именно тази криза на теоцентризма, замяната на божествения фактор в историята с човешкия, бележи раждането на модерната представа за историята, а чрез нея – на модерната менталност изобщо. В цялостния проект на Паисий историята е употребена тъкмо в модерната ѝ роля на *възпитателка*, заемайки мястото на Бог. (Разбира се, в "История славянобългарска" без усилие се откриват и рудименти на божествен провиденциализъм; определящи за духа на творбата и за ролята ѝ в националния проект на Възраждането обаче са модерните тенденции в нея, именно с тях тя е важна, както Дантевата "Божествена комедия" е важна с ренесансовите си кълнове, не със средновековните остатъци.) Тъкмо това е кардиналната заслуга на Паисий: въвеждайки историческата визия за българското общностно битие, той прехвърля отговорността в ръцете на самите българи за собствената им *актуална*, положена в *политическото* съдба. Това е, което превръща "История славянобългарска" в *програма* на националното Възраждане[16], т.е. – на българския модернизационен проект.

Но Паисий не просто постулира българския модернизационен проект; той го постулира по същия вътрешно амбивалентен, спазматичен

[16] Вж. **Динеков, П.** Паисий Хилендарски. – Предговор към: **Паисий Хилендарски.** Славянобългарска история. София, 1989, с. 20. Като "обосновка на националната програма" определя творбата Велчо Велчев (вж. **Велчев, В.** Паисий Хилендарски. Епоха, личност, дело. София, 1981, едноим. гл. IV).

начин, по който по същото време проектът е зададен от Русо – народът е оценностен в моралната перспектива на *детското*, чрез близостта си с Природата, с естеството, чрез категории като *дивото*, *наивно-спонтанното*, *незлобивото*. И заедно с това, подобно на ситуацията в немския романтизъм, чрез педагогическата ситуация (народ-дете) той поставя най-актуални национални проблеми.

Важно е да се подчертае, че вътрешната апоретичност на модела е породена от централната позиционираност в него на историческото знание, на проблема за историята изобщо. Едновременно се появява модерната идея за Историята (и за Народа като неин субект), и в същото време тя е "омекотена", плъзната в посока към мита и към литературното (естетическото).

В жанров план апорията има своите **дискурсивни рефлекси**, свързани с отношението между *сциентистко* и *естетическо*, т.е. между едно строго научно изложение на историческото знание и един богато фабулиран, тежнеещ към епоса и емоционално раздвижен разказ. Антитезата снема в себе си фундаменталния за българското Възраждане релативитет между *просвещенско* и *романтическо*, доколкото научният компонент клони към рационалното и логоцентричното, а литературният, митическият обслужва една националноромантическа доктрина.

В логиката на този дискурсивен релативитет е изкушаваща идеята "История славянобългарска" да бъде прочетена като Bildungsroman, като *българския образователен роман* – оперативна метафора, в която ключовата дума е "роман": ***роман за възпитанието на една нация, мислена в своята идеализирана простота, дивота и незлобивост като дете.***

Този педагогически сюжет се разгръща в два плана – паралелни, но трансгресиращи помежду си: морален и инструментален. В плана на *моралното* се произвежда антитезата "цивилизация – естество", в която, заедно с първия, е категорично оценностен и вторият компонент (българинът като "естествен" човек). В един втори, *инструментален*, *артикулационен* аспект този морален план самопонятно постига своята реализация в хоризонта на естетическото, митопоетическото, не на научното, епистемологичното.

Налице е съвършена функционална съвместимост на просвещенско/епистемологично, от една страна, и романтическо/естетическо, от друга. На всички равнища в структурата на творбата съсъществуват, разломяват я и кохерират органичната ѝ цялост два противоположни дискурса: просвещенският – логоцентричен, съсредоточен около концепти на политическото, като Историята, Народа, Езика, мислени чрез патоса на положителното знание (манифестиран в императива на "знаенето" и

"ученето": "Ти, българино, [...] знай своя род и език и учи се на своя език!"), и национално-романтичният, митопоетическият, редуциращ историята и нейните поуки до един епически наратив с остродинамични ситуации и ярки характери. В своята комплексност те изпълняват националноидеологическите *функции на национален епос.*

Двата компонента са силно преплетени помежду си, въпреки че на структурно-композиционно ниво ясно личи доминацията на просвещенското предимно в преводната част на "Историята" (патосът на Скарга), докато национално-романтическото говори в нея по-скоро със собствения глас на Паисий. Това, което за нас е важно обаче, е тяхното сливане, *функционалното* им взаимопроникване и взаимодействие в идеологическата интенция на творбата като цялостен проект, в постигането на едрата й цел.

(Необходимо е изрично да подчертаем, че тук мислим "естетическото" в романтически смисъл – като антоним на *рационалното* и *научното*, като продукт на чувството и въображението. Именно в романтическия дискурс то се оказва идеологически функционално. И в този смисъл сме склонни да разглеждаме наличието на този компонент в "История славянобългарска" като важен елемент от идеологическата стратегия на творбата, като нарочно търсен ефект от страна на Паисий, макар че, естествено, не можем да пренебрегнем обстоятелството, че синкретизмът на творбата (синкретизъм между просвещенско-рационално и романтично-емоционално, между научно-историческо и художественоепическо) е белег на историческото мислене изобщо на епохата, на историографията от XVIII и началото на XIX в. – мислене, което не познава "нашето" строго разграничение между научно и художествено. Също като Паисий, и Гибън без съмнение е мислел, че пише самата историческа истина, но днес съчинението му за късната Римска империя се чете колкото като "факт", толкова и като "фикция", както отбелязва Т. Игълтън[17]; колкото като история (history), толкова и като разказ (story). Днешната ни представа за литературност, макар да изглежда изначална в своята непоклатимост, е всъщност късно, буржоазно явление, продукт е на XIX в. и по-точно на романтизма. Което е още едно основание да търсим симптомите и основанията на тази поява тъкмо в първата, манифестната творба на българската буржоазност и на българския национален романтизъм... Впрочем, в "закъснялостта" на българската ситуация синкретизмът между факт и фикция ще е актуален чак до края на века. Но за това след малко.)

Коекзистентността на двата дискурса е абсолютна и, което е особено важно – *спонтанна* в иманентен, "технически", функционален в рамките на творбата аспект. Тоест, не може да се каже нито, че Паисий

[17] **Игълтън, Т.** Теория на литературата. София, 2000, с. 10.

"омекотява" един изначален просвещенски епистемологичен наратив, че го епизира и белетризира, нито пък би било уместно да се твърди, че е придал наукоподобност на един поначало епически разказ. Истината е, че двата дискурса възникват в неразчленимата си сдвоеност. (Към тях се прибавят и междинни – публицистичният патос например.)

Но в интенционален, идеологически план тази "спонтанност" е подчинена на една цялостна, добре обмислена стратегия, част е от тази стратегия, обслужва я. Пълната релативизация на просвещенско-научно и романтично-художествено е необходима тъкмо в *педагогическия* хоризонт на проекта. Паисий постига тази комплексност в ролята си на Erzieher, т.е. съобразно обекта на педагогическия жест – народът-дете, чието основно качество е *простотата*. Именно този характер на обекта е в центъра на сложната, двойствена и par excellence *кръгова* стратегия на педагогическия проект, предпоставящ целта си в изходната си позиция. Изначалната неукост на народа-дете трябва да бъде преодоляна чрез образованието му (просвещенският компонент на проекта), но *в морален план* тази неукост е част от една "свещена простота", която е постулирана като абсолютна ценност и която – подразбира се – трябва да бъде съхранена и доразвита в процеса на възпитанието (романтическият компонент). Целта е народът да бъде просветен, но и да запази примордиалната си положеност в Природното, дивото; да "порасне", но и да си остане дете.

И така, народът е дете, подлежащо на възпитаване. Но как може да бъде успешно възпитано едно дете? Според педагогическата метода на Русо за "естественото" възпитание, не му се четат сложни научни трактати. ("Лесно е да се турят в устата на децата имена на царе, империи, войни, завоевания, революции, закони. Но когато трябва да се придаде ясен смисъл на тези думи, разговорът с градинаря Робер далеч ще надминава в това отношение всички дадени обяснения."[18]). На детето му се разказва приказка – с напрегнат сюжет, с ярки герои. Всичко друго, само не равният и обективен стил на научния дискурс.

Именно в този дискурс – на легендарното, приказното, митическото – може да бъде разчетен и библейският пласт в "История славянобългарска". Казвайки това, трябва да подчертаем, че за нас е валидно *обективно наличното* състояние и излъчваните от него смислови послания, не субективната воля на автора, за която ние по принцип не можем да бъдем сигурни (а и, както е известно, гениалната творба винаги е по-мъдра от своя автор, отива отвъд неговите намерения). В същия смисъл известната методологична фраза "Като прост българин просто писах" има и опре-

[18] **Русо, Ж.-Ж.** Емил, или за възпитанието. – Цит. по: **Русо, Ж.-Ж.** Избрани педагогически произведения. София, 1976, 244–245.

делено жанрово-дискурсивно значение: *съзнателен* ***отказ от сциентизма*** и стремеж към белетризация, напълно според педагогическото предписание на Русо – белетризация, съобразена с рецептивното ниво на реалния читател, или по-добре слушател; с неговия реален хоризонт на очакване, както би казал Яус.

Научният дискурс е съвършено нефункционален спрямо националноидеологическите стратегии на "История славянобългарска". Затова в самия комуникативен акт на педагогическата ситуация модерната идея за историята е регресирала в-самата-себе-си към митопоетическото, състои се *чрез* естетическото. Обективният научен наратив е "романизован", т.е. вътрешно разколебан и в последна сметка подменен от един епически разказ с мощни националноидеологически потенции.

Тази двудискурсивност-и-хомогенност на Паисиевия подход намира своето оправдание тъкмо в светлината на просвещенския ангажимент на Паисий като *възпитател*, съобразно фундаменталната положеност на жеста му в хоризонта на *практическото* и на онази определяща *нагласа към актуалността*, която го характеризира като личност на модерната епоха. Съобразно педагогическите си намерения Паисий е постигнал оптималния дискурс, при което, от една страна, митопоетическото е абсорбирало в себе си идеологически нефункционалния научен наратив, а, от друга страна, тъкмо по този начин то – митопоетическото – е инкорпорирано в просвещенския проект, обслужва го.[19]

4.

И така, "История славянобългарска" осъществява продуктивна симбиоза между исторически (научен) и литературен (естетически) наратив. Белетризацията придава картинност и в крайна сметка *идеологическа функционалност* на утилитарния просвещенски проект, помага му да се случи, също както захарният сироп "прокарва" горчивото лекарство, ако прибегнем до педагогическа образност в стила на "Емил".

По този начин в националноидеологическия проект на Паисий именно *естетическото* е поело върху себе си свръхважната функция на *философия на историята*. Това е явление, определящо за духа на новозараждащия се национален романтизъм изобщо. Доста подир Паисий Шелинг, интерпретирайки и доразвивайки Кант, ще лансира революционната теза за естетиката като същинската философия на историята.

Разбира се, при всичките аналогии, разстоянието между естетическата теория на немския трансцендентален идеализъм и възгледите на Паисий е огромно и би било нелепо да се търсят абсолютни съответствия.

---

[19] Проблемът за жанрово-дискурсивната релативизация в "История славянобългарска" ще бъде по-подробно разгледан в отделна публикация.

Целта ни е да маркираме някои общи насоки, които превръщат "История славянобългарска" в ключова, пресечна точка между българския модернизационен проект, каквато е идеологията на Възраждането, и универсалните процеси на европейската модерност, които се зараждат по същото време.

Стратегическата двусъставност на педагогическия проект на Паисий формира и задава амбивалентния модус на българското Възраждане: позитивистки култ към положителното знание и оценностяване на Историята като свръхавторитет, от една страна, и активно производство на митопоетическия разказ на Българското, от друга – разказ, функционално положен в хоризонта на *естетическото*, натоварено с *морални* функции, както го мисли посткантианската немска романтика.

В своя дискурсивен – "жанров" и езиков – синкретизъм, в концептуалната си разполовеност между История и мит, между исторически и епически разказ, между логос и митопоезис, разчитаща на епистемологична аргументация, но и на сугестивната мощ на едно екстатично и профетично насочено слово, въвеждаща "разума на Историята" като универсална ценност, но и националната митология на Българското, творбата на Паисий антиципира усложнения начин на българското мислене/произвеждане-на-себе-си през модернизационния, етноцентричен и националноконститутивен етап на Възраждането, изобщо на българския модернизационен проект, чийто манифестен текст тя се явява. Антиципира и задава един апоретичен метаразказ на Българското, копнеещ по история и атавистично помнещ мита.

Повествуващ историята като мит (в първичното значение на "μυθος" като *разказ* за богове, герои и събития, случили се в едно легендарно минало), идеологическият метаразказ на Българското оттук насетне ще е склонен да привижда целта и основанието ѝ в едно изгубено начално и сюблимно състояние "in illo tempore". От "История славянобългарска" насетне българският модернизационен проект ще е ретро-телеологизиран – и в темпорален план, както и в ценностен. Историята ще се мисли като ценност, но и като състояние на регрес спрямо абсолютната аксиология на един винаги носталгично ситуиран български Златен век. Отначало, в епохата на ранното Възраждане, националноидеологическият проект на Българското се конституира чрез полагането на собствената си – *реална, исторически* ангажирана, *прагматична* – телеология в Златния век на една изгубена българска държавност. Впоследствие, след постигането на тази фундаментална цел – държавността, – т.е. след 1878 г., самото Възраждане ще се превърне в необходимия български Златен век, където

българската колективна представа ще се самоидентифицира в един достатъчен, идеален и тотален образ[20].

Тази инверсия е дискурсивно рефлектирана. Тъкмо омекотеният език на художествената литература ще се окаже максимално пригодният за конструиране на националния мит, не епистемологично втвърденият език на историята. Литературата изцяло ще абсорбира и подмени историята през първото следосвобожденско десетилетие, което ще се окаже решаващо. Именно тогава се произвежда модерният национален мит, който и днес е все още напълно функционален. Произвежда се в един носталгичен, ретро-обърнат план – в хоризонта на естетическото, не на епистемологичното, и в зоната на релативизация между история и литература, между исторически факт и художествена фикция, между научен и поетически разказ; или по-точно в зоната, където първият е абсорбиран от втория. Основополагащите творби на Канона – заглавия като "Епопея на забравените", "Под игото", "Записки по българските въстания" – са ситуирани тъкмо в тази междинна територия. Те кулминират и приключват не само етноцентричния етап на Възраждането, чиято основна цел е производството на "високия" националноидеологически образ на Българското, на българското мислене-за-себе-си, но и една традиция на дискурсивен релативитет, чрез която се осъществява тази цел и чиито корени, можем да кажем, са тъкмо в "История славянобългарска". Паисий – във фундаменталната си роля на Erzieher – е стартирал един процес, който набира мощ в етноцентричния патос на Възраждането, за да кулминира и да се осъществи максимално в заключителния етап на епохата.

Точно тогава се трансформира и собственият статус на Паисий – от субект на процеса той се превръща в негов обект, от конструктор се превръща в конструкт, ако използвам терминологията на Трендафилов. Едно от проявленията на идеологическия моноезик, белязан от релативитета между научен и поетически изказ, е например същностният идентитет между основополагащата за паисиезнанието статия на Марин Дринов в "Периодическо списание" от 1871 г. и одата на Вазов от 1884 г. Положени в телеологичната перспектива на националния мит, в дискурсивно-езиков и функционален план двата текста са съвършено идентични, въпреки формалната принадлежност на единия към епистемологичното, а на другия към естетическото.

По своему показателно за тази релативизация, т.е. за интеграцията на научния и поетическия език, е обстоятелството, че самият Шишманов

[20] Тезата за Първия и Втория български Златен век е развита в: **Антов, Пл.** Българската палингенеза. Литература и Съединение. – Литературна мисъл, 2003, № 1–2, 8–11.

поне на две места в своите съчинения, когато заговаря за Паисий в контекста на епохата и за паралела Паисий – Русо, прибягва тъкмо до пространни цитати от Вазовата ода.

Впрочем, проблемът на едно метаниво е снет в научното мислене изобщо на Шишманов – нещо, което би могло да бъде специален изследователски проблем и което тук само ще маркираме. Ключовият за настоящото изложение текст "1762. Паисий и Русо" е съвършен пример за такъв дискурсивен релативитет с ясни националноидеологически намерения. Но ако това все пак е само една ранна, студентска бележка, изрично обозначена като "aperçu", то същото явление – тенденция към "омекотяване" на научното посредством различни елементи на художествен разказ – характеризира в някаква степен стила и на зрелия Шишманов. Неговото писане представя може би хронологически последното свидетелство за едно синкретично състояние на българския епистемологичен дискурс, в който тяснонаучното знание е все още "жанрово" необособено, неразграничено от мемоара, анекдота, биографичното повествование, лирическото отстъпление и т.н., колажирано е наравно с тях в рамките на един мега-дискурс[21].

Ситуацията, разбира се, е следствие от ред обстоятелства. Например от цялостния позитивистичен метод на Шишманов – метод, който особено разчита на биографичния, географския и психосоциалния фактор. Но от друга страна, специфичният синкретизъм на този тип писане може да се приеме като присъщ на онова наивно, инфра-състояние на българската научна мисъл, което е започнало с историята на Паисий и което до голяма степен приключва именно с научната дейност на проф. Шишманов. Състояние, чиято целеположеност, съобразно "външните" фактори на *средата* и *момента*, отива отвъд тясно епистемологичните си намерения, изпълнява, заедно с тях, и ред други – националностроителни и национално-идеологически – задачи, също както и художествената литература през периода. У Шишманов, наред с несъмнената еманципация на епистемологичното от този "външен" утилитаризъм, все още личат – на езиково ниво – отделни рудименти от дискурсивен синкретизъм: склонност към разказа, към анекдота, към личния/лирическия патос, включително и въпросното вклиняване в научния текст на цитати от Вазовата ода "Паисий" – един от идеологически най-натоварените текстове в националния митопоезис, наложен през 80-те години на XIX в.

---

[21] Последно в един все пак относителен смисъл. То ще бъде значещо възродено през 60-те–70-те години на XX в. в "есеистичната" критика и особено у Тончо Жечев, чието писане има съвършено идентични – идеологически, националноохранителски – намерения и par excellence ретроутопична насоченост.

Забележителна е целта на това вклиняване – тя не е *доказателствено-аргументационна* или поне *илюстративна*, както би подобавало на един строго научен текст, а изцяло *емоционална*. Целта е да се демонстрира емоционалният, а оттам и идеологически недостиг на научния разказ. По подобен начин самият Вазов в идеологически кулминационните моменти на белетристичния разказ спонтанно, под напора на бликналата емоция, превключва в идеологически най-пълноценния езиков регистър – поетическия (автоцитатът от "Епопея на забравените" във важната глава "Пиянство на един народ" от романа "Под игото").

Така в отделни свои проявления научното творчество на Ив. Шишманов се явява *функционално* релевантно на онази част от художествената литература непосредствено след 1878 г., чиято стратегическа цел е именно ретроутопичното производство на идеологическия концепт на Българското, на онзи втори български Златен век, локализиран в свръхозначената епоха на Възраждането. Писането на Шишманов не само демонстрира сходен интерес към тази епоха, но – което е истински важното – носи белези на аналогичен "жанров" и езиков (дискурсивен, както тук го наричаме) релативитет, характерен изобщо за литературата на 80-те (взаимопроникването на фикционално и документално, на белетристично и мемоарно, на художествено и историческо като общ белег на литературата през първите следосвобожденски десетилетия, в т.ч. и на свръхидеологическото писане на Вазов и З. Стоянов). Прочетен в собствения си *стадиален* контекст, този синкретизъм в научното писане на Шишманов не е просто белег на ембрионалното състояние на българската научна мисъл, а е в някаква степен и остатък от онзи порив към производство на общонационални ценности, отвеждащ отвъд научното, чийто модел в идеалния му вид е зададен от "История славянобългарска" – един ***национално-педагогически*** модел, който писането през 80-те години кулминира, максимално осъществява и приключва.

Или, ако се върнем към началото на това изложение, за да сключим кръга – в един чисто *дискурсивен* план научното писане на Ив. Шишманов е рефлектирало на мета-степен амбивалентния модус на българския Просвещенски проект, зададен от Паисий. Епистемологическото е омесено с естетическото, просвещенското и логоцентричното – с националноромантическото и сантименталното. Ключовата дума ***модернизация*** у Шишманов пази в себе си остатъци от един съществен *контрамодерен* елемент – съществен именно с оглед пълноценното реализиране на една националностроителна и par excellence *възпитателна* стратегия.

"СЯНКАТА НА ВРЕМЕТО" В ТЕКСТОВЕТЕ НА ИВАН ШИШМАНОВ

Петя Костадинова

В посланието си към колосяните апостол Павел споменава за някои обичайни действия, които обаче той представя като сянка на бъдещи събития[1]. Е. Яковлева изказва предположение, че именно този откъс от посланието е в основата на широко известната метафора, според която важните, значимите предстоящи събития хвърлят пред себе си сянка, която се възприема от хората като предзнаменование – метафора, смятана за най-добре въплътена художествено в текстовете на У. Шекспир (Coming events cast their shadows before them)[2]. От гледна точка на изложението тук най-интересният и любопитен елемент от приведения по-горе цитат е свързан с начина, по който в текста се мисли и се изразява езиково времето.

В европейската и американската лингвистична традиция езиковата концептуализация на времето се опира върху друг езиков концепт – действието[3]. Така времето се мисли като непрекъсната и необратима последователност от действия, структурирана чрез представите за

---

[1] Срв.: И тъй, никой да не ви осъжда за това, което ядете или което пиете или за нещо относно някой празник, или новомесечие, или събота; *които са сянка на онова, което ще дойде* [к. м. – П. К.], а тялото е Христово (Послание на апостол Павел към колосяните, 2: 16, 17).

[2] Вж. анализа и приведената библиография у **Яковлева, Е.** Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). Москва, 1994, с. 74.

[3] Тук "действие" се разбира в най-широкия, абстрактен смисъл. Тази идея може да се проследи в историята на т.нар. езикова картина на света – от изследванията на **В. фон Хумболт, Е. Сапир и Б. Л. Уорф**, по-късно у т. нар. неохумболдианци с **Е. Касирер** и до днес в руската или полската школа, както и в българската научна литература, срв. **Димитрова, Ст.** Лингвистична относителност. София, 1989; **Пенчева, М.** Човекът в езика. Езикът в човека. София, 1998; вж. кратък преглед на литературата у **Костадинова, П.** Концептуализация на времето (изграждане на езиковата картина на света в новобългарския книжовен език), под печат. Все пак трябва да се отбележи, че в някои африкански култури времето може да се "прави" и с пълно бездействие, срв. **Моле, Л.** История на християнския и на някои други календари. – В: История на нравите. Т. 1. Време. Пространство. Ритми. София, 1998, 185–411.

"преди", "сега" и "после", граматикализирана в темпорално-модалната система на езика и лексикализирана в семантични полета:

..., t_{-n},..., t_{-3}, t_{-2}, t_{-1}, t, t_{+1}, t_{+2}, t_{+3}, ..., t_{+n}, ... където:

- всяко t представя някакъв сегмент от времевата последователност, реализиран чрез някакво действие,
- t обозначава "сега",
- t_{-1}, t_{-2}, t_{-3}, t_{-n} обозначават сегменти от "преди",
- t_{+1}, t_{+2}, t_{+3}, t_{+n} обозначават сегменти от "после"[4].

Съответно животът на всяка личност, както и животът на всяка общност (на всяко общество, всеки народ, етнос, нация) се представя като "придвижване" от миналото ("преди") към бъдещето ("след") през настоящето ("сега") чрез преминаване от един времеви сегмент в следващ. Според обичайния образ човекът (обществото, общността, етносът, нацията) е обърнат с лице към следващото, като зад гърба му се намира предишното – т.е. човек "върви напред във времето": от своето минало към своето бъдеще. При това отделните действия (реализиращи отделните времеви сегменти) могат да бъдат структурирани и чрез по-големи времеви фрагменти, състоящи се от следващи едно след друго определени действия – сегменти.

Въз основа на тази обща представа за времето, в основата на която стоят действия с темпорални характеристики ("преди" – "сега" – "после")[5], определени времеви сегменти или фрагменти могат да се обвързват помежду си и чрез различни причинно-следствени отношения. Този тип отношения се граматикализират в езика – чрез темпорално-модалната система, но и, например, чрез различните видове съюзи. Както е известно, според синтактичната си функция съюзите могат да бъдат съчинителни и подчинителни, като в тези две големи групи се разграничават различни съюзи, изразяващи и различни семантични отношения между простите изречения (т.е. между отделни времеви

---

[4] Доколкото действието се извършва винаги от някой и винаги някъде, в различни интерпретации върху езиковата картина на света се разграничават според вършителя на действието различни типове времена и на практика безкрайно количество субективни времена, от една страна, а, от друга страна, концептуализацията на времето се разглежда във връзка с концептуализацията на пространството. В тази работа вниманието е концентрирано главно върху това, как се мисли времето.

[5] Ударението върху последователността от някакви действия и произтичащите оттук причинно-следствени връзки са характерни за европейския начин на възприемане на времето – в Изтока ударението се поставя върху едновременността на отделни времеви сегменти или фрагменти, което налага интерпретацията на времето да борави наред с представата за едновременност или синхронност и с представата за синхроничност, срв. **Франц, М.-Л. фон**. Предсказване и синхроничност. Плевен, 2002.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

сегменти или фрагменти, реализирани чрез действия, назовани посредством глагола – сказуемо във всяко просто изречение). Например в българската граматика освен съединителните съчинителни съюзи, които изразяват "най-проста връзка между свързваните единици [т.е. прости изречения – бел. моя, П. К.], без да сочат някакви специални отношения между тях"[6], се разграничават още съотносителни, съпоставителни (адверзативни), разделителни, заключителни и пояснителни – в рамките на съчинителните съюзи, а в рамките на подчинителните съюзи, например, обстоятелствените обединяват съюзи за причина, за цел, за условие, за отстъпка, за последица[7].

По този начин личността (общността, обществото, етносът, нацията) се "движи към бъдещето" от сегмент в сегмент, от фрагмент във фрагмент, като реализира, извършва, предприема последователни действия, продиктувани от намерения, желания (или не-желания), мечти – изразявайки себе си и създавайки чрез действията своето лично (субективно) или социокултурно време, т.е. своето съществуване, своя живот. Това, че е възможно да се влияе върху бъдещи времеви сегменти или фрагменти, както и това, че различни култури или различни етапи от развитието на една и съща култура възприемат един или друг начин на въздействие върху бъдещето, е доста добре изследвана проблематика – достатъчно е да си спомним описанието на индианците хопи[8] или анализираните от А. Гуревич средновековни европейски текстове[9].

Едновременно с това обаче човешкото мислене отчита, че далеч не всички възможни действия могат да се контролират, както и че далеч не винаги могат да се предвиждат на пръв поглед очевидните резултати от едно или друго действие – с други думи далеч не винаги между отделни последователни времеви сегменти или фрагменти се осъществява предполаганата или желаната причинно-следствена връзка. Различните култури или различните културно-исторически епохи приемат и/или предлагат различни обяснения за наличието или липсата на определена причинно-следствена връзка. В най-общ смисъл може да се каже, че обясненията отразяват разпространения и общоприет, господстващ в съответната култура или през съответната епоха светоглед. Който пък се

---

[6] Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София, 1983, с. 461.

[7] Граматика..., 461–466.

[8] **Уорф, Б. Л.** Отношение норм поведения и мышления к языку. – В: История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. Москва, 1960, 198– 224. (Прев. на статията The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language.)

[9] **Gurewicz, A.** Kategorie kultury średniowiecznej. Warszawa, 1976.

кодира в лексикалната организация и граматичната структура на езика – т.е. в т.нар. езикова картина на света.

Така през Средновековието концептуализацията на времето съдържа освен действия, реализиращи някакви сегменти (или фрагменти) от земния, човешкия живот според вижданията на конкретната личност, и решаващото влияние на Божията промисъл, т.е. фактът, че Бог е този, който определя осъществилата се, реализираната последователност от действия. Всъщност като че ли това е най-разумното обяснение за цитираната в началото част от посланието на апостол Павел – Божията промисъл е тази, която е предопределила миналите събития; тя е тази, която е предопределила и бъдещите събития – затова и бъдещите събития могат да хвърлят сянка пред себе си. С други думи личността (или общността, обществото) преминава от един времеви сегмент или фрагмент в друг, извършвайки едно действие след друго според темпоралната структурираност, т.е. според посоката от миналото към бъдещето, но съдържателните отношения между нейните отделни действия (времеви сегменти) е предопределена от Бог – който вече е "написал" книгата на живота ѝ. В този смисъл човек е преминал в миналото си през предначертани вече събития и върви срещу бъдещи за него, но също вече предначертани събития[10]. Ето защо отделната личност може само да усети, да почувства някои неща около себе си, напр. в *t* (в сегмент, възприеман като "сега") като предзнаменование за бъдещи събития (действия) – които ще се реализират в някой сегмент от последователността t_{+1}, t_{+2}, t_{+3}, ..., t_{+n}, ...(т.е. "после").

Тази представа е валидна и за голяма част от книжнината ни от началото на Българското възраждане. Тя може да се види освен в дамаскинската книжнина и в сборниците със смесено съдържание, и в двата текста, които обикновено се поставят в началото на историята на новобългарския книжовен език – "История славеноболгарская" и "Житие и страдания грешнаго Софрония". Например у Паисий, освен известните му обяснения в предговора на неговата "История", извънредно често могат да се срещнат части като следните: *Въ тая времена првая проклинали грци цра Уалента, защо пустилъ болгари през Дунавъ въ Римскою държаву, но то било вола бжиа да се населитъ тои славеноболгарски народъ въ тая земла.* (10б, 58); *прогневалъ бога велми и попустилъ бгъ на него гнявъ и на сва Болгариа и предалъ ихъ въ руце греческия за много време* (25б, 72). Срв. и в Софрониевото "Житие и

[10] Към подобно схващане и за съвремието се придържа напр. Ю. Степанов, срв. анализ на неговите схващания у **Яковлева, Е.** Цит. съч.; срв. и **Степанов, Ю.** Константы: словарь русской культуры. Москва, 2001.

страдания": *и хочеша да ме оубият, ала бгь ме сохрани* (л. 354, с. 31); *ала бгь стыи воздаде ми праведно по делом моим* (л. 354 об, с. 32)[11].

В следващото развитие на новобългарския книжовен език концептуализацията на времето, свързана с Божията предопределеност, запазва непроменено своето място в някои специфични езикови регистри. Но в различни текстове различни автори започват да използват думи и изрази като *провидение* (противопоставено на *Божие провидение*), *съдба, случайност, случайно стечение на обстоятелствата* и пр. – променящият се светоглед се отразява и в езиковата картина на света[12].

В българската лингвистика доста подробно е изследвана езиковата и лингвистичната практика на тези български книжовници, които имат пряко отношение към процесите на кодификация в развитието на новобългарския книжовен език. Но с изключение на отделни изследвания, извършени главно от Н. Хаджов, Ст. Попвасилев и Р. Русинов, не е обръщано специално внимание върху езика на писатели, литературоведи, историци, както впрочем и върху езика на други автори, които активно участвуват в изграждането и в развитието на новобългарския книжовен език[13]. Мястото, което чрез своята разностранна дейност е заел Иван Д. Шишманов в историята на българската култура от миналия век, прави напълно обясним и лингвистичния интерес към неговите текстове. Както е известно, в своите литературоведски изследвания Ив. Шишманов се придържа към такъв метод, който – при наличие на ясно изразения

---

[11] Приведените тук цитати са по изданието на Б. Райков. Паисий Хилендарски. История Славяноболгарская. София, 1989. Т. 1. 1762. Зографска чернова. Т. 2. Паисиевият ръкопис на "История Славяноболгарская" 1762. (46–111) и от по изданието на Н. Дылевский, А. Робинсон. Софроний Врачанский. Жизнеописание. Ленинград, 1976. Цифрите в скоби отбелязват номерацията на листата и номерацията от страницата на изданието.

[12] Лингвистичен подход към темата за съдбата вж. напр. у: **Костадинова, П**. 'Съдба' и 'фортуна' в новобългарските преводи на Паисиевата "История". – Българска реч, 2004, № 2, 41–45; **Костадинова, П**. За съюза *и* в "Житието" на Софроний – В: "И на напечат поставих…" Доклади от международната конференция, посветена на 200 години от излизането на "Неделника" – първата новобългарска печатна книга. София (под печат); **Павлова, Н**. Към характеристиката на съдбата в българската и румънската лингвокултура. – В: Актуални проблеми на балканското езикознание. Аспекти на изследването на общобалканската лексика. София, 2003, 80–92; **Павлова, Н.** Названия на съдбата в български и немски език. – Българска реч, 2006, № 2–3, 96–104.

[13] След като този доклад беше подготвен за печат, излезе студията на Ст. Димитрова Идиолектът и творческата функция на езика. – В: Език и идиолект. София, 2006, 7–30, чиято втора част е посветена на езиковата практика на Б. Пенев именно от гледна точка на развиващия се книжовен език и процесите на кодификация.

комплексен подход[14] към материята – съдържа интерпретации, търсещи причинно-следствените отношения между анализираните личности, текстове и събития; той изпитва силен интерес към литературноисторическите и историческите процеси. И – освен това – Ив. Д. Шишманов проявява специално внимание както към собствения си език, така и към различни постижения на съвременната му лингвистика[15]. В това изследване ще се опитам да предложа определено тълкуване на употребата на *за да-* и *имам да*-конструкции от Ив. Д. Шишманов във връзка с начина, по който се концептуализира времето в неговите текстове[16].

Описание на подчинителният съюз *за да* в новобългарската книжнина се появява сравнително късно – след Освобождението[17], като от тогава до сега този съюз се смята освен за еднозначен, но и за "най-честия заместник на стария финален съюз *да* в съвременния български език и най-много употребявания финален съюз [т.е. сказуемото във въвеждането от него изречение назовава, представя крайната цел на действието – бел. моя, П. К.] днес"[18]. Според К. Мирчев *за да* се е появил в български текстове около XIV в. и може да се разглежда като балканизъм. За типична употреба на съюза *за да* бих могла да посоча например онова място, в което Ив. Д. Шишманов говори за това, защо пише А. Константинов: *Алеко пишеше, за да убеждава, [за] да поучава, [за] да поправя, [за] да възвишава, а не само [за] да забавлява* (II, 350). Няколко лингвистични публикации обаче обръщат внимание върху употреба на *за да*, при която този съюз по никой начин не може да се определи като

---

[14] Вж. **Дамянова, Р.** Психосоциологичният метод на Иван Д. Шишманов. – В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения. Кн. 1. София, 2005, 42–52 и цитираната там литература.

[15] **Младенов, Ст.** Научното дело на проф. Шишманова. – Родна реч, 1928/1929, № 1, 8–15. Статията е препечатана в сборника "Да бъдем европейци и все пак българи". Иван Шишманов в оценката на съвременниците си. Спомени, отзиви, материали" (София, 2006, 181–191).

[16] Изнесените тук наблюдения са извършени върху **Шишманов, Ив.** Избрани съчинения. Т. 1. Българско Възраждане. Студии. София, 1965; Т. 2. Фолклор и етнография. Литературна теория, история и критика. Статии по обществени и културни въпроси. София, 1966. По-нататък след приведените примери в скоби са указани томът и страницата, а анализираните форми са подчертани.

[17] Вж. **Първев, Хр.** Очерк по история на българската граматика. София, 1975, 337–344.

[18] **Генадиева-Мутафчиева, З.** Финалните съюзи в съвременния български език. – Български език, 1967, № 2, с. 104.; вж. и Граматика на съвременния български книжовен език, Т. 2. Морфология., София, 1983, 365–366; срв. и **Петрова, Ст.** Подчинени обстоятелствени изречения със съюз *за да*. – Български език, 1975, № 4, 301–311.

финален съюз (съюз, въвеждащ подчинено изречение за цел) и – за да опишат значението му – въвеждат термини като "антицелно значение" и "псевдофинални изречения"[19]. Ето един пример от текст на Ив. Д. Шишманов, който илюстрира това значение на *за да*: [...] *Савонарола претърпя мъченишка смърт: той бе обесен и после изгорен от същата тая тълпа, която доскоро бе го посрещала с кимвали и литаври – вечният трагизъм на толкова велики личности, които днес се приветствуват с "осанна", за да бъдат изпратени утре със зверски рев: "Разпни, разпни его*!"

Според моята хипотеза в тези случаи, в които съюзът *за да* очевидно не въвежда подчинено обстоятелствено изречение, в което се назовава окончателната цел според вършителя на едно или друго (предишно) действие, се фиксира реализирането на действия от типа на обсъдените по-горе "предначертани" събития. Така значението на съюза *за да* остава финално (целно). Но въвежданото с него подчинено изречение описва реализирането на цел, преследвана не от вършителя на описани вече като условия (или като предпоставки, желания, намерения и т.н.) предишни действия – а реализирането на цел, поставена от друга сила. С други думи наличието на този тип изречения свидетелства за такъв светоглед, отразен в определена езикова картина на света у автора им, в който концептуализацията на времето предвижда намеса на друга сила – сила извън човека, на която обаче се приписва решаваща роля поне в отделни фрагменти от последователността на времеви сегменти, представящи даден жизнен път. Ще приведа още два примера от текстовете на Ив. Д. Шишманов: *Тоя народ, който доказа два пъти в историята, че е способен да вложи и от себе си някои ценности в съкровищницата на общочовешката култура, които даде на славянския мир, а със своето богомилство подкрепи реформените движения на западния свят, запази и през време на робството, ако и в латентно състояние, своята духовна енергия, за да я прояви бляскаво в епохата на Възраждането* (I, 69); *Що се отнася до положението на Вазова в българската литература занапред, трябва да се каже следното. Той е събрал като в голям фокус лъчите на миналото, за да ги пръска отпосле*

---

[19] Срв. **Баракова, П.** За един семантично-синтактичен изреченски тип в българския език (Към описанието на *за да*-изреченията). – Български език, 1982, № 5, 442–448.; **Малджиева, В.** Псевдофинални изречения в съвременния български език. – Български език, 1985, № 2, 148–152; след представянето на настоящия текст на Шишманови четения 3 (26–27. 10. 2006 г.) беше обсъдено и статистическото изследване на Е. Тодорова "*За да*-конструкциите в текстовете на периодичния печат (Лингвостатистическо изследване)", където също се прави анализ на значенията на *за да*.

през призмата на богатия си дух на всички страни. В този смисъл Вазов ще заема винаги централно положение. (II, 327).

Разбира се, възможно е употребата на финалния съюз *за да*, илюстрирана по-горе, да се възприема само като част от езиковата стратегия на Ив. Д. Шишманов, като особеност, присъща на неговия стил. Но внимателното изучаване на изложението и аргументацията на тезите му по-скоро подкрепя изказаната вече хипотеза – срв. напр. ролята, която той приписва на съдбата, провидението или обстоятелствата: *За да се усети целият трагизъм на нашата национална съдба, доста е да си спомним, че епохата на Западноевропейския ренесанс е епоха на велики открития – откритието на новия свят и на античния мир, ...* (I, 76); *Тъй като съдбата реши иначе, Българското възраждане се начена четири века след западноевропейското* (I, 78); *Съдбата на всички герои в историята не е ли да предизвикват легенди, които науката често едва с голяма мъка успява да разбие?* (I, 334); *Обстоятелствата го принудили да използва своите таланти в области, недостойни за ролята, която провидението изглежда му е определило* (I, 336); *За нещастие по едно фатално стечение на обстоятелствата Западноевропейският ренесанс се начена почти в момента, когато балканските народи, окончателно разгромени, паднаха под бруталните нозе на безпощадния завоевател* (I, 75). В същата посока би могъл да се тълкува и друг избор на езикови средства от страна на Ив. Д. Шишманов, срв. напр. *Горкият заточеник* [Неофит Бозвели – бел. моя, П. К.] *продължава да се обучава в поетичното изкуство дори до старост, дори в затвора, от който не му бе писано да се освободи* (I, 107); *Най-сетне дошъл Видовден и за него: Добре станал майстор калпакчия и отворил дюкян в сливенската чаршия. Но дълго време на калпакчилъка не било писано да цъфти* (I, 303).

По твърде специфичен начин Иван Д. Шишманов използва и конструкцията *имам да / има да + глагол*, която обикновено се свързва с изразяване на необходимост[20] Срв. напр.: *Петрарка и Бокачио, първите шефове на Италианския ренесанс, бяха съвременници на последните български владетели и на последния търновски патриарх, на Ивана Александра, Ивана Шишмана и патриарха Евтимия. Но вече в XIII и в началото на XIV в. в епохата на Данте, предшественика на Италианския ренесанс, България бе тръгнала в политическо отношение по наведената площ, която имаше да я доведе до зеещата пропаст* (I, 75); *В годината на Паисиевата история Германия шествува по пътя, който имаше да я доведе до Шилера и Гьоте* (I, 88); *Изглежда обаче, че Априлов не ще е подозирал сръбската ориентация на Добровски или не я е смятал за*

[20] Във връзка с конструкциите 'има да' и 'имам да' срв. публикациите на Р. Ницолова, В. Косеска и др.

сериозна, защото не говори за нея, но затова толкова по-енергично той имаше да се бори с ***гръцката*** [подч. на автора], *която се застъпваше от такива авторитети като Райно Попович, Христаки Павлович, Неофит Рилски и др.* (I, 62). А ето и един откъс, чиято интерпретация е много близка до интерпретацията на цитираната в началото на това изложение метафора за събитията, които хвърлят сянка пред себе си, а сенките се "разчитат" като определени знаци: *Великият човек ("героят"), затова е велик, че* ***вижда*** *по-далече от другите и* ***иска*** *по-силно от другите* [подч. на автора]. *И в този смисъл Паисий е герой и велик деец. Той видя по-скоро и по-далеч от другите в каква посока се развива неговият народ и иска по-силно от другите средствата за това развитие. Затова му и начерта в своята история оная обширна национална програма, която имаше да се изпълни постепенно, по етапи, в течение на един век и [имаше] да се завърши с политическото освобождение на България* (I, 41).

В последния приведен откъс конструкцията с *имам да / има да + изпълня* описва действие (изпълняване на програмата), реализирано в някакъв момент "преди" (извършеното вече освобождение на България), но поставено върху оста на времето като бъдещо по отношение на друг момент (написването от Паисий на неговата История), който също има темпорална характеристика "преди". По сходен начин се анализират и темпоралните отношения при първите два дадени по-горе откъса. В темпоралната система на българския език съществува специално глаголно време, чието основно значение съдържа точно описаните току-що характеристики – това е бъдеще време в миналото – време, което Ив. Д. Шишманов използва широко в своите литературноисторически анализи. Ето как би изглеждал последният откъс, ако авторът беше употребил бъдеще време в миналото: *Великият човек ("героят"), затова е велик, че* ***вижда*** *по-далече от другите и* ***иска*** *по-силно от другите* [подч. на автора]. *И в този смисъл Паисий е герой и велик деец. Той видя по-скоро и по-далеч от другите в каква посока се развива неговият народ и иска по-силно от другите средствата за това развитие. Затова му и начерта в своята история оная обширна национална програма, която щеше да се изпълни постепенно, по етапи, в течение на един век и [щеше] да се завърши с политическото освобождение на България.* Срв. и другите два откъса с бъдеще време в миналото вм. конструкцията *имам да / има да + глагол*: *Петрарка и Бокачио, първите шефове на Италианския ренесанс, бяха съвременници на последните български владетели и на последния търновски патриарх, на Ивана Александра, Ивана Шишмана и патриарха Евтимия. Но вече в XIII и в началото на XIV в. в епохата на Данте, предшественика на Италианския ренесанс, България бе тръгнала в политическо отношение по наведената площ, която щеше да я доведе*

до зеещата пропаст; *В годината на Паисиевата история Германия шествува по пътя, който щеше да я доведе до Шилера и Гьоте.*

Разликата между тези варианти ми се струва очевидна – в единия случай, когато се използва бъдеще време в миналото, се предават събития в реалната им темпорална последователност, като няма и намек за наличие на някакви съдържателни отношения извън участниците в същите събития – интерпретацията може да открие само причинно-следствени връзки в рамките на земното, човешкото време. Докато в Шишмановия текст е налице и нещо повече – съществуването на друга сила (съдбата? провидението? случайността?), способна да влияе върху хода на земните, човешките събития – т.е. върху последователността на отделни сегменти (или по-големи фрагменти) от оста на времето.

Разбира се, възможно е употребата на анализираните данни да бъде приета като чуждоезично влияние (чуждоезични влияния) върху езика на Ив. Д. Шишманов. Но е възможно да се разбира и като част от езиковата картина на света, споделяна от Ив. Д. Шишманов и отразена в неговите литературноисторически и обществени анализи. Всъщност това е тезата, която се опитах да защитя чрез изложения материал.

"НОВИТЕ ГЛЕДИЩА" НА ИВАН ШИШМАНОВ ЗА БАЙ ГАНЬО

Румен Шивачев

Два са главните възгледи на Иван Шишманов за образа на знаменития Алеков герой, които определят общия характер на неговия проект "Бай Ганьо". Единият може да се формулира като културно-исторически, а другият – като литературно-психологически. Макар че представляват немаловажна част от съществуващата тогава, а и сега, критика за "Бай Ганьо", другите детайли от възгледите на учения за произведението на Щастливеца като стил, композиция, структура, художествено внушение и присъствие в българската литература можем да определим като вторични за изследователския му интерес. Причината е, че в неговите текстове за творбата на Алеко Константинов над всичко се откроява стремежът му да провиди образа според неговата зададеност в парадигмите на двупластието "национално – общочовешко"; да го разбере и обясни съобразно позитивизма на хуманитаристиката, а не съобразно тясно литературно-критически и теоретически, социологически и естетически концепции. Изследователският интерес на Шишманов е привлечен преди всичко от фигурата на Алековия герой, а не от средствата и начините за неговото и на творбата изграждане. Какъв е Бай Ганьо съобразно типологията, историята, националното – това е проблемът, който води прочита на учения. Оспорвайки някои възгледи, Шишманов твърди, че той е **тип**, в който при това "едва ли не всеки българин може и днес още да познае себе си или ближния си"[1]; че е **евроисторически** обусловен, посредством индикациите с "епохата на един Лутер" и с "италианския реформатор от XV в. Савонарола"[2]; че е и **национално** определен както като съдържание, така и като динамис, обуславящ пък продължението и развитието на "Паисиевия перцепт" (в терминологията на Шишманов), на който ще се спра по-нататък.

Най-важната специфична особеност, определяща характера на културно-историческите възгледи на Шишманов за Бай Ганьо и съхранила новаторската си същина, е асоциативната отпратка към Паисиевата "Ис-

1 **Шишманов, Ив.** Алеко Константинов от едно ново гледище. – В: Българската критика за Алеко Константинов. София, 1970, с. 187.
2 Пак там, с. 187.

тория славяноболгарская". По същество това е опит за преодоляване на времево-историческите граници и потапяне в онази дълга и тъмна част от историята ни, която не е била подлагана на авторитетно аналитично и критическо проучване, като се свързва при това съпоставително с неговото съвремие, още по-малко в контекста на Алековата творба. И то не че не съществуват свидетелски документи, изследвания или изказвания за времето на Паисиевата "История", а за това, че тя играе централна роля както като практическо начало на нашето Възраждане, така и като базисен труд с конкретно психо-етнографско съдържание, като носител на важни наблюдения, съпоставки и констатации и съвсем не накрая – като критически поглед върху характера на българина далеч преди появата на национални герои от ранга на Раковски, Левски и Ботев, както и на литературни прототипи на Бай Ганьо като Каравеловите или Войниковите. Времевият скок назад, който прави Шишманов, от една страна, е обусловен от необходимостта от сравнителна база, отчитаща както промените, така и свързаността на елементите от характерологията при различни етапи от цялостния национален процес. Такава културологична база (т. е. не тясно историческа, социологическа или литературна) представлява именно Паисиевата "История". От друга страна, не бива да забравяме, че Шишманов изучава и завършва философия, което предполага доминиране на детерминативно мислене и съзнание, изразяващо се не само в неговата интердисциплинарна научноизследователска и публична дейност, но и в характера на неговия синтетичен концептуализъм. Това в пълна степен се отнася за фиксираната от него развойна близост между съвременния на Паисий българин в "Историята" и съвременника на Алеко Константинов в "Бай Ганьо". Той не я задълбочава и анализира, главно поради късия отрязък между Освобождението и написването на статията "Алеко Константинов от едно ново гледище" (1927). Петдесет години са крайно недостатъчен период, обхващащ зрялата дейност едва на едно-две поколения, за да може да бъде аналитично и детайлно огледана и осмислена дълбоката връзка между две съседни и обвързани (но и напълно противоположни) културно-исторически епохи, и то въз основа на две знакови и важни техни фигури, концентрирали в себе си многопластието на националния универсум. Ученият няма зад гърба си достатъчно историческо (следосвобожденско) време, съпътствано при това от разностранни научно-изследователски гледни точки, за да извлече и детайлизира възгледите си за Алековия герой от по-голяма времева дистанция и при по-широка вариативност на натрупания културен и национален исторически опит (съобразен съответно със събитията от Съединението през 1885 г. до Ньойския договор през 1919 г.). Въпреки това категорията "време" работи за него с достатъчно запазени и продуктивни съдържания, за да отправи той взор

по-дълбоко назад и не само да локализира връзката между българите – съвременници на Паисий и на Алеко, но и да долови нейната автономност, да засече онези обективни процеси, които протичат между редовете на историята и за които литературата е ни повече, ни по-малко индикатор при комплексното национално развитие във времето. Не може да не се добави също, че по обясними причини Шишманов още няма и аналитичния апарат на хуманитарните науки и дисциплини – психология, социология, семиология, културология, за да разгърне продуктивните си находки в по-вертикални ракурси. В случая обаче екскурсивността на неговите синтезирани културологични гледища е достатъчно обширна и същевременно конкретна (например при сравнителните отпратки както между "юрода" и Бай Ганьо, така и между Паисий и Алеко, между Алеко и Лютер или Савонарола), за да се провидят в разлома между времето на единия и другия българин мостовете, които ги свързват. Характерът на неговия текст позволява да се заключи, че той си е давал сметка за съдържанията на времево-историческата междинност при предхождането на организирания и легитимен чрез държавността национален живот от страна на неорганизирания и всъщност нелегитимиращ живот на българина; за прехода от неидентичност към идентичност, а така също и за функционалното присъствие на онова отрицание, което съществува (неделимо и трансформиращо се) в националния универсум.

Какъв е впрочем, според Иван Шишманов, "Паисиевият перцепт" и какъв – Алековият? Преди да предложа становище по този въпрос, е нужно да напомня, че и Паисий, и Ал. Константинов във възгледите на учения са **възпитатели** на своя народ. И за двамата централна отправна точка е един **съвременен** тям българин; една моментна конотативно (критически) обобщена фигура, която е запазила своята валидност и извън рамките на историческата си моментност. У възрожденеца този съвременник е **"юродът"**, който не чете по своя език и се срамува да се нарече българин. Около него гравитират орачи, копачи, занаятчии и други. Макар също да са адресат на посланието, те не са характерологично фиксирани и разгърнати, нито пък са сюжетно разиграни (историческият очерк на Паисий не го и предполага, тъй като има пряка възпитателно-познавателна задача). Затова критико-публицистичният акцентен център остава съсредоточен върху "юрода", който не представя някакъв конкретен занаят или професия, а оттам не е функционално установен и като социална фигура. Въпреки това, той потенциира социално-функционалната (съответно занаятчийско-професионалната) диференцираност на орачите, копачите, занаятчиите и се вписва относително в тяхната характерология. Неговите фигурални връзки обаче със социалните им функции не са пряко засегнати и привидно са прекъснати, тъй като експресивното му и квалификативно (в смисъла на оценка) присъствие в текста на първия ни

възрожденец го раз-от-граничава и изолира от тях. Поради това на текстологично ниво социалният и ценностният дискурс остават с неразчленени и слабо интерферентни парадигмални съдържания. Например ценностната парадигматична структура, съдържаща етическите и нравствените характеристики, остава твърде изолирана от социалната и нейната специфика (занаятчия, търговец или копач е "юродът"?). В този смисъл, доколкото става дума за българин и българско, от една страна, и за мета-интерферентност на парадигматичните структури, от друга, "юродът" се доближава до зададеността на Бай Ганьо в подзаглавието на Алековото произведение като един неопределен, т.е., **"един съвременен българин"**. Що се отнася до ирелевантността на парадигмите в социалния и ценностния дискурс вече на културно-историческо ниво, то тя се дължи на отсъствието на интензивна социална диференциация в Паисиевото съвремие, която – съпоставима с тази от съвремието на Алеко и след него – не е дотам актуална при обговарянето на националното. Поради това споменатите социални фигури у Паисий не са подложени на пряка и диференцирана оценъчна актуализация – той не твърди, че българският занаятчия или търговец например е "юрод". За да бъде пък сравнен този съвременен "юрод" със съвременния българин у Ал. Константинов, Шишманов по дедуктивен път полага първия като базисна фигура-кондензат на националното, в която априори е заложена и слабата иначе, още неинтензивна социална диференциация на Паисиевото време, която – макар и критически изведена, сиреч налагаща субективни визии и еднопосочни целесъобразни оценностявания – обективно изразява състояние на национална неидентичност, за което ще стане дума по-нататък. Пренасянето на "Паисиевия перцепт" върху съвременния българин на Ал. Константинов се дължи именно на тази дедуктивна връзка – Бай Ганьо не се срамува от своя род и език, напротив, гордее се, като превръща в оръжие и своята некултурност. На всичко отгоре, той е полифункционална социална фигура – търговец, предприемач, журналист, депутат. За Шишманов генеалогичната линия между "юрода" и Бай Ганьо е колкото безспорна и очевидна, толкова и директна:

[...] *Бай Ганьо е собствено най-последователният ученик на Паисия и като такъв той тепърва завършва Паисиевата епоха в историята на нашето морално развитие. Българинът, според Паисия, трябваше да престане да се срамува от рода си и от езика си и да се гордее даже със своята простота и некултурност и с това, че няма речи политични – че е груб и неучтив.* [...]

Е добре, вземете Алековия бай Ганю и вижте дали той не отговаря буквално на Паисиевия перцепт.[...] Не зная, но мене ми се чини, че да би възкръснал Паисий днес, той би познал в карикатурата на Алека

мечтания от него прост българин. Така че, собствено, Паисий роди и бай Ганя, разбира се, без да ще"[3].

Това е не само позитивистки, но и еволюционен възглед, според който еволюцията на "юрода" се осъществява от Бай Ганьо именно като **"най-последователният"** ученик. Първият е критическа фигура, имманентно съдържаща в националното социалната диференцираност, която пък при втория казуално – след (с) Освобождението – се интензифицира. С други думи, според възгледите на Шишманов в текста на Паисий **"юродът" е обобщена национална фигура с относително слята, недиференцирана социална физиономия – Бай Ганьо пък е фигура на социалната диференцираност, която обаче се разгръща динамично в рамките на националното**. Нещо повече, последователността на Бай Ганьовото "ученичество" в концепцията на Шишманов е подчинена напълно логически на историческата процесност. Тук е подчертана първоначалната, исторически обусловена доминантност на националното, при която: 1) социалната диференциация не може да протича без отпечатъка му, определящ, обуславящ и санкциониращ динамиката и отношенията въобще във вътрешното (именно социалното) битие на нацията, и 2) социалната диференциация отчита и процесите и ракурсите на националната идентичност, независимо от въздействията на външните (ненационалните) фактори, тъй като националната процесност априори не е и не може практически да бъде херметична (самодостатъчна). Този класически конструиран, конститутивен възглед се дължи на обстоятелството, че и през 1927 г., когато процесите на социално диференциране са достатъчно интензивни, а социалните дискурси – твърде разслоени, за да се провиждат в тяхната физиономия и специфични идеологически черти, Ив. Шишманов остава от учените, при които дихотомията "национално – социално" е силно доминирана от първия ѝ конструкт, без това да предизвиква непременно революционни колизии или натоварен с остри напрежения дисбаланс. Водещото начало в неговото гледище за фигурите у Паисий и Алеко е националното, представлявано от "юрода". Той е фигура на **националната неидентичност**. Тук е мястото да поясня и условността на това свое оперативно понятие.

Както е видно от текста на Паисий, "юродът" е резултат на срама да си българин, на отказа да се чете и говори на български, на самоотреченията от националното. Вследствие на такова трайно самоотричане, срамът задълбочава психо-функционалните си характеристики, **критично минимализирайки** националното самосъзнание и себеусещане, като дори формира допълнителни саморефлексии, поддържащи отказа от етническа

[3] **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 209.

и езикова принадлежност. В постюнгиански смисъл срамът формира активна **цензура на самосъзнанието**, чиято крайна тенденция е ясна – да изтласка, да изтрие и/или да преформира определен комплекс (или отделно съдържание) в колективната психология, който комплекс в случая е националното самосъзнание. "Юродът" у Паисий недвусмислено изразява именно това критично минимализиране на националното самочувство, което у Бай Ганьо пък – по принципа на махалото или поточно по колективно компенсаторен механизъм – хипертрофично се максимализира. Пренебрегнат принос на Шишманов е, че с тази съпоставка между единия и другия съвременен българин той не само отваря подстъпите към дълбинността и **време-обхватността** на историческите и културно-психологическите движения в духовното развитие на нацията, но и фиксира един изключително **устойчив надисторически критически наратив** в националната литература, който преодолява епохите на размита национална идентичност и Възраждане, на Освобождение и Строителство; който надмогва състоянията на възход и униние, на борба и мир, на героизъм и антигероизъм; и не на последно място – който чрез подобни типологически персонификации разказва критически историята, прескачайки и непроницаемите иначе граници на консервативната парадигма на жанровете. Същинската роля на Паисий пък в националната ни история, в това число (държа да го подчертая) в **чисто духовния ѝ, надвремеви пласт,** е да предотврати именно тази тенденция.

Но с "юрода" той фигурално фиксира цял един значителен времево-исторически отрязък, отнасящ се съвсем не само до съвременниците му, но и до веригата от негови предци, която натрупва (и вече е възприела, задвижила) чрез поколенията **постоянното, дълготрайното (вековното)** въздействие, изместващо (изтласкващо) в дълбинните прагове на колективната памет националното самосъзнание при условията на самоопределение, наложени от друга доминация. Вследствие на това се екстрахира една обща и характерна фигура, чиито топически параметри са ясно очертани и която е квалифицирана като "юрод". Не бих се поколебал, позовавайки се на Юнг, да определя Паисиевия "юрод" като резултантен **праобраз-кондензат**, функциониращ "като следа в паметта, като енграма, възникнала чрез кондензиране на безбройни сходни процеси"[4], като необозрим и труден за фиксиране "отпечатък от психичното функциониране на веригата от предци"[5]. Шишманов не анализира тези културно-психологически предпоставки и не навлиза в детайлите на историческата процесност – национална и социална. Те обаче са заложени

4 **Юнг, К. Г.** Психологически типове. София, 2005, с. 514.

5 Пак там, 455–456.

като първоначалия, съдържащи иначе и универсалиите на цялото по-нататъшно национално битие, затова и работят в текста му като готови, предпоставени тези на възгледите му за Алековия герой. Показателно е не само очертаването на параметрите на националната процесност чрез вглеждането в две значително отдалечени по време знакови фигури, но и самото изграждане на еволюционния модел.

Така откроил се вследствие високия, мащабен и синтезиран поглед на учения[6], този модел провокира днес едно специфично питане: **може ли "юродът" у Паисий да се провижда като тип – такъв, какъвто е Бай Ганьо**, според повечето автори, писали за последния? При литературната ситуация от Паисиевото време отговорът би бил категорично **не**! Едва ли е нужно да се разпростирам надълго и нашироко, за да обосновавам кардиналния извод, направен вече от всички литературни генерации, че самият труд на Паисий представлява **начало** на възрожденската ни литература. С нейното развитие пък се обособява и литературната критика като отделен жанр – така че липсват интрепретативно-тълкувателни стратегически основи, модели, методи и инструментариум, чрез които да се фиксира и при/по/знае типологическия характер на Паисиевия "юрод". Наред с това, различието между Паисиевия и Алековия жанр като че ли прави безпредметно подобно питане или поне предопределя отрицателния отговор – самото жанрово развитие "изнамира" типа в един по-късен етап. Задължително следва да се добави също, че липсват и текстологични данни, тъй като "юродът" е изключително неуплътнен и интермедиен, редуктивен и изолиран от останалите фигури и персоналии, за да бъде даже вторично формализиран като "персонаж". Навярно поради това той и не предизвиква специален рецептивен интерес. С други думи, не съществуват индикации на типологическото, които да позволяват Паисиевият "юрод" да бъде провиждан като тип. Но дали е така? Колкото здрави и убедителни да изглеждат всички изброени доводи, те засягат единствено историческата литературност на проблема, представяща картина на

6 В това изречение влагам не толкова оценъчност, колкото характеристичност на подхода на Ив. Шишманов. Тя е повече резултат на склонността му да се връща в самите начала на литературната и културната ни история и да сравнява директно отделни фрагменти от нея с такива от съвремието му, без да подчинява асоциациите си и провокираната от тях екскурсивност на тясно профилирани идейно-тематични дискурси (социален, философски или психологически например). Така от дистанцията на времето се определя високата му позиция към сравняваните обекти, в която отделните междинни периоди и явления изглеждат пренебрегнати и слети, а всъщност са деактуализирани, за да не раздробяват последователността и цялостта на неговите възгледи. Като разполага хоризонтално по този начин цели парадигми, при това изключително мобилни дискурсивно, Шишманов извършва мащабен сравнителен синтез, който се различава от сравнително-аналитичните методологии и който днес можем да определим като "културологичен глобализъм".

неразвитостта на отделни категории (като тип или жанр) и на мисленето на националното като недиференцирано цяло. Обстоятелството обаче, че литературата ни в своите ранни предмостия към новите времена не е открила (идентифицирала, дискурсирала или въвела в своите нарации) типа, съвсем не означава, че той не е съществувал и не се е проявявал, нито пък, че тя не го е засегнала в проблематиките си, черпейки от действителността. (Точно така, както и един закон не започва да работи едва с неговото откриване и формулиране.) Наред с това, типът като такъв не е нито само литературна, нито само социологическа категория. В разглежданата статия самият Шишманов се отнася и към "юрода", и към Бай Ганьо като към персонифицирани, исторически последователни (но и застъпващи се) и типологически културологеми, поради което, без да определя конкретиката на типа "Бай Ганьо", настоява: "Не съм съгласен и с това, че бай Ганю не бил никакъв тип. Бай Ганю има в себе си нещо много определено, много типично, в което едва ли не **всеки българин** може и днес още да познае себе си или ближния си"[7] (подч. м. – Р. Ш.). В своя антропоцентричен аспект типът притежава и други функционално-категориални стойности – той е и психологическа, и културологическа, и морфологическа категория. Ако условно приемем, че двата главни фактора, въз основа на които възниква типът, са **изходният и ситуативният (базисът и динамисът)**, то у Шишманов доминира първият фактор, който е и носител на **историчност**. Ще обърна внимание, че той не може да не се съобрази и със ситуативния фактор, тъй като в противен случай не би имал основание въобще да говори за тип[8]. Ситуативността обаче е "прихванатa" от него посредством Паисиевия "юрод" като критическа фигура, представляваща базисното начало, което еволюира в посока към Алековия герой. Шишманов не намесва предвъзрожденските фактори, обуславящи както появата на Паисий, така и появата на упадъчния "юрод" – за него, а и за останалите литературни генерации, Паисиевата "История" е просто началото – готовото изходно начало, макар преди това да е съществувала предвъзрожденска литература. Именно в това начало се съдържа човешкото многопластие на базисния фактор, от което призваният писател извлича типа, отразявайки

7 **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 187.

8 Без единия от двата фактора не бихме имали тип. Както от цитирания пасаж, така и от цялата статия ясно се вижда, че Шишмановият възглед е съсредоточен в националния, а не в социалния пласт. Този възглед се различава от социологизаторските възгледи на автори като Д. Благоев, Г. Бакалов, Л. Стоянов, Ив. Мешеков и др., които раздробяват Шишмановия "всеки българин" по социално-класов признак с тенденцията да игнорират националния пласт, ограничавайки го в буржоазно-капиталистическото време и обезличавайки по този начин типа, като унифицират националната идентичност със социално-класовата.

чрез него една **тенденция**[9]. За да завърша обаче с това необходимо отклонение, ще добавя, че ясно различимата вторична ("поддържаща") роля на ситуативността във възгледа на Шишманов не произтича от омаловажаване на историческата динамика или от недооценка на влиянията на историческите събития. Тя се дължи на това, че този важен иначе и като носител на историчността[10] фактор се разполага (или поне би трябвало да се разполага) в значително по-големи времеви граници, които обхващат националното в комплексното (цялостното) протичане на неговото битие. Синтетичният Шишманов възглед се основава на историята като непрекъсваема синхрония, започваща от "юрода" и продължаваща в Бай Ганьо[11]. Затова социалният аспект на базисния фактор не се трансформира в социологизаторско-интерпретативна стратегия – ученият не провижда в Бай Ганьо тясна социално-класова и професионална принадлежност. Понятието "всеки българин" имплицитно съдържа и работник, и буржоа, и селянин, и търговец, и гражданин. Кое обаче предполага мисленето на текстологично оскъдния "юрод" като тип?

Действително, той е само фрагмент от Паисиевата "История", но се вписва в нея като главна референтна опозиция, изтъкваща преди всичко контраста между фигурите, изграждащи величието на историческото ни минало (и утвърдили всъщност националната идентичност), и сривът, представен чрез него. Наред с това не друг, а "юродът" провокира написването на "Историята" – точно така, както и Бай Ганьо провокира написването на едноименното произведение. Но ако е обичайно създаването на една творба да бъде провокирано от визията или идеята за един многопластов художествен образ или на една фигурална персонификация, то именно в "юрода" е концентрирана цялата национална

9 Както без единия от двата фактора типът се разпада и обезличава, така и без самия тип базисният и ситуативният фактор остават размити и неразчленими, т.е., недискурсивни по отношение на типологичното. Типът се проявява като изразител (носител) на дадена тенденция и представител на определена ситуация. Затова той е едновременно колективно и индивидуално фикционален.

10 Тук под "историчност" следва да се разбира трупащата неформална (но функционална) памет неспирност на националното битие, а не само онези събития, явления и обстоятелства, които изграждат историята и служат в една или друга степен за маркери на епохите.

11 Далеч съм от мисълта, че това е въобще светогледът на Шишманов, но не мога да не обърна внимание, че концепцията на статията му възсъздава точно такъв проект на непрекъсваема синхрония на националното, "поглъщаща" историческите събития, чиито влияния пък върху нея са далеч по-трайни и по-времеобхватни от промените, които тези събития внасят или се стремят да наложат. Очевидно, тук се крие един от принципните недостатъци на синтетизма, на който е чужд диференциращият анализ, но който пък "от птичи поглед" предлага обобщен и – според мен – валиден аспект към съдържанията и същността на идеята за националното.

идентичност. Социалното битие (а съответно и социално характерологичната специфика) е не толкова неинтензивно и нефункционално, колкото е неавтономно – то протича при условия, свеждащи до минимум националната си изразеност и всъщност е критично дезинтегрирано от нея. Без да се разпростирам върху цялата тази основа на социално-психологическата архитектура на пълната национална зависимост (съдържанията на онова, което наричаме "робство"), ще обърна внимание и на важното обстоятелство, че "юродът" е **фигура-обобщение на съвременността** на Паисий, каквото е и Бай Ганьо у Ал. Константинов – т.е., и той е **"един съвременен българин"**, както отбелязах по-напред. Той е също така тотален и обществено разпространен посредством крайната децентрализация на националното самочувство, както и Бай Ганьо е тотален и обществено разпространен, но посредством хипертрофиращата централизация на същото национално самочувство. Точно тази обществена разпространеност способства излъчването на **типа** – фигурата, която едновременно е усреднена и обособена в (изведена от) многопластието на националната общност. Но тъй като в литературата за "Бай Ганьо" категорията "национално" се оформя като преимуществено позитивистка, а категорията "социално" като предимно критическа, двете категории се разполагат върху различни дискурсивни плоскости, а връзката на Шишманов между двамата "съвременни българи" остава неразработена.

Неговият вертикален, синтетичен и линеен разрез обаче, освен че разкрива генеалогичното начало на архетиповия образ на Бай Ганьо, обуславя и втория му литературно-психологически възглед за Алековия герой. Той е белязан от едно друго блестящо негово попадение, което аз смятам също за напълно новаторско, макар че е изразено преди 80 години и се цитира често в литературата за Ал. Константинов, за разлика от изоставения дискурс "Паисий – Алеко": "Вещият литераристорик може да открие целия Алеко в "Бай Ганя". [...] Само че трябва да постъпите като фотографа, който от негатива получава позитивния образ. Няма именно освен да вземете опакото на бай Ганя и ще имате Алека"[12].

Новаторската същина на това гледище се дължи на обстоятелството, че макар и изразено чрез поетизъм, е пряко свързано с непознатата дотогава аналитична психология на Карл Густав Юнг и представлява врата към новите прочити на "Бай Ганьо". Този "фотографски" възглед илюстративно репрезентира психологическата сянка, която Юнг формулира като **нещото, което човек не иска да бъде**. Тя е неделима от цялостната личност, която същевременно съдържа и модела на колективната психология, и – казано по-общо – изразява отрицателните страни от характера, които човек не приема за себе си, не желае да знае и

12 **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 200.

отхвърля. Създаването на Алековия герой, а и на цялото произведение, е акт на изтласкване, на осветляване на онези отрицателни, тъмни, сенчести страни от националния характер, които следосвобожденската епоха неминуемо разкрива, намирайки своя готов за това писател; които в една или друга степен се съдържат у всеки българин и които се трансформират във времената до днес. Това е и кардиналната причина произведението да казва неимоверно повече, отколкото иска (дори при сравнение с други полисемантични художествени произведения), а централният образ да изглежда, от една страна, крайно и безспорно отрицателен, но от друга, да бъде също така недефинируем и обтекаем. Шишманов запазва своя възглед за доминантността на неговата националност дори в условията на интензивна социална диференциация, независимо дали последната е повлияна от външни фактори. Трудно може да се каже дали ученият си е давал сметка, но простичките обстоятелства, че в Бай Ганьо националният и социалният пласт остават абсолютно неделими и че единият от тях винаги се оказва в референтна /о/позиция спрямо другия; че всяка една епоха надгражда и – най-вече – **осъвременява** образа на Алековия герой, недвусмислено потвърждават неговата полифункционална архетипова (и съответно мито-центростремителна) природа, не само вярно доловена от Шишманов, но и точно посочена от него в нейната линеарна генеалогична изначалност: "юродът" Бай Ганьо". Самото осъвременяване на Бай Ганьо чрез специфично дискурсивното му интерпретативно-тълкувателно и критическо дописване поставя Алековия герой в една ясно отчетлива контра- или анти-позиция по отношение въобще на героическото и на героите в литературата ни, особено на епическите (като Бойчо Огнянов или поп Андрей). Последните са времево-исторически и литературно (в това число жанрово) рамкирани и са несъотносими както към други национални времена, така и към други литературни форми. Не би могло, например, да се проблематизира поп Андрей **днес** или **в роман** със същата литературна разностранност, с каквато се проблематизира Бай Ганьо, който освен че е **вчера и днес**, е **и в романи, и в повести, и в драми**. Колкото естествено и недискусионно да изглежда на пръв поглед, това разкрива една от ключовите характеристики на образа на Алековия герой като **митоцентричен архетип**[13] – вечността, в която поддържащите

13 Макар по принцип всеки литературен герой да представлява някаква архетипна модификация, Бай Ганьо е този, който концентрира в себе си най-разноаспектни дискурси, съдържащи дори взаимно отричащи се идеи и характеристики. Както в конкретното произведение, така и в огромната по количество литература за Алековото произведение, образът на "съвременния българин" е едновременно мета-персонален и мета-социален, мета-психологически и мета-културен, транс-исторически и транс-граничен, конкретен и абстрактен. Именно постоянната актуалност на тези

я негови "превръщения" (трансформации) са не толкова израз на национален характер (съответно и качества), колкото са задължителен атрибут въобще на архетипа, трансформативно преминаващ във времена и хора. Именно архетиповостта на образа на "славния българин" имплицира целия спектър от рефлекси (включително и интелектуални), в който се вмества националният колектив, съобразно степента на радикалност на промените, които преживява; именно от него се отделят и героическите типове както в българската история и политика, така и в българската култура, и то с немаловажната особеност, че и у тях могат да бъдат (и са) фиксирани характеристични "байганьовизми"[14], особено в политическите съсловия. Цялата високо хоризонтирана линия на Шишманов в разглеждания текст предполага едно **общо семиологично разпластяване** на творбата и рецепциите ѝ, в което прозира тази архетиповост на Алековия герой. Специфичното разделяне на героя от автора всъщност ги приобщава въз основа на юнгианския възглед за психологическата сянка. Визията за Бай Ганьо като психологическа сянка на автора, макар и поетически изразена от Шишманов, се отнася пряко към подчертания архетипов характер на този литературен образ. Тук обаче архетипът е провидян като проекция на личното несъзнавано, изтласкана (превърната в) творчески акт. Също както при Паисий, тя е "кондензат" на националното, но вече разгърнато извън рамките на чуждата доминация – **самó чрез себе си**. Останалите архетипови модификации на образа на Алековия герой, фиксирани в литературата за него, свидетелстват за колективната сянка, каквато представлява той, но чрез конкретната ѝ индикация от страна на Шишманов и като лично несъзнавано, се потвърждава универсалността му. Тъй като това гледище на учения налага значително по-пространно изложение, което не може да се побере в рамките на този текст, ще си

"отвъдности" на Бай Ганьо го превръщат в най-големия и най-съдържателния мит в българската литература.

14 Ако героите завършват в мрамора, създавайки история и генерирайки памет (което представлява и една от линиите, по които героическите типове се отделят от байганьовското), то Бай Ганьо въобще не завършва, не създава никаква история, нито пък генерира каквато и да било памет. Той просто участва (се случва) като **пластична и гъвкава синхрония** във всяка история (или епоха) и присъства във всяка памет. Така че, "всеки българин може и днес още да познае себе си или ближния си", както се изразява Шишманов, цитиран в началото на този текст. По смислоподобен начин Бай Ганьо е не само извънисторически, но и извънвремево фиксиран и зададен от всички литературни генерации до днес, като дори Г. Цанев убедено констатира, че не се знае докога ще продължи това: "... байганювци е имало у нас, има и ще ги има. Докога? – Не знам." (**Цанев, Г.** Бай Ганьо и характерологията на българина. Четири мнения. – Философски преглед, 3, 1931, № 4, с. 349). А именно тази амплификация на архетиповостта на образа, произтичаща от пространния семантизъм на творбата, прави възникването и разрастването на мита безусловни.

позволя да обобщя, че с него Шишманов е един от малкото автори, които в огромната по количество литература за "Бай Ганьо" се опитват да разделят смислово героя от автора, запазвайки обаче единосъщността, върху която става това разделяне. Неминуемото следствие е пълното припокриване на героя от автора, съпроводено от също толкова пълно и радикално контрастиране, в което **авторът е толкова героят, колкото и не е**. В литературата за Алековото произведение разделянето на автора от героя е почти винаги за сметка на някого. Съществуващата антиномия "Алеко – Бай Ганьо" е твърде харизматична, а с това подвеждаща и уязвима, независимо от възможността и валидността на подобен аспект. Шишманов се съобразява с тази особеност. Макар да отчита благородния характер на автора и отрицателните черти на героя, да прави специални анкети с Ал. Константинов, засягащи и "Бай Ганьо", отношението на Шишманов към Алековия "съвременен българин" запазва своята **широка хуманитарна основа** в съответствие с позитивизма на хуманитарните дисциплини, които го и оформят като учен. Без да я реализира докрай, той предлага една рядка за научноизследователската работа етическа методика: позитивност, усвоена от хуманитаристиката и приложена към един общоприето неприемлив литературен герой като обект в нея. С други думи, въз основа на нея възгледите на учения остават необременени от идеологически тенденции и не залитат към тясно национални и социални теории, нито пък разчитат на подчертани и нереалистични от гледна точка на човешкото етически предпочитания. За него Бай Ганьо е преди всичко обективен, функционален и динамично многопластов културно-исторически тип, не толкова положен в рамките на един художествен образ, колкото непонасящ рамки и разпростиращ се във времето назад – там, където е възможно да бъде засечена първата му поява, да се посочи първата му индикация, "юродът" у Паисий, и да се проследи в културно-критическия ракурс, в който е зададена. Дали Шишманов е знаел, че противоположности като негатив и позитив не могат да съществуват отделно в чист вид, че изолираността им не възсъздава нищо и че даже острите контрасти достигат една граница, отвъд която нещата придобиват характера на собствените си противоположности, т.е., започва процес на енантиодромия? Не бих казал, че той е имал точно това предвид. Съобразявайки се обаче с обстоятелството, че е възпитаник на Вундт, че е добре запознат с философията на Кант, че се е занимавал с Фехнер, бихме могли да заключим, че принципът на телеологичната близост между противоположностите му е бил ясен и е притежавал своята валидност в хуманитаристиката. И тъй като в основата на юнгианската и постюнгианската аналитична и културологична психология са залегнали възгледите на Кант и в не малка степен на Вундт и Фехнер, които се смятат и за създатели на експерименталната психология (разбира се, и с

критичността към тях в хода на изследователските ѝ практики), Шишмановите възгледи в значителна степен проблематизират архетиповата универсалност на именития Алеков герой.

ДЕЛОТО НА ПРОФ. ИВАН ШИШМАНОВ ЗА ИНТЕГРАЦИЯТА И КУЛТУРНОТО РАЗВИТИЕ НА СЛЕПИТЕ*

Ваня Матеева

В края на XIX в. българската държава търси опита на по-напредналите страни за приобщаване към европейските ценности и съграждане на една модерна държава. Осъществяват се епизодични благотворителни прояви и акции в помощ на слепите, създадени са и няколко школи за музикалното им образование и обучението на полезни всекидневни умения.

Началото на XX в. е преломен момент. Министър на народното просвещение е известният български учен проф. Иван Шишманов. Безспорни са заслугите му за възраждане на националната ни духовност. Заредена от искрена демократичност на възгледите и впечатляваща далновидност, приложената от него стратегия за прогрес и културно развитие съдържа неотменно внимание и грижа за образованието и съдбата на младите поколения. Инициатор за откриване на Софийския университет "Св. Климент Охридски", на Художествената академия и на други институти за наука и изкуство, проф. Шишманов е първият управник, който не остава безучастен към лишените от зрение младежи. Както споделя Михаил Арнаудов, "загрижен за повдигане на образователното и моралното равнище на българина, той не можеше да остане глух за стоновете и на слепите, онеправдани от природата или от обществения ни живот"[1]. Фердинанд Урбих, който през 1898 г. открива в София свое частно училище за глухонеми, пише: " [...] В лицето на г-н

---

* Текстът интерпретира резултати от по-обемно изследване, посветено на взаимното опознаване и интеграцията на незрящите в българското общество чрез откроряване на социалните проблеми и на културните изяви на общността. Важен импулс за осъществяване на разработката е дългогодишното ми познанство с незрящи, общуването с които е съществен елемент от личния ми житейски път. Използвани са налични публикации, които в преобладаващата си част са дело на представители на общността на незрящите и разглеждат предимно историята на тяхното организирано движение, както и журналистически материали от сп. "Зари" – орган на Съюза на слепите в България. На тази база се откроява ценният принос на проф. Иван Шишманов и позитивните рефлексии на неговото дело за интеграцията и културното развитие на незрящите у нас, които остават недостатъчно осветлени в научната литература.

[1] **Арнаудов, М.** Интервю с М. Арнаудов. – Зари, 1995, № 3, с. 5.

професор д-р Шишманов беше дошъл като че ли от съдбата призован човек, който, както никой друг, вземаше горещо присърце нещастието на слепите и глухонемите в България и същевременно имаше неуклонната воля да положи за тяхното образование и за държавните институти такава здрава основа, че по-нататъшните неблагоприятни времена не можаха да покътнат тази крепка основа"[2].

Държавен институт за слепи

Още през 1891 г. проф. Шишманов разработва Закон за народната просвета, където за пръв път формулира необходимостта от обучението на дефективните деца, включително и слепите. По това време в Европа вече съществуват 188 държавни института за слепи и 140 прибежища за тях.

През 1903 г. във встъпителния си доклад за българското учебно дело, отправен до княза, той прави редица препоръки, като една от тях е формулирана така: "Нам липсва едно специално училище за нещастни слепи деца". Завладян от благородната идея и в нашата страна да бъде създаден такъв институт, той успява да издейства средства в бюджета на Министерството на народната просвета за откриване на училище. Съмишленик намира в лицето на Стойчо Донев, доктор по философия, завършил в Йена, който е натоварен да изучи опита на европейците и да го приложи в България. За тази цел Шишманов го командирова в Германия, Австро-Унгария и др. Въз основа на получената обстойна информация от Ст. Донев, Шишманов изготвя своя доклад до Фердинанд I (публикуван в ДВ бр. 98/ 12.05.1905 г.), за утвърждаването на Общ правилник на Държавния институт за слепи в София.

Официалното откриване на първия на Балканите институт за слепи деца в София става на 11 декември 1905 г. в присъствието на министър Шишманов. В института децата се огрaмотяват по брайловата азбука, пригодена от д-р Донев за българския език, изучават общообразователни предмети, усвояват елементарни всекидневни умения и подходящи професии за слепи, като плетене на мрежи, кошници и др., разработвани в чуждестранните училища. Особено се обръща внимание на музикалното образоване на учениците[3]. През годините оттук излизат редица български музиканти и композитори – Петко Стайнов, Васил Коев, Михаил Карамихайлов, Димитър Домусчиев. За авторитета на института допринасят и учителите Илия Иванов-Черен, композиторите Михаил Шекерджиев,

---

[2] **Иванов, В.** Да помним името на проф. Иван Шишманов. – Зари, 1978, № 4, с. 9.

[3] Запазена е програма за обучение от 1932 г., изработена от комисия, чийто председател е Донев. Вж. **Попова, М.** Д-р Стойчо Донев. – Обучение и рехабилитация на зрително затруднените, 2000, № 1–2, 4–5.

Андрей Стоянов и др.[4] Тук се пише и първата българска брайлова книга. Успехите на института получават признание на Международната конференция в Щутгарт през 1924 г.[5]

Делото на проф. Ив. Шишманов придобива известност сред другите балкански страни. Румънската кралица Елисавета (Кармен Силва) организира откриване на Институт за слепи в Букурещ. Д-р Ст. Донев сключва договор, според който там се приемат по-възрастни слепи от България, а институтът в София се ангажира с обучението на румънски деца. Тази стъпка е изключително добре промислена от българска страна, тъй като реално е стоял и въпросът за устройване на по-възрастните слепи хора. С възможността в България да се обучават младите се полагат основите за развитие на една много добра традиция в образованието на лишените от зрение, която намира достойни продължители и до днес. Нещо повече, този мъдър ход говори за Шишмановата позиция, която е не само израз на хуманност, а представя една дългосрочна социална стратегия. Развиването на човешките умения и дарби и на онази част от младото поколение, която е ощетена от природата и обществото, е вярно намереният залог за разкриване на потенциалните възможности и за бъдещия принос на тези хора в съграждането на една модерна българска държава.

За разлика от други училища в страната, чрез брайловата азбука слепите деца изучават извънкласно и езикът есперанто (създаден от д-р Заменхоф през 1887 г.), а по-будните от тях осъществяват кореспонденция с незрящи граждани от други държави. Международният език и брайловата азбука постепенно се превръщат в основна форма за общуване и в средство за обмен на информация. Българските възпитаници на Института узнават, че в чужбина има вече създадени организации на слепите, чиято задача е да защитават техните права и интереси.

През 1946 г. се открива ново училище за слепи във Варна. Първата директорка е Люба Кацарова, която прави постъпки да се открие подобно училище в Скопие през 1943 г.

Училището за деца с нарушено зрение във Варна днес се смята за приемник (от 1952 г.) на първото българско училище за слепи – Държавния институт в София, открит от проф. И. Шишманов през 1905 г. – и носи неговото име. На всяко юбилейно тържество на училището още в началото на програмата се изтъкват заслугите на Шишманов за образованието и културното развитие на незрящите у нас[6].

---

[4] **Донев, Ст.** Грижи за слепите. – Обучение и рехабилитация на зрително затруднените, 2005, № 1, 5–10.

[5] **Пеев, Ж.** История на движението на слепите в България (1920–1960). София, 2005.

[6] **Петров, П.** 95 години обучение на зрително затруднени. – Зари, № 12, 5–7.

В знак на признание по случай 120-годишнината от рождението на проф. Ив. Шишманов Съюзът на слепите поставя бюст-паметник в двора на училището „Н. Островски" в София[7].

Организирано движение на слепите

Сред първите завършили Института са Стефан Ненков и Стоян Орозов. Двамата постепенно стигат до идеята и в България да бъде създадена организация на слепите. През 1917 г. те подготвят няколко статии, размножават ги и в специални сандъчета ги изпращат до свои съмишленици в цялата страна. Сред тези първи журналистически материали на брайлово писмо е и програмната статия на Стефан Ненков "За да си помогнем трябва да се организираме"[8]. Поставено е още едно начало – издателската дейност сред слепите. Тя носи духа на възрожденската всеотдайност и все още е далеч от професионалната журналистика, но макар и в този образ, масмедиите служат на едно дело, целящо формиране на социална общност, която да отстоява пред обществото и държавата своите интереси.

През 1918 г. се събира комитет, който се заема с написването на Устава, където се посочва, че Дружеството на българските слепи "има за цел всестранната защита на материалните и духовните интереси на всички слепи в България", откриване на институти за различни по възраст слепи, кооперативни работилници, централна библиотека, създаване на оркестри, огramотяване. Дружеството провежда Учредителното си събрание през 1921 г.

Всъщност усилията за създаване на организации на слепите в България започват след откриването на Държавния институт за слепи, в периода на Първата световна война. Най-напред се появява Дружество на ослепелите от войните "Тъмнина" (1914 г.), а години след това Дружество на ослепелите от злополука в производството "Мрак", както и организация на недоволните от вече създадените – Благотворително културно-просветно дружество "Черен поглед" (на трудово ослепели лица, които не получават пенсии поради недостатъчен трудов стаж)[9]. Специално внимание заслужава дружество "Покровител", учредено през 1922 г. за покровителство на българските слепи. Този факт показва, че в България вече има достатъчно благородни и модерно мислещи личности, решени чрез дейността си да приобщят незрящите към света на

---

[7] **Радулов, Вл.** 120 години от рождението на проф. Иван Шишманов.– Зари, 1982, № 7, 11–13.

[8] **Ненков, Ст.** Делото на слепите в България. – В: Юбилейна брошура по случай 25 години от създаването на ДБС. София, 1940, 2–4.

[9] Вж. **Сотиров, А.** Българските организации на слепи – вчера и днес. Пловдив, 2004; **Пеев, Ж.** Цит. съч.

българското общество. Председател на дружество "Покровител" е основоположникът на българската офталмология Константин Пашев. Участват Михаил Арнаудов, Александър Балабанов, Сирак Скитник и още редица видни представители на българската интелигенция по това време. Дело на Дружеството за покровителство на слепите е построяването на Дома на сляпата жена в София и Дома-работилница за слепи, където днес се помещава централата на Съюза на слепите в България[10].

През 1951 г. по поръчение на Централния комитет на Българската комунистическа партия се провежда обединителен конгрес, на който всички тогавашни формации на и за слепите се вливат в един Общ съюз на слепите в България, назован след няколко години Съюз на слепите в България (ССБ). Съюзът си поставя за основна цел да бъде изразител и защитник на специфичните права и интереси на слепите хора у нас. През годините на социалистическия период ССБ разширява неимоверно своята дейност: разкрива специализирани предприятия за слепи, рехабилитационни центрове, специални отдели организират художествената самодейност, спортната, туристическата дейност, социалното подпомагане и др.

Просвета и читалище

Още първите възпитаници на Института на слепите осъзнават необходимостта от развиване на културно-просветна дейност сред слепите хора в България. На първо време е важно създаването на библиотека. Европейският опит е факт. В музея на "Асосиасона Валентин Хаюи" се намират книги за слепи от XIX в., печатани релефно на латински език, а вече в много страни са изградени богати библиотеки за слепи с брайлови книги. Основна потребност у нас е обогатяването на репертоара на функциониращия към института оркестър на слепите с материали на брайлов нотопис. Наличната брайлова преса до този момент има капацитет за отпечатване само на учебна литература. Знаещите чужди езици чрез ползване на есперанто успяват да се снабдят с брайлови книги от чужбина. Така още през 1914 г. у нас се появяват преводи на класически произведения на брайл. Сред интелектуалните среди в България се поражда интерес към есперанто. Самият проф. Ив. Шишманов, основополагаща фигура за делото на слепите у нас, е ревностен привърженик на езика есперанто и неслучайно го назовава "латински на демокрацията". Сред интелектуалния елит на формиращата се общност на незрящите у нас възможностите, които предоставя общуването чрез международния език, са по-значими и се реализират в по-голяма степен.

[10] **Орозов, Ст.** Делото на слепите в България. София, 1931.

Стефан Ненков и Стоян Орозов правят опит да създадат подвижна брайлова библиотека, като преписват няколко статии на брайл и ги препращат от човек на човек. Бившият възпитаник на института Йордан Желев създава собствена малка брайлова библиотека, която заема срещу скромна сума. Председателят на дружеството Стефан Ненков и секретарят Никола Стоименов отправят към Министерството на просветата молба за парична помощ, с която да откупят библиотеката на Желев. Оттам ги препращат в читалищния съюз, където им отговарят, че за да ги субсидират, трябва да образуват читалище[11].

Така през 1928 г. е създадено Националното читалище "Луи Брайл". "Фактически тази нова организация – пише Орозов, – поема грижата да изгради библиотека, която един ден ще остане най-важната институция за самообразованието на слепите в България"[12]. В читалището членуват и слепи, и зрящи. Библиотеката се изгражда от брайлови и на обикновен печат издания. Читалището развива изключително богата и полезна работа за духовното израстване на слепите хора. Членува във Върховния читалищен съюз и е признато за 16-ти читалищен окръг. Негов основател и председател до смъртта си е Петко Стайнов. Завършил консерватория в Германия, той получава книги и списания на брайл оттам. Владее до съвършенство брайловия нотопис, произведенията му се появяват първо на брайл, а след това под негова диктовка, и "на черно"[13]. Под негово ръководство се сформира група от брайлисти, които с помощта на свои зрящи приятели започват копирането на книги. В една от стаите на Дружеството на българските слепи се подреждат първите томове на бъдещата библиотека. Читалището постепенно се превръща в център на култура и просвета. Още в първите години то развива богата кръжочна дейност. Незрящите изучават есперанто, немски, английски, руски. Насърчава се и художествената самодейност. Изпращат се книги в съюзните почивни станции и в училищата за слепи деца. Една от големите заслуги на читалището към незрящите е създаването на студио за магнетофонни записи на книги от българската и световната литература.

През годините в читалището се изнасят множество лекции, провеждат се срещи с писатели, артисти, спортисти, журналисти. Честват се бележити дати, организират се вечеринки. Към училищата за деца с нарушено зрение започват кръжоци по теория на музиката и духови инструменти. По-късно във варненското училище се организира курс по

[11] **Стоименов, Н.** Как се роди народно читалище на слепите «Луи Брайл». – Животът на слепите, 1968, № 6, 39–43.

[12] **Орозов, Ст.** Цит. съч., с. 29.

[13] Само за две години читалището вече е разполагало с 500 тома "на зрящо" и 70 на брайл.

есперанто, сформира се мандолинен оркестър и група за народни песни. От 1970 г. се провеждат конкурси за бързо и изразително четене на брайл и за най-добър рецитатор. През 1986 г. се провежда конкурс за най-добра ученическа литературна творба, а през следващата година в софийското училище „Н. Островски" се създава кръжок по художествено слово.

С основаването си читалище "Луи Брайл" започва издателска дейност. Първа и най-ярка проява в това отношение е издаването на сп. "Съдба" (орган на Дружеството на българските слепи и читалището). Мото на всяка книжка е цитат от Йоан: *"И светь во тме светится"*. Списанието е адресирано не само към слепите хора, но най-вече към обществото. Превръща се в ревностен защитник на техните интереси и права. Тази насоченост е отразена в подбора на материалите и в тяхното структуриране по рубрики. Една от основните рубрики – "Слепите в науката, изкуството и живота" – се подготвя предимно от дейци на дружеството и на читалището и представя преведени от тях материали за постиженията в областта на образованието, науката и културата на слепите хора в Европа. В другия раздел (литературен) редовно издават свои произведения автори като Йордан Йовков, Людмил Стоянов, Георги Стаматов, Никола Фурнаджиев, Елисавета Багряна, Асен Разцветников и др. Широко е застъпена литературната критика, есеистика и наука от автори като Стилиян Чилингиров, Чавдар Мутафов, Петър Динеков, Асен Златаров, Боян Болгар, Кирил Кръстев. Тук, за разлика от други издания по това време, цензурата не е толкова строга, което дава възможност на немалко автори да публикуват свои материали и творби. Освен това списанието не е пряко обвързано с определен литературен кръг, проявява толерантност към различни идейни насоки в литературния живот[14].

Културните дейности

Още с откриването на Държавния институт за слепи в София, обучението акцентира върху развиването на музикалните способности, с които незрящите имат утвърдена роля в традиционната култура. Училищният оркестър и по-късно сформираният хор изнасят концерти

[14] В края на 1931 г. в дома на Фани и Чавдар Мутафови Петко Стайнов случайно се среща с поета Димитър Пантелеев и му предлага да стане уредник на списанието. В спомените си Д. Пантелеев пише: "Списание "Съдба", поради своя особен характер не гравитираше към никаква литературна група. Нямаше ярко изразени идейно-естетически позиции и негови доброволни сътрудници бяха дейци от различни идейни формации. Въпреки строгата цензура, установена от Дирекция по контрола на печата след превратата 1934 г., почти всички материали минаваха леко. Дори допуснаха отпечатването на първа страница на кн. 2 от 1938–1939 г. на стихотворението "Дружба" на Христо Радевски. Излизането на книжката предизвика паника, но не последваха никакви санкции". (**Пантелеев, Д.** Объркани спомени. София, 1991, с. 2).

пред обществеността. Първата проява е градинско увеселение, организирано от царица Елеонора с благотворителна цел. През 1922 г. от завършилите училището по-добри музиканти е формиран професионален оркестър[15]. В края на 30-те години на XX в. успешно концертира и самодейният хор «Балкан»[16]. Приходите от изявите на незрящите музиканти и хористи се ползват от Дружеството на слепите за развиването на социални и просветно-културни дейности – открити са няколко кошничарски работилници в страната, основан е отдел на слепи есперантисти и пр.

През социалистическия период разцъфтява художествената самодейност, функционират множество хорови и оркестрови формации. Създаден е Професионалният хор на слепите (1957 г.), който според проучвания на специалисти е първият по рода си на Балканите.

От средата на шейсетте години организираната културна дейност се осъществява преди всичко в рамките на производствено-битовите комплекси. Към някои от тях (Пловдив, Варна и Дряново) се изграждат и културни домове със зали за репетиции и концерти. Така "комплексът" става средище на културния и обществен живот на слепите. "Комплексите" създават добри възможности за развитие на културните активности. От една страна, местата за репетиция се намират в непосредствена близост до местоработата и местоживеенето на участниците. От друга страна, животът в затворената общност не предлага кой знае колко различни варианти за използване на свободното време и немалка част от незрящите с удоволствие се включват в различните форми на художествена самодейност. Участието в нея дава допълнително самочувствие и престиж в общността.

В средата на деветдесетте години организираната по този начин художествена самодейност преживява своята най-дълбока криза, тъй като предприятията и Съюзът на слепите не могат да я финансират така, както в предишните десетилетия. Преустановена е дейността на повечето самодейни състави, както и на Професионалния хор.

След години застой днес самодейността започна отново да се съвзема и пак има за свои естествени центрове предишните "производствено-битови комплекси". Развиването на културни дейности е своеобразен компесаторен механизъм за набавяне на недостига от социални и професионални реализиции: *"За нас пеенето е едно развлечение. Сега, когато работа няма, това е положителен заряд у всеки... Не може да ни затворят там между панелите и никъде да не излезнем... Слепотата достатъчно ни е смазала, достатъчно ни е*

---

[15] **Костов, К.** Не се ли подценява музикалното образование на слепите. – Животът на слепите, 1969, № 2, с. 24.

[16] **Пеев, Ж.** Цит. съч., 19–20.

ограничила, та сега ако не можем и да си пеем..."[17]. Реализирането на културни изяви извън затворената общност прекрачва бариери, предоставя възможности за разчупване на стереотипни представи, за повдигане на самочувствието, за взаимно опознаване: "*В началото, когато започнахме да ходим насам-натам, малко хората се отдръпваха в първия момент. Да видиш после как с отминаването на годините и участниците са ни запомнили и ни се радват като ни срещнат, опознаваме се с много хора от цяла България. Това е добър начин за интеграция*"[18].

Подчертан е стремежът към обновяване на културните смисли и форми, търсене на престижното и уникалното в тяхното многообразие с цел постигане на професионализъм. Все повече досегашни самодейци-изпълнители, получили професионално образование, поемат роли в авторството, аранжирането, обработката на музикален репертоар и т.н. Постижения има в индивидуалните изпълнения (певчески, инструментални, дори танцови), както и в колективните изяви (професионалният частен хор "Алилуя" под диригентството на Ст. Бабеков, групата "Веселите момчета" за естрадна и популярна музика, оркестърът за народна музика и женския хор – гр. Варна, групата за градски песни "Тракийски цвят" – гр. Пловдив и др.). Със своето любителско и професионално изкуство незрящите все по-активно се представят пред широката публика. Тенденцията е към излаз от затвореността на собствената общност, търсене и намиране на по-добри алтернативни модели за интеграция.

Послеслов

През годините делото на Иван Шишманов придобива все по-голяма значимост, неговите мощни импулси изпълват активностите на поколенията в стремежа към осигуряване на успешната интеграция в обществото на слепи, сакати и др. маргинализирани групи. Но все още има какво да се направи за желания завършек на започнатото от него дело.

По традиция отношението на българското общество към социалната категория «хора с увреждания», в това число и към незрящите, е толерантно. Но все още това толерантно отношение се изгражда в по-голяма степен върху чувството за съжаление, а не на зряло разбиране за възможностите на тези хора, за техните специфични потребности и за ползата, която би имало самото общество от създаването на подходящи условия, в които те биха могли да реализират своя потенциал.

---

[17] Интервю с Р. Митина, ръководителка на група за градски песни "Люлин", гр. София, 2006 г.
[18] Пак там.

Времето не само подсказва, но и изисква съществени промени. Приобщаването на хората в неравностойно положение се превръща в основна задача, чрез изпълнението на която нашето общество показва по определен начин приобщаването си към нови виждания и стойности, към Европа и европейските стандарти. Все неща, за които проф. Иван Шишманов не само е помислил, но е и направил съществени стъпки за реализирането им.

Ще завърша с един цитат от доклада "Грижи за слепите", който д-р Стойчо Донев изготвя след проучване на чуждия опит по поръка на проф. Ив. Шишманов и предава на Министерството на просветата с цел откриване на Държавен институт за слепи в София. От написването на доклада (1904 г.) са изминали повече от 100 години, но и днес поставената в синтезиран вид проблематика е актуална и привлича усилията на изследователи, институции, неправителствени организации в цял свят. Основният и движещ импулс е отколешната цел за интеграция на тази социална категория хора чрез изграждане и прилагане на адекватна държавна политика, която да отстоява позитивното развитие: *"Хората с разни недъзи дължат своето окаяно положение обикновено не на себе си, а на другите или просто на непреодолими причини, лежащи вън от силите им, а понякога и вън от силите на хората въобще... Модерните благотворителни общества и държави, като подпомагат слепите, учат ги и сами да си помагат, те култивират личността, но не и просията, както това бива в нецивилизования свят, а напротив – отнемат възможността за развитието на тези пороци и приготвят слепите да използват преди всичко своите сили и дарби".*[19]

[19] **Донев, Ст.** Цит. съч.

ПРИНОСИТЕ НА ПРОФЕСОР ИВАН Д. ШИШМАНОВ ЗА РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО БИБЛИОТЕКОЗНАНИЕ

Мария Младенова

Книгите и библиотеките заемат постоянно и трайно място в живота на проф. Ив. Д. Шишманов – както в личното му пространство на учен и изследовател, така и в проявите му на общественик и държавник. Познал ролята им в сложните процеси на духовното и нравственото усъвършенстване на човека, чел с години в много от най-добре уредените университетски и национални европейски библиотеки (в Германия, Швейцария и Австрия), той не само проучва документи и издирва градиво за своите изследвания и лекционни курсове, но изучава и опита им, обмисля идеи и крои планове както за по-модерната уредба на вече съществуващите в България, така и за създаването на нови, различни по тип и вид библиотеки, които да станат част от постоянната просветна политика.

Сам Шишманов е сред притежателите на една от най-големите лични библиотеки (над 10 000 тома) в България. Свидетелства за нея са ни оставили много от неговите съвременници, сред които е и Христо Д. Бръзицов. Когато посещава дома на Шишманови през 1929 г., Лидия Шишманова го въвежда в работния кабинет на професора, където той вижда: „две стаи една до друга, с големи писалища, отрупани с книги. Книги по всички стени"[1]. Резултат от развитието му на четящ човек (Homo Legens) с разностранни изследователски интереси, библиотеката несъмнено е носела и много следи от духовната му същност на учен, общественик и държавник.

Дарена в 1930 г. от семейството му на Централната библиотека на Софийския университет, вместо да бъде обособена като самостоятелна библиотека и да остане обект на проучвания, тя „грижливо" е разпръсната във филиалните библиотеки, а книгите му са влети в общия фонд, така че следите ѝ изчезват. Кои и колко от тях са запазени днес, не би могъл да изясни никой. Вероятно много от тях през годините са отчислявани като „остарели" и „ненужни". Така ние завинаги сме загубили редкия шанс чрез библиотеката на Ив. Д. Шишманов да се докоснем до територите на неговите научни дирения.

---

[1] **Бръзицов, Хр.** Един час при г-жа Лидия Шишманова. – Литературен глас, № 45, 20 окт. 1929.

Познаващ ролята на личната библиотека в живота на духовната личност, той с интерес изследва тази на забележителния педагог и библиофил Неофит Рилски[2], която е най-голямата лична библиотека у нас през Възраждането. С първото за България проучване на лична сбирка той осъществява и компетентен анализ на съдържанието ѝ от позициите на историк и филолог, като проучва научните и културните интереси на Неофит Рилски, предпочитанията му към определен вид литература и конкретни автори.

Иван Шишманов е не само притежател на голяма библиотека, но и рядко срещан читател, който „смила" в живота си впечатляващо количество книги. Потвърждение за увлечението му към четенето намираме и в спомените на съпругата му, която отбелязва: „Количеството книги, които Шишманов поглъщаше, беше наистина феноменално. Виждала съм го да седне сутрин в креслото и да тури отдясно на пода колонка нови книги. Вечерта тоя куп беше вече наляво, прочетен. Той не познаваше друга страст, освен да поглъща книги и вестници"[3].

Впечатлен от възможностите му да „поглъща" голямо количество книги, преди отпътуването му за България г-н Волф – директорът на библиотеката във Фрайбург, в която Шишманов чете от 1919 до 1923 г., му казва: „На Вашия стол аз ще туря плоча с надпис: „Тук седя проф. Шишманов непрекъснато цели три години"[4].

Тези и редица други факти обясняват трайния интерес на проф. Шишманов към развитието на всички видове библиотеки в България, заявен още в края на XIX в. със статията му „Народните библиотеки, техният развой и тяхната уредба"[5], в която поставя акценти не само върху образователните им и културно-просветни задачи, но и върху тяхната необвързаност с партийни пристрастия, в съгласие с демократичните тенденции в общественото ни развитие от това време.

Като рецензира две нови монографии на известния немски библиотековед и професор във Виенския университет, Е. Райер: „Развитие и организация на народните библиотеки" ("Enterwicklung und Organisation der Volksbibliotheken", Leipzig, 1889) и „Справочник за народното образователното дело" ("Handbuch des Volksbildungswesens", Stuttgart, 1896), които отразяват съвременното състояние и постиженията в редица страни на Европа и Америка в областта на библиотеките и ролята им в

---

[2] **Шишманов, Ив**. Нови студии из областта на Българското възраждане I. В. Е. Априлов, Неофит Рилски и Неофит Бозвели. – Сборник на БАН, 1926, 469–479.

[3] **Шишманова, Л**. Професор Шишманов като умствен работник. – Българска мисъл, 1930, № 6, с. 467.

[4] Иван Д. Шишманов, д-р К. Кръстев и Боян Пенев в спомените на съвременниците си. София, 1983, с. 125.

[5] **Шишманов, Ив**. Народните библиотеки, техният развой и тяхната уредба. – Училищен преглед, 1896, № 4, 381–403; № 5, 506–514.

развитието на образованието, Ив. Шишманов привежда и убедителни факти за резултатите от работата им. Така например, създадената през 1848 г. библиотека към бостънския Атенеум, през 1896 г. е една от най-големите в света с фонд от над 600 000 тома и персонал от 140 библиотекари, докато в библиотеката на Британския музей работят 145 специалисти. През 1891 г. в САЩ има над 3803 публични библиотеки, всяка с фонд около 1000 тома, чрез които се образоват хиляди американци. Авторът изтъква ролята на общините, на частната инициатива и преди всичко на американския филантроп Андрю Карнеги, дарил средства за построяването на над 2500 публични библиотеки в Америка, Англия и Шотландия и на The Carnegie Institution във Вашингтон за насърчаване на научни изследвания и изобретения. Шишманов предлага и у нас като в Америка всяка община да въведе „един особен библиотечен налог"[6], сумите от който да се използват за създаване на библиотеки, които при добра организация ще дадат полезни резултати.

Тази негова статия в две части, която е първата публикация в България, засягаща широк кръг проблеми на библиотекознанието, е проява и на зрелите му познания на библиотековед. В нея Шишманов споделя и собствени виждания за организацията на двете ни държавни библиотеки, които според него трябва да се „уредят върху принципа на народните библиотеки в Англия и Америка". Ученият дава и своето мнение за създаване на цялостна система, необходима за библиотечно обслужване в страната, като формулира и задачите на общообразователните библиотеки, към които отнася и тези към читалищата. Смята, че в по-големите градове трябва да има централна библиотека с научен отдел и филиали, а в малките селища – самостоятелни библиотеки, които да се развиват на базата на читалищата или в интеграция с училищните библиотеки.

Шишманов иска и у нас, както в западните страни, библиотеката „да служи за умствените потреби на всичките класове на населението – без разлика"[7], като сочи ползата, която би допринесъл и един особен закон като в Англия, по силата на който общините да имат право да налагат малък библиотечен данък.

Авторът смята, че при добра воля и стремеж от страна на държавата и интелигенцията „ние можем в течение на не повече от десет години, да покрием цяла България с една мрежа от такива библиотеки"[8], като възлага надежди за съдействие и помощ от страна на частната инициатива.

Като дава указания за различията в комплектуването на фондовете им според интересите на населението, ползващо селските и градските

---

[6] **Шишманов, Ив.** Народните библиотеки..., с. 400.
[7] Пак там, с. 506.
[8] Пак там, с. 509.

библиотеки, Шишманов предявява и изискванията си към библиотекаря, който „би трябвало да има специални познания по библиотечно дело", сочейки, че „в Америка има за това специални библиотечни училища"[9].

Рецензията е само повод Шишманов да напише цялостна методична инструкция, даваща полезни напътствия за комплектуването на библиотеките, за разликата в работното им време в селата и градовете, а също и за предназначението на каталозите, отразяващи фонда им. Очевидно привърженик на систематичния каталог, той отбелязва, че и най-малката библиотека трябва да има „каталог, в който книгите да са разпределени по материя"[10]. Полезни са и препоръките му „картонния или листечния каталог" да се предоставя на читателите – за съжаление в Народната библиотека той изпълнява ролята на служебен каталог и е недостъпен за четящата публика.

Ценни са напътствията му и за потребността от водене на подробна библиотечна статистика, данните от която да се публикуват във вестниците. Шишманов препоръчва в годишните отчети на библиотеките да се отбелязват сведения за броя на новопостъпилите книги през годината, за заетите за четене за вкъщи и отделно за ползваните в читалнята, за персонала, за приходите и разходите, за броя на загубените книги, за времето, през което е била отворена библиотеката. Убеждава, че тази подробна статистика „има значение не само като мерило за успеха на библиотеката, а и като мащаб за културния развой на народа"[11]. Рецензията, написана от проф. Ив. Д. Шишманов, е не само първата българска рецензия за чуждестранни библиотековедски трудове, но е и показател за назряващата необходимост от подобни публикации в областта на библиотекознанието у нас.

По същество на съдържанието ѝ тя може да се приеме и като първото наше кратко практическо ръководство, изясняващо не само задачите на библиотеките, но и как да се създадат и ръководят, за да изпълнят своите цели. Рецензията насочва и към същността на библиотечната наука, която трябва да се познава, за да бъде поставена работата на библиотеките на научна основа, а резултатите от дейността им да бъдат полезни за народа.

Спрях се по-подробно на тази публикация поради тезата ми, че тя трябва да бъде отнесена към първите прояви на зараждащото се българско библиотекознание от края на XIX в., а проф. Ив. Д. Шишманов – към неговите ранни първостроители.

Иван Д. Шишманов е разбирал, че библиотеките ще дадат очакваните резултати, само ако в тях заработят висукообразовани личности,

[9] Пак там, с. 510.
[10] Пак там, с. 513.
[11] Пак там, с. 514.

които имат и специални познания в областта на библиотекознанието. Затова като университетски преподавател формира у студентите си интерес към работата в библиотеките и в полето на библиотекознанието. Поради това не е изненадващо, че от средата на неговите възпитаници израстват личности като Велико Йорданов – бъдещ директор на Народната библиотека и неин историк, Ячо Хлебаров – библиотековед и организатор на читалищното дело в страната, Стилиян Чилингиров – бъдещ директор на Народната библиотека и историк на читалищата, Васил Класанов – бъдещ директор на Шуменската народна библиотека и редактор на читалищни периодични издания и други. Те се посвещават на културното строителство, на библиотечното и читалищното дело, като в публикациите си разработват система от възгледи за библиотекознанието и се изграждат като негови теоретици и последователи на своя учител.

С подкрепата на Шишманов е белязана и появата на първите две жени в българското библиотекознание – д-р Мара Тодорова и Маргарита Димчевска, които получават и европейско признание.

Сред институтите, предназначени да развият националната култура, Ив. Д. Шишманов поставя на едно от първите места и библиотеките – народни, университетска, читалищни. Той се ангажира трайно с проблемите им в своята политика на министър на просвещението, който желае да види България просветена. Това е твърда политика на подкрепа и ангажираност към всички библиотеки: "освен държавните библиотеки министерството има да се грижи за голям брой общински библиотеки, пътуващи библиотеки, читалища и пр., като предвижда в бюджета си специални за тая цел субсидии", които до 1907 г. са в размер на 5000 лв. Макар и твърде скромна, с тази сума министерството подпомага откриването на нови читалища в страната, библиотеките им, театралната им самодейност.

Сред въпросите, които занимават министър Шишманов, е и този за характера на двете държавни библиотеки в София и Пловдив. Дали те трябва да имат "характер повече на университетски библиотеки или да служат повече на нуждите на по-широката читающа публика"?[12]. В спора се оформят две противоположни становища. Личното му мнение е, че след като вече имаме научна библиотека към Университета, Народната трябва да остане за ползване от народа, но това негово убеждение среща съпротивата на Пенчо Славейков – по това време неин поддиректор, който смята, че Народната библиотека не е за масите, а за лица с високи научни и литературни интереси. След време концепцията на Славейков надделява и спорът затихва, особено след като през 1907 г. професорът си подава оставката като министър – израз на недоволството му от отношението на Фердинанд към Университета.

[12] Училищен преглед, 1899, № 4, 394–404.

Продължавайки започнатото от К. Величков, проф. Шишманов отделя сериозно внимание на международните научни контакти и запознаването с полезен за България чуждестранен библиотечен опит. С такава цел през 1905 г. командирова Пенчо Славейков да проучи цялостното устройство на библиотеки във Виена, Хале и Париж, а Стоян Аргиров – в Германия и Австрия, за да се запознае както с народните и университетските библиотеки в редица градове, така и с пътуващите библиотеки, и с традициите в областта на библиотечното образование. За съжаление се оказа, че техните отчети не са публикувани в създадените от него "Известия на командированите от Министерството на народното просвещение", но затова пък се натъкнах на любопитния доклад на художника Антон Митов[13] от 1904 г. за командировката му във Ватиканската библиотека, където е изпратен заедно с Любомир Милетич с цел да проучат възможностите за възпроизвеждане на Манасиевата хроника – и днес един от най-ценните български ръкописи, съхранявани в тази библиотека. Командировката е плод на стремежа на проф. Шишманов да се издирва и съхранява националното ни културно-историческо и книжовно наследство.

В доклада на известния художник намираме доказателства за внимателното отношение към ръкописа, регистриран поради изключителната си ценност под № 2. По тази причина – пише Антон Митов – "всякога сам Префектът го взимаше от шкафа, дето се пазят най-важните ръкописи, за да ни го даде, и сам собственоръчно го и прибираше"[14]. След състоялите се преговори става ясно, че управлението на Ватиканската библиотека дава с удоволствие съгласието си за издаването в Рим на 120-125 екземпляра от хрониката в интерес на науката, и "за да могат да се разпространят повече екземпляри по библиотеките и научните учреждения в света"[15]. След срещи с различни издателства Антон Митов се договаря изданието да бъде луксозно и "подвързано с кори от дърво, покрити с кожа по начин, какъвто е приет за изданията на всички Ватикански ръкописи, и ще носи надпис, че е правено под наблюдението на библиотеката и с иждивяването на българското Министерство на народното просвещение"[16], като всеки отделен екземпляр ще струва по 513 лв. Замисленият от проф. Шишманов проект не се осъществява поради неговото напускане на МНП, но той е израз на държавническата му грижа към паметниците на българската книжовност.

---

[13] Доклад на Антон Митов за „Условия за възпроизвеждане на Манасиевата летопис". – Известия на командированите от Министерството на народното просвещение. Кн. 2. София, 1905, 232–241.

[14] Доклад на Антон Митов..., с. 232.

[15] Пак там, с. 235.

[16] Пак там, с. 235.

Като министър Ив. Д. Шишманов полага изключителни грижи за създаването на училищни библиотеки и за утвърждаването им като неотменна част от модерната образователна система на страната. Основен извор за концепцията му за предназначението и ролята на училищните библиотеки е „Окръжно № 15886 на МНП от 9 октомври 1903 г. до директорите на пълните, средните и специалните учебни заведения и окръжните инспектори"[17], в което министър Шишманов споделя тревогата си от това, че в нито едно българско училище няма добре уредена ученическа библиотека и че те не оправдават целите, за които са създадени. В този документ той развива модерна европейска концепция както за функциите на училищните библиотеки, така и за качествата, които трябва да притежава учителят библиотекар. "Един идеален учител-библиотекар – според него – би трябвало да бъде не само тънък познавач на детската душа, не само отличен педагог, но и да притежава универсални познания и да бъде в течение на преподаването по всеки предмет"[18].

Шишманов предлага цялостна система от мерки, целяща превръщането на училищните библиотеки в действителен образователен фактор, като засяга и въпроса за комплектуването и съдържанието на фондовете им.

Като министър той полага и системни грижи за комплектуването на училищните библиотеки с полезни книги. Чрез поредица от специални окръжни нарежда в тях да се набавят съчиненията на д-р Петър Берон[19], първият том от съчиненията на П. Р. Славейков[20], съчиненията на д-р Иван Селимински[21], екземпляри от „Кориолан", „Макбет" и „Хамлет"[22], издадени от учителя в Русенската мъжка гимназия Т. Ц. Трифонов.

Шишманов поставя като главна задача на учителя библиотекар да се стреми всеки ученик да придобие необходимата култура за самообразователно четене и необходимите умения, знания и навици за самостоятелна работа с книгата. В процеса на общуването с учениците изисква библиотекарят да проявява определени качества: общителност, тактичност, лично обаяние и уравновесеност, като по този начин набелязва същностната характеристика на училищния библиотекар. Той настоява педагозите да поощряват любознателността на учениците и да ги приучват към системно четене и на любов към книгата. Изисква от библиотекарите да изграждат в учениците умения и навици за критично

---

[17] Окръжно № 15886 от 9 окт. 1903. Упътвания за уредба на ученически библиотеки. – Училищен преглед, 1903, № 10, 321–324.
[18] Окръжно № 15886..., с. 322.
[19] Окръжно № 365 от 15 ян. 1904. – Училищен преглед, 1904, № 1, с. 20.
[20] Окръжно № 2545 от 10 март. 1904. – Училищен преглед, 1904, № 3, с. 128.
[21] Окръжно № 2966 от 22 март 1904. – Училищен преглед, 1904, № 3, с. 129.
[22] Окръжно № 8479 от 26 авг. 1904. – Училищен преглед, 1904, № 6, с. 258.

мислене, за самостоятелна работа с книгата, като ги привикват да си водят дневник за прочетените книги и да умеят да беседват върху тях.

Проявявайки познанията си и в областта на библиотечната педагогика, Шишманов изяснява и ценностноориентиращата функция на четенето, формираща светогледа на ученика и възможностите да се усвояват морални и естетически ценности, полезни за бъдещите граждани на обществото. Така той полага и основите на педагогическата наука в работата на училищните библиотеки, като утвърждава педагогическата им функция и насищането й с духовни ценности.

Шишманов следи с изострено внимание и работата на редица библиотеки в столицата и провинцията, както и проявите на известни библиотекари, които постоянно насочва, насърчава и поощрява. В архива му са съхранени стотици писма от библиотечни дейци като Маргарита Димчевска[23], д-р Мара Тодорова[24], Васил Класанов[25], Николай Николаев[26], Никола Станев[27], Стилиян Чилингиров[28], Петър Ненков[29] и много други, които свидетелстват за трайния му интерес към резултатите от тяхната работа в библиотеките. Разчитането и публикуването на тази кореспонденция би обогатило значително познанията ни за тях като личности, за библиотековедските им възгледи и за стремежите им да утвърдят библиотекознанието като самостоятелна наука.

Нарастващата активност на читалищата и общият стопански и икономически напредък на страната в началото на XX в. налагат нов подход в организацията им.

Създаденият през 1911 г. Читалищен съюз, за чийто пръв председател е избран проф. Ив. Д. Шишманов, си поставя за цел да подобри материалното положение на читалищата и библиотеките им, да увеличи техния брой, така че във всеки град и във всяко село да има читалище и библиотека, както и да подпомогне културно-просветната им дейност. Предвижда се Съюзът да съдейства и за по-значителното им субсидиране по законодателен път от държавата, окръжните и общинските съвети.

Останал на председателския пост от 1911 до 1922 г., Шишманов формира политиката на Съюза. Насочвайки я към изграждането на духовни и нравствени ценности чрез широка просветна и образователна програма, той е сред идеолозите на читалищното дело в България, в което вижда важен фактор за културното и духовното издигане на нацията ни.

---

[23] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 486.
[24] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 1486.
[25] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 708.
[26] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 1108.
[27] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 1412; 1413.
[28] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 1642; 1643; 1644.
[29] НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 1077.

Приносите на Ив. Д. Шишманов като радетел за развитието на читалищата и библиотеките им, за организацията на народните четения и за създаването на читалищното законодателство са били обект на поредица от публикации, в които стореното от него получава висока оценка и достойно признание[30].

В заключение ще се опитам да синтезирам основанията, които ми дават право да отнеса проф. Ив. Д. Шишманов към създателите на българското библиотекознание от края на XIX до края на първата четвърт на XX в., чиито възгледи имат основополагащо значение за неговото утвърждаване и развитие.

Като продължава и доразвива постигнатото в тази област от Марин Дринов, Константин Иречек и Константин Величков, той пръв изгражда цялостна концепция за необходимостта от създаването на широка мрежа от различни по тип и вид библиотеки със специфични функции и задачи, чиято основна цел е да обхване възможно по-голяма част от народа чрез своята достъпност и всеобщност. Полага и специални грижи за обогатяването на фондовете им с полезни книги. Ратува за създаването на библиотечна статистика и изяснява ползата от публикуването ѝ в печата. Отстоява утвърдени вече европейски разбирания за ролята на библиотеките като фактор в цялостния обществен живот. Затова библиотеките и библиотекознанието стават поле, на което Ив. Д. Шишманов посвещава голяма част от своите знания и интелектуална енергия, като разработва и редица основни теоретични въпроси. Той „извежда" педагогиката и психологията от аудиторията на Университета и ги поставя в основата на библиотечното обслужване и общуването с читателите. Разкрива и възможностите на библиотеките за влияние върху изграждането на човешката личност, която възприема като комплекс от два фактора – възпитание и образование. Поставя и конкретни изисквания към професионалния библиотекар и преди всичко да владее своята наука – библиотекознанието. Провокира и създаването на курсове за библиотекари, с които се полагат основите на библиотечното образование в страната. Следи отблизо развитието на редица библиотеки, като дава полезни указания на библиотекарите и ги насърчава да поставят работата си върху научни основи.

Това са само част от приносите на проф. Ив. Д. Шишманов в полето на българското библиотекознание, но те са достатъчни, за да го причислим към неговите ранни строители от края на XIX и началото на XX век.

---

[30] **Врачев, Т.** Проф. д-р Иван Шишманов. – Читалище, 1979, № 11, 3–4; **Миятев, П.** Първият председател на Съюза на народните читалища в България: 120 г. от рождението на Иван Д. Шишманов. – Читалище, 1982, № 7, 27–28; **Сестримски, И.** Проф. Иван Д. Шишманов – виден читалищен деец. – В чест на 80-годишнината на проф. Тодор Боров. София, 1984, 288–297; **Хлебаров, Я.** Проф. Ив. Д. Шишманов (първият председател на ВЧС). – Читалище, 1928, № 5–6, 115–118.

ЕДНА БУДИТЕЛКА В РАСО – АННА (ЕВГЕНИЯ) БОЯДЖИЕВА

Людмила Хр. Малинова

Проф. Иван Шишманов подкрепя тезата, че манастирите през нашето Възраждане са "центрове на християнско подвижничество, благочестие и просвета", където се пазят "много исторически традиции, благодарение на съхранените в библиотеките им книжовни паметници, документи (хрисовули), жития на национални светци"[1]. В изследването си за Константин Фотинов подчертава: "Девическият метох в Самоков и Калоферският женски манастир ще се смятат за люлка на женското образование у нас. От тия скромни метоси излязоха първите учителки, които отвориха първите девически училища... В тия метоси отдавна се преподавало славянски език на отделни ученички"[2].

Някои от монахините в Калоферските метоси са завършили в чужбина, главно в Киев, а също и в Сърбия. В тези метоси се развива и книжовна дейност, свързана с преписване на богослужебни книги. За жалост ръкописите са изпепелени по време на кърджалийските набези и през 1877 г.

Девойките, учили в Калоферските метоси, се прочуват в цялата страна: тук учи Анастасия Димитрова, която впоследствие открива в Плевен първото светско девическо училище, от което излизат образовани българки, някои от които откриват свои училища; тук четири години е послушница Рада Казалийска – първата будителка и поетеса в Родопите; тук редица монахини са спомоществователки на книги; включват се в дейността на женското дружество в Калофер – "Просвещение", както и в редица народополезни начинания.

С течение на времето постепенно монахините–преподавателки отстъпват място на добре подготвени светски учителки – потвърждение, че духовенството и в частност монахините изпълняват през този период някои от функциите на интелигенцията, докато се появи светска такава.

Една от тези монахини–учителки е Анна Иванова Бояджиева с монашеско име Евгения. За тази забележителна българка, родена през 1853 г. в Карлово, неколкократно се е писало и често името ѝ се свързва с

---

[1] **Шишманов, Ив.** Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. София, 1894, с. 621.

[2] **Шишманов, Ив.** Цит. съч., с. 623.

това на Васил Левски – като негова сподвижница, съратница, а някои казват – като любимата на Левски.

Ако се направи опит да се разчете колажа на техните преплитащи се пътища, може да се усетят и драматични нишки, и романтична извисеност. Не може да се твърди, че този колаж, съставен от спомени, хипотези, догадки, документи, е истината – тя остава в сянката на миналото, но той би могъл донякъде да щрихира пътя на една възрожденка, да очертае релефа и на още един живот "на ползу роду". Нишката на истината лъкатуши между художествените наративи и изворово-документалното. Всъщност преплитат ли се, или се разминават пътищата им?

Със съдбовното постъпване на Анна в манастир – според спомените на неин племенник – косвено е свързан и Левски. Преди тя да поеме монашеския път, сестра ѝ София вече е покалугерена, но Левски спомогнал тя да остави расото и да се омъжи за първия му братовчед Кунчо Вълев. Семейството ѝ се съгласило, само ако на мястото на София отиде Анна[3]. Вероятно на нея не ѝ е било лесно да вземе това решение. "Съпротивата на Евгения била голяма – пише Г. Тахов. – Макар и млада, тя била волева, самостоятелна и безкрайно решителна. Първо намислила да бяга към Влашко, а оттам към Русия, за да учи, но после нещата взели по-друг обрат. Почнали да я придумват и да ѝ обещават относителна свобода. Калоферският манастир ѝ предложил да я изпрати да учи за учителка в Белград"[4]. Покалугеряването ѝ отключва поетическата дарба на народния певец, който създава песен за Анка от Карлово, оплакваща ориста си да бъде "черна калугерка"[5]:

Анка по двори ходи,
ситни сълзи рони,
Анке ле, ален божур в градинка,
дребни сълзи рони
и майка си проклина,
Анке ле, катмер турски карамфил,
майка си проклина,
баща си проваля,
Анке ле, ясна звезда на небо.

---

[3] **Дойчев, Л.** Левски в светлина. София, 1943, 52–53 и 60–61.

[4] **Тахов, Г.** Малко известни страници от живота на Апостола. – Пулс, г. XIII, № 15, 15 юли 1975, с. 2.

[5] **Друмева, В.** (монахиня). Девическият манастир "Свето Въведение Богородично" и метосите в Калофер. София, 1998, с. 231.

Всеизвестно е от спомените на Никола Т. Обретенов[6], на Стоян Заимов[7] и др., че една от любимите песни на Апостола, която той е изпълнявал с голямо вълнение и болка, е "Отдавна ли си, момне ле, калугерица?":

Отдавна ли, си, момне ле, калугерица?
Не съм отдавна, байно ле, нито отскоро.
Три години сторих, байно ле, четвърта карам.
За кого носиш, момне ле, тез черни очи?
Нося ги, байно ле, за в черната земя.
За кого носиш, момне ле, таз тънка снага?
Нося я, нося, байно ле, за в черната земя.
Черната земя, момне ле, сполай не казва,
сполай не казва, момне ле, и Бог да прости.
Я дай ги мене, момне ли, сполай да кажа,
сполай да кажа и Бог да прости[8].

Дали той я пее "с такъв тихо-сладък" глас, че "онемяването на препълнената стая от слушатели" впечатлява Стоян Заимов[9] – защото е живеел с някаква съкровена своя болка? Дали е чувствал вина за съдбата на момичето, дали се е връщал към миналото си, когато като дякон Игнатий е преживял дълбоките си, екзистенциални тревоги или просто благородната му, възвишена и с поетически нагласи душа се е вживяла в дълбокия трагизъм на една човешка съдба, за която разказва народният гений – не е ясно.

В джобното си тефтерче Левски записва народна песен, посветена на майката, но обръщението към нея, заменя с "мила":

Сбогом, мила, кой знай дали
Ще ме видиш вече жив.
Но, драга, не щеш ме забрави,
Ако падна аз убит.

Дълго изследователите на живота на Апостола гадаят има ли конкретна жена зад тези стихове или това е имагинерна любима? Или тези стихове са просто копнеж? Захари Стоянов казва за Левски: "Ракия, вино и тютюн не туряше в устата си; за нежния пол и други земни щастия дума не отваряше и другиму забраняваше да говори в негово присъствие за това"[10].

---

[6] **Каракостов, Ст.** Васил Левски в спомените на съвременниците си. София, 1943, с. 271.
[7] **Заимов, Ст.** Миналото. Кн. 1. Варна. 1884, 101–103.
[8] Цит. по: **Друмева, В.** Цит. съч., с. 232.
[9] **Заимов, Ст.** Цит. съч.
[10] **Стоянов, З.** Бесилка. – В: Възпоменателна книга Васил Левски. 1837–1873–1937. Пловдив, 1937, с. 46.

Пътищата на двамата обаче отново се пресичат в Белград. Анна, вече монахиня Евгения Бояджиева, учи във Висшето женско училище. Изучава християнска наука, физика, обща история, политическо землеописание, теория на прозата, теория на поезията, смятане, чертане, теория на пеенето, немски език, ръкоделие[11]. Някои публикации говорят за вниманието, с което е обграждала болния и опериран Левски. "В писма до близките си в Карлово Евгения редовно е описвала състоянието му" – твърди Евтим Танчев[12]. Дали авторът се базира на писма, документи или на устни сведения, не е ясно от публикацията. Вероятно тогава Апостола ѝ подарява снимката си, на която е в униформа на Първата българска легия.

Васил Кунчев Вълев споделя пред д-р Л. Марковски спомени на майка си София Иванова Бояджиева: "[...] Евгения, по препоръките на някои просветени калоферци, била изпратена да се учи в Белград. Тя (там) попаднала в семейството на Каравелови. [...] Животът на Левски, в нейните спомени, бил много тежък там (в Белград). За да се нахрани понякога у Каравелови, Наталия Каравелова го използувала да ѝ мие съдовете, като се карала (на Левски), че разлива от скъпата вода, която не била от Дунава. С една малка тенджерка той (Левски) е трябвало да мие съдовете"[13].

В Белград монахиня Евгения Бояджиева пребивава до 1872 г. През август, същата година ѝ е издадено "Свидетелство от Кн(яжеско) сръбско висше женско училище в Белград" за завършен втори клас и друго – за завършен трети клас[14]. Запазен е и документ: "Управа више женске школе издава Похвални лист ученици четвърти разреда г-ци Евгения Иванова – за добро успеване в науката и за нейно отлично владане. 29 юни 1872. Белград"[15].

През същата година, завършила средното си образование в четирикласното белградско девическо училище, тя се завръща в Карлово, където става учителка в девическото училище, което от 1871 г. има новопостроена сграда, а за уреждането и програмата му съдейства Найден Геров. Натрупала различни познания от обучението си в чужбина, "проникната от един либерален дух"[16], младата българка знае, че трябва да

---

[11] **Георгиева, Е.** Няколко документа за биографията на карловската учителка монахиня Евгения Бояджиева. – Векове, г. 18, 1989, № 4, с. 75.

[12] **Танчев, Е.** Любимата на Левски става монахиня. – 24 часа, г. 10, бр. 69, 10 март 2001, с. 19.

[13] **Дойчев, Л.** Цит. съч., с. 53.

[14] **Георгиева, Е.** Цит. съч. Цитира документи от ГИМ – Карлово.

[15] НБИВ–БИА, Пловдив, ф. 21 – Анна (Евгения) Иванова Бояджиева, а.е. 1, л. 1.

[16] **Патев, П.** Отец Иконом Христо п. Василиев. Карлово, 1936, с. 16.

отговори на големите надежди към нея, свързани и с високите социални задачи на времето.

И започва нейният 35-годишен просветен път – път на родолюбива българка, посветила живота си на духовното възземване на нацията ни. Тя е от първите учителки–монахини, които имат принос за развитието на просветното дело в България. Въвежда за изучаване нови предмети, специално внимание отделя на неделното девическо училище, огрaмотява бедните момичета, които нямат възможност да посещават общинското училище, изразходва "част от скромната си заплата, за да снабди с книги бедната училищна библиотека"[17], става и първата директорка на това училище. Много скоро се утвърждава като обичана и уважавана преподавателка, в чието лице хората виждат благородна и високоинтелигентна жена.

През 1872 г. подарява своя снимка на сестрата на Левски, Яна, с надпис: "Евгения Бояджиева на Янка за в память!". Твърди се, че Апостола е намирал убежище в родната ѝ къща и че ѝ подарява кама[18], съхранявана от сестра ѝ Стефана в голям сандък, в който пази най-скъпите семейни реликви. Потомъкът на Левски, Стефан Великов, предава думите на Стефана: "[...] леля ти Евгения се познаваше с Левски – му разказва тя. – Преди да се покалугери го е виждала у нас и в Белград, когато е учила там, се е срещала с него и после пак у нас в Карлово. Но сакън, да не си помислиш нещо лошо. Вие сега младите по-инак гледате на тези връзки. А леля ти беше монахиня и се беше отказала от много неща. Срещали са се с Левски, разбирали са се, но тях ги е свързвала дружба за делото. ... Стефко, леля, те бяха чисти, чисти, светли хора!"[19]

Освен просветна, Евгения Бояджиева разгръща и "светска" дейност: председателка е на женското дружество в града, организира и режисира ученически утра, според монахиня В. Друмева ушива костюмите за някои от героите от пиесата "Иванко", поставена в Карлово през 1873 г.

Един от вълнуващите епизоди в живота ѝ е този, когато държи слово пред английската благодетелка лейди Странгфорд при посрещането ѝ от българското население в Карлово през 1877 г. Последователка на българофилските позиции на съпруга си – лорд Странгфорд, и свидетелка на преживените ужаси от българското население през Априлското въстание, английската благородничка построява шест болници, една от

---

[17] **Паскалева, В.** Българката през Възраждането. София, 1984, с. 109. Авторката се базира на ръкопис на А. Кузманова: Основаването и дейността на женското дружество "Възпитание" през 1869–1919 г., съхраняван в Общински народен музей (днес ГИМ), Карлово.

[18] **Петринска, М.** Една кама на Апостола. – Народна младеж, г. 34, бр. 34, 17 февр. 1978, с. 4.

[19] **Петринска, М.** Цит. съч.

които в Карлово, и оказва голяма материална подкрепа на пострадалото население. Обиколката ѝ през 1877 г. из селищата, получили дарение, се превръща в истински триумф на делото и личността ѝ. В писмо от 29 февр./9 март 1877 г. Иван Хадживълков пише до брат си Димитър: "В четвъртък беше празник за нази. Като щеше да дойде г-жа Странгфорд в училището ни, учениците и на двете училища се приготвиха да (я) посрещнат... Тя дойде и най-напред влезе в черквата "Света Богородица", гдето от като изгледа всичко, тръгна към девическото училище, преди което на 2 реда бяха наредени всичките ученици от малка възраст и с поклон посрещаха г-жата. И като се качи и влезе в диванханата (тук: учителската стая) в училището, посрещнаха я с целувание ръка от всичките учителки и ученициte–девици от III и IV клас викнаха да пеят и тъй с песни я заведоха горе до приготвения ѝ за нея стол, на когото като седна и изслуша девиците, като ѝ пяха, каза им на български: "Благодаря". Тогаз се изправи пред нея монахиня Евгения, първата ни учителка, и ѝ каза на български едно слово от страна на женск(ото) дру(жество) и учителките, което слово беше твърде хубаво, и ако знаеше български, вярвам, беше заплакала. Г-н Хр. Астарджиев ѝ го изтълкува по французки донякъде, но тя е пожелала да ѝ го дадат преведено на французки"[20]. В своето слово видната карловска учителка изтъква трудното, но достойно дело на лейди Странгфорд и особено решението ѝ сама да дойде тук, да види "как е обърната България на пустиня" и със собствените си ръце да раздаде благодеянията.

По време на Страшното – така калоферчани наричали бягството си през Балкана по време на Руско-турската война, Евгения Бояджиева организира бягството на карловки и спасява три от внучките на Гина Кунчева, майката на Левски, взимайки ги със себе си.

След Освобождението работи една година в Сливен като учителка в девическата гимназия, по време на Сръбско-българската война помага на пострадалите по линия на Българския червен кръст, председателка е на основаното към него дружество "Милосърдие", а от 1894 до пенсионирането си през 1900 г. преподава в Девическата гимназия в Пловдив и е управителка на пансиона към нея[21].

Не са били лесни следосвобожденските години за посветената на семейството и страната си учителка. Някои запазени нейни документи в Градския исторически музей в Карлово говорят за натрупана горчивина. В молба-чернова от 1893 г. до министъра на народното просвещение, с което иска съдействието му да бъде назначена за третостепенна учителка,

---

[20] **Стефанов, П.** Лейди Емили Странгфорд в Карлово. – Тракия, г. 24, 1984, № 3, с. 87.

[21] **Георгиева, Е.** Цит. съч, с. 72.

тъй като вече в държавните училища не се допускат за преподавателки калугерки, тя споделя: "В продължение на ... години от учителстването си аз подпомагах бедния си баща в трудното прехранване на многобройната му челяд с цялата припестявана част от заплатата си, а от ... години насам, лишена от баща и майка, останах за глава на семейството ни, състоящо се от шест сестри. В продължение на тоя период аз ожених четири от сестрите си, а сега имам при себе си една неомъжена сестра и две вдовици, мъжът на едната от които се помина в гр. ... (в Мала Азия), гдето бе заточен във време на въстанието"[22]. Но горчивината е и от друго - в тези градивни, но и жестоки години – години на хора, по сполучливото определение на Вазов, с тесни чела и широко разтворени джобове, в байганьовска България, не е леко за хората, верни на духовните ценности. Въпреки всичко Евгения Бояджиева и тогава, и след пенсионирането си остава вярна на себе си и на онези възрожденски ценности, които са мерило за хуманизъм и изпълнен към другите дълг.

Последните си години тя живее в Карлово – до смъртта си през юни 1913 г.

По повод 50-годишнината от основаването на женското дружество в града сестра ѝ, Ст. Ив. Бояджиева, подарява нейната библиотеката на Дружеството. "Трябва много да се съжалява – пише монахиня Валентина Друмева, – че карловци не успяват да запазят тази ценна библиотека, която днес много би говорила на биографа на мон. Евгения Бояджиева. ... Събрани в девет чувала, книгите са предадени на ДСП "Вторични суровини" в гр. Карлово за претопяване. Това става в първите години на комунистическия режим, защото литературата е окачествена като "попска"[23].

В Български исторически архив към Пловдивската библиотека "Иван Вазов" има фонд "Анна (Евгения) Иванова Бояджиева", който съдържа: "Служебен списък" на учителката Евгения Ив. Бояджиева, информиращ за образованието ѝ и професионалния ѝ статус; "Похвален лист", издаден от управата на Висшата женска школа в Белград; записки по химия; ръкописи на две слова, едното от които е за лейди Емили Странгфорд; ръкопис на доклад за откриване на женското дружество "Възпитание" в Карлово и устав на дружеството; ръкопис за участието на Георги Христов Кънчев от Карлово в Сръбско-турската война, Априлското въстание, Освободителната и Сръбско-българската война; албум от ученето ѝ в Белград, съдържащ нейни графични рисунки: сгради, птица, кръст, цветя, листа, които поразяват с фината линия, изчистеността, с умението ѝ да рисува перспектива, да борави със светлосенки.

---

[22] **Георгиева, Е.** Цит. съч., с. 74.
[23] **Друмева, В.** Цит. съч., с. 213 и с. 261.

Но това, което особено впечатлява, е малкото ѝ ръкописно бележниче с формат 10/13, състоящо се от 21 листа и съдържащо преписи на народни песни, творби на Чинтулов, Петко Славейков, стихове от Вазов, Стамболов и др. То е впечатляваща симбиоза между воля за просвета и воля за памет. Някои изследователи смятат, че част от написаните на ръка стихотворения са нейни. Всъщност повечето от тези творби срещаме в масово издаваните в края на XIX в. песнопойки. Но има и нейни поетични опити.

Поразително е, че тази жена, обвързала живота си с религиозните норми, преписва в тефтерчето си емблематичната за времето Чинтулова песен "Вятър ечи, Балкан стене", песни за Хаджи Димитър, за Стефан Караджа, песни, в които пулсират болката за България, родолюбивата ѝ и открита гражданска позиция. Може би докрай е запазила чувството си за бунт, което в най-младите ѝ години я сприятелява с юнаците от четата на Добри войвода, както се пее в народната песен за Анка от Карлово? Може би изконно носи онзи бунт, който в подбалканския край ражда толкова много жени, избрали хайдушкото поприще. И който я подтиква за посрещането на руските войски през 1877 г. да организира членуващите в женското дружество жени да ушият шапки, за да заменят фесовете.

Същевременно тук присъстват и поетически слова-възпеви за Кирил и Методий, "които ся ни слово оставили". Творбите от бележничето заявяват изграждането на новия канон на времето: пиетет към просветата, вписващ се в духа на Просвещението, памет за юнаците, воля за свобода. Тези творби с различно равнище на литературност говорят за новите надежди на патриархалния колектив, за търсене на идентификационни кодове, които същевременно заявяват и нова социална позиция. Госпожа Евгения, както с уважение и обич са я наричали хората, е преписала тези песни вероятно не само поради лични предпочитания, но и с оглед на нуждите на учебната практика, на различните посоки за комуникативност, на желанието за родопознание и внушаване на самочувствие. Те обаче са станали огледало на времето, в което не се оглеждат мъртвите води на застинала култура, а стремежът към адаптивност, към живеене с раните и възторзите на дни, в които пулсират импулсите на новото.

В ръкописното бележниче има няколко стихотворения за лейди Странгфорд. Две от тях: "На посрещание леди Странгфорд" и "На изпращане" по всяка вероятност са на Евгения Бояджиева. Монахинята-учителка е опитвала да създаде свои поетични текстове, посветени на идването на благодетелката в Карлово. Не случайно в споменатото писмо на Иван Хадживълков той казва, че учениците "пеяха нарочно за нея приготвена песен", която най-вероятно е по един от поетическите варианти на Евгения Бояджиева. Очевидно впечатляващата благотворителна

дейност на лейди Емили Странгфорд силно е развълнувала младата монахиня, възпитана в духа на най-високите етични ценности.

Ревниви към религията си и знаещи, че Англия тогава подкрепя политиката на Турция, някои българи с подозрение гледат на протестантите, дошли в България да окажат помощ. Започва да се говори, че лейди Странгфорд е шпионка или протестантска мисионерка, че болницата ѝ ще бъде публичен дом, лудница, или казарма – съмнения, които се разсеяли след безспорната и така нужна на населението благотворителна дейност.

Известно е, че на английската благодетелка посвещават поетични творби Иван Вазов ("На леди Странгфорд") и Петко Славейков ("При посрещането на леди Странгфорд в Стара Загора"). Най-ярко откроява духовния ѝ портрет Вазов, изтъквайки благородната ѝ кауза в дни на голямо страдание, милосърдието, великодушието, доблестта и смелостта, които ѝ помагат да загърби мирния, бляскав живот на виконтеса, и да пристигне в страна, "пълна с плач и дим, и кръв!", верността ѝ към паметта на своя съпруг – българофил, майчинската ѝ грижовност. Поетът безспорно художествено е защитил думите си пред проф. Ив. Шишманов: "Написах стихотворението да дам израз на своята дълбока признателност"[24]. Същият, който казва: "Не, корони ази не възпявам // мойта муза няма господар", с дълбоко и искрено преклонение говори за жената, която връща вярата, че етичните добродетели съществуват. Това своеобразно "похвално слово" продължава прекъснатата нишка в този дух на старобългарската литература и може би е първото стихотворение от новата ни литература, което "открива" темата за благодарността на българския народ.

Не случайно английската благородничка по-късно подарява на Вазов своя медальон – знак, който за пореден път говори, че над дипломацията и политиката стоят човечността и словото.

Творбата на Петко Славейков "При посрещането на леди Странгфорд в Стара Загора" се основава на преживяванията му, когато сам взима участие при посрещането на бележитата англичанка в града и при съставянето на адресите–поздравления в нейна чест, както и от разговора си с нея, след който написва дописка за английските и българските вестници. Сравнена с вазовата поетична творба, тази на Славейков отстъпва не само като художествен резултат, но и като дълбочина на откровенията и позициите. Тя носи отпечатъците на писан по конкретен повод текст, звучащ по-скоро като призивно-благодарствен жест. В друга своя творба, усъмнил се в искреността на лейди Странгфорд, я нарича "леди, ледена жена" ("Към англичаните").

---

[24] Цит. по: **Вазов, Ив.** Събрани съчинения в 22 тома. Т. 1, София, 1974, с. 380.

Поетическите интерпретации на Евгения Бояджиева се вписват сред тези лирически благодарствени адреси не толкова с художественото си равнище, колкото с искреността и доброжелателството си.

Цялото тефтерче говори за нов прочит на нравствения кодекс, в който се "четат" не само нормите на религиозната етика, но и промененните обществени условия. Същевременно то разкрива модерния портрет на монахиня Евгения, открито споделяща болките и възторзите на българина в дни на изпитания и победи.

Нейният живот, в който пулсират родолюбието ѝ, чистотата на нравите, чувството ѝ за дълг и отговорност, потвърждават тезата на проф. Иван Шишманов за ролята и значението на онези будителки, част от българската интелигенция, които са вградили себе си в духовните параметри на Възраждането.

ВЪВ ВОДОВЪРТЕЖА НА ПОЛИТИКАТА

ИВАН И ДИМИТЪР ШИШМАНОВИ – ЛИТЕРАТУРА И ДИПЛОМАЦИЯ

Яни Милчаков

През януари–април 2006 г. бях в Киев по несвързана с литературата работа. Но още тръгвайки натам, много исках, макар че почти не се надявах, да намеря спомени на някои колеги на проф. Иван Шишманов от дипломатическия корпус в Киев през времето на неговата мисия там като български посланик. Покрай общата тема "литература и дипломация" ме интересуваше, как го е възприемала средата на кариерните дипломати. Така дойде и предпоследният ден на моето пребиваване в Киев, без да намеря и следа от предполагаемите мемоари, които ме интересуваха. Случайно обаче се озовах за няколко часа в един екип с двама млади финландски дипломати. На сбогуване те ми подариха книга, издадена от финландското посолство в Киев. Загадъчното финско "Ukrainan murrosajoilta (kuusi kuukautta lähetystön päällikkönä kievissä)" през превода на украински означаваше "Украйна в преломно време (шест месеца начело на посолството в Киев)" от неизвестния ми дотогава фински дипломат и политически публицист Херман Гумерус. Разбрах, че времето, отразено в мемоарите на финския дипломат, съвпада точно с мисията на Шишманов и се зарадвах, но когато разгърнах книгата и прочетох: „така смяташе добре информираният посланик на България Шишманов", "моите най-близки приятели от дипломатическия корпус бяха посланикът на България Иван Шишманов и неговата жена – украинка", реакцията ми може би беше твърде експресивна за стандартите на дипломатическата сдържаност. Тя обаче е напълно разбираема за библиофилите, историците и филолозите: най-случайно бях намерил книгата, която безуспешно търсих два месеца, при това – без да зная дали изобщо някой някога е писал такава книга.

Дипломатическите кариери на Иван и Димитър Шишманови[1] са различни. За бащата посланическият пост в Киев е само едногодишен епизод в последното десетилетие на живота му. Мисиите на сина във важни европейски столици бележат едно класическо професионално издигане по йерархията до пръв български дипломат – министър на външните работи в кабинета на Д. Божилов (14 октомври 1943 – 1 юни 1944 г.), за което ще бъде разстрелян от комунистическия режим през 1945 г. Интересно е, че мисията в Киев е предлагана първо на Д. И. Шишманов, но той мотивира своя отказ „с чуждата за него канцеларска работа и дипломацията като начин на живот". Епизодът в биографията на бащата отбелязва началото, а идеалната кариера на сина – края на един от най-трудните периоди от историята на българската дипломация. Това обаче не е единственото сходство. Чрез свои текстове и публични образи двамата свързват литература и дипломация по начин, който надхвърля описателните възможности на „чистия" биографизъм (разбиран като фактографско подреждане на напълно различни „траектории на живота и на писането"), и изисква поне опит за интегрален анализ.

Дали този анализ ще претендира да бъде „интердисциплинарен", „интертекстуален", „дискурсивен" или в духа на „културните студии", не е най-важното. „Литература и дипломация" е „легитимна" тема за хуманитарните науки – доколкото подсказва съпоставимост, символична размяна на текстове, културни стереотипи и социални роли. Както личи от заглавията по-долу, в серия монографии от 80-те години насам вече са търсени паралелите между "литературата и ...": философията, науката, техниката, историята, телевизията, медицината, политиката, социологията, музиката, изобразителното изкуство, фотографията, архитектурата, еротизма[2]. Съвременни интердисциплинарни изследвания сериозно

---

[1] Вж. **Драгова, Н.** Шишманови – Иван и Димитър – в ланеца на българската интелектуалност. – В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения. Кн. 1. София, 2005, 191–199; **Георгиева, И., Л. Ванова**. Служебното досие на проф. Ив. Д. Шишманов. – Пак там, 285–286.

[2] **Hoppe, K.** Philosophie und Dichtung. Tübingen, 1982; **Winklehner, B**. Literatur und Wissenshaft. Zur Geschichte ihrer Beziehungen. München, 1987; **Schatzberg, W., Waite, R. A., Johnson, J. K**. The Relations of Literature and Science. New York, 1987 (една от най- изчерпателните библиографии за отношенията "литература – наука"); **Segeberg, H.** Technik in die Literatur. Ein Forschungsüberblick und zwölf Aufzätze. Frankfurt am Main, 1988; **Steinmetz, H**. Literatur und Geschichte. München, 1988; **Durzak, M.** Literatur auf dem Fernsehschirm. Reinbek b. Hamburg, 1988; **Jones, A. H**. Literature and Medicine. Texas Tech University Press, 1989; **Strelka, J. P**. Literatur und Politik. Beispiele literaturwissenshaftlicher Perspektiven. Frankfurt am Main, 1992; **Harting, D.** Soziologisches Hintergundrwissen als bedeutungskonstituieren Faktor bei der Erschliessung literarischer Texte. Tübingen, 1995; **Sher, S. P.** Literatur und Musik. Ein Handbuch zur Theorie und Praxis eines komparatistishen Grenzgebietes. Berlin, 1984;

въвеждат традиционния литературоведски читател в малко изненадващи връзки като "Литература и екология"[3] или "Литература и гастрономия"[4]. Случилото се на Балканите през 90-те години е поучителен контекст, в който четем на сръбски „Национализъм и литература"[5]. В сборника „Език и дипломация"[6] няколко студии, близки до "Новия историзъм" – направлението, за което проблемът на този вид символични размени стана основен, проследяват присъствието на литературата в текстове и в социални знаци на дипломацията и на дипломацията – в света на литературния живот и на литературните текстове. „Инструмент" на дипломацията е езикът, а както в литературата, в правото и в религията, и дипломатическите думи са в пряк смисъл действия; видимото общо интерпретаторско поле сочи заглавието „Историческа реторика и дипломация"[7].

Много национални литератури познават специфичния "баланс" или „съперничество на кариерите" в образа на литератора – дипломат. Ако се ограничим в по-нови времена, модерната литературна биографистика не пропуска да очертае интегрални паралели между "дипломатическото" и "писателското" у класици като Шатобриан, Стендал, Ламартин, Тютчев, Бранислав Нушич – до нобелистите на XX век Иво Андрич, Георгиос Сеферис, Пабло Неруда, Отавио Пас, Чеслав Милош. Противоречиви думи са казани за това, какво са спечелили или загубили литературата и дипломацията от "топоса" на това двойно амплоа. Сам по себе си обаче той е предизвиквал интереса на литературната социология. В изследванията си върху писателската професия Р. Ескарпи например откроява в социометрични количествени параметри дипломацията (заедно с висшата администрация) като втора по структурно значение група в социалния произход на писателите през XVIII–XIX в. във Франция[8].

В някои страни биографични книги и цели енциклопедии не само хроникират кариерите на писателите – дипломати. Те отново подсказват на науките за човека, културата и обществото, че има какво да изследват

Weisstein, U. Literatur und bildende Kunst. Ein Handbuch zur Theorie und Praxis. Berlin, 1992; **Koppen, E.** Literatur und Photographie. Über Geschichte und Thematik einer Medienentdeckung. Stuttgart, 1987; **Hamon, Ph.** Expositions. Literature and Architecture in Nineteenth-Century France. Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1992; **Thomsen, Ch. W.** Literaturarchitectur – Wechselwirkungen zwischen Aesthetik und Kunst. Köln, 1989; **Čolović, I.** Erotizam i književnost. Beograd, 1990.

[3] **Gnisci, A.** Letera e ecologia. Roma, 1990.

[4] **Bevan, D.** Literary Gastronomy. Amsterdam, 1998.

[5] **Žunić, D.** Nacionalizam i književnost. Niš, 2002.

[6] Language and Diplomacy. Ed. by J. Kurbalija, H. Slavik. Mediteranian Academy of Diplomatic Studies, University of Malta, 2001.

[7] **Pehar, D.** Historical Rhetoric and Diplomacy – In: Language and Diplomacy..., 117–38.

[8] **Escarpit, R.** Sociologie de la littérature. Paris, 1960, 44–45.

отвъд биографизма в тях. Във внушителния не само като обем и полиграфия двутомник "Писатели в мексиканската дипломация", издаден през 1998 г. от мексиканското Външно министерство, сред 27-те биографични студии, освен обичайните биобиблиографски материали от рода на "Отавио Пас на дипломатическа служба", особено привличат вниманието на литератора и теми като "Дипломатическият космополитизъм и литературният универсализъм"[9]. Белетристични произведения от "Посланикът" на Морис Уест, "Почетният консул" на Греъм Грийн и "Дипломатът" на Армин Ох до „Консул на Голо Бърдо" на Чудомир или „Мисия Лондон" на Алек Попов правят от дипломатическите реалии главни структурообразуващи елементи на литературната условност. Литературата може не само да включва автентични дипломатически документи и различни по степен на историческа достоверност персонажи в ролите на дипломати, но и да конструира в жанровата гама от „сериозния" роман до стихотворната пародия (у Хр. Смирненски „Кьор Хасан във Версай" например) фикционални светове на дипломатически събития и комуникативни стилове.

Описаната подробно още от Омир в "Илиада" мисия на Менелай до Троя косвено свидетелствува за автономен събитийно-тематичен статут на дипломатическите действия в епическия "универсум" на гръцката древност. Може да се твърди, че в някои национални литератури наред с етногенетичния, военнозавоевателния, пътешественическия и битовия епос съществува и дипломатически епос. В него утвърждаването на собствения народ в очите на други народи звучи като епичен разказ не със звъна на оръжията по бойните полета и като символи остават не само възпетите от народните бардове вечнозелени лаври, "напоени с кръвта на юначните вóйни", а и пресъздадените от патриотичния историограф изкусни словесни двубои на преговарящите пратеници.

Преобладаващо в събитийните категории на дипломатическата интрига четем например до днес "Строителите на съвременна България" на С. Радев – наистина епично документално повествование за времето, когато с дипломатически средства Строителите успяват да опазят младата българска държава от многобройните й външни врагове. По законите на епичния сблъсък и враговете на свой ред употребяват срещу нея всичко от своите предимства като стари актьори на световната политическа сцена и от тайния инструментариум за дипломатически натиск.

Серия дидактично-нормативни трактати през Ренесанса конструират идеалния образ на Дипломата ("легата", „пратеника") наред с този на Владетеля (Секретаря, Рицаря, Проповедника, Военачалника,

[9] Escritores en la Diplomacia Mexicana. Secretaria de Relaciones Exteriores. Mexico, T. 1, 1998; T. 2, 2000.

финансиста и др.) според традициите на една древна повествователна форма за обществена педагогика – "литературата на личностните образци"[10]. Нейните автори и почитатели изтъкват благородната ѝ наставническа амбиция да регламентира дейностите на хората за/и в обществото според идеални критерии; в противоположното схващане тя просто обезличава индивидуалността на човека чрез претенциозно проповядваните от нея конформистки стандарти. Съдържанието и социокултурните функции на „литературата на личностните образци" носи специализираният още от античността реторично-философски термин "паренетика". Ораторските класификации прецизно обобщават миметичния, повествователния и прагматичния аспект на паренетичното послание като "демонстриращ род" (genus demonstrativum) – „ето защо точно такъв трябва да бъде съвършеният владетел, дипломат и т.н." Този род "образци" – идеални носители на човешки качества и обществени функции, на стратегически правила за публично поведение и действие, са белязани от двуединството на „реторично" и „политическо" – както и от стимула, че който ги изучи в тънкости, не само улеснява своята безконфликтна адаптация към „средата", но и принадлежността си към „елита".

Това литературно-историческо отклонение е оправдано, защото като български аналог на литературата с нормативен поглед към "идеалните" или поне желаните дипломатически достойнства, откриваме писаното от П. Нейков – професионалният дипломат (любител литератор и бивш „българовец")[11], който съпровожда проф. Ив. Шишманов в Киев[12].

---

[10] **Dziechcińska, H.** Wzory osobowe. – W: Słownik literatury staropolskiej. Wrocław–Warszawa, 1990, 929–934. Най-известните съчинения за съвършения дипломат през XV-XVII век са на Ермолас Барбаро, Отавио Маджи, Анастаси Гермони, Фредерик де Марселер. Вж. L`Uomo Barocco. Roma–Bari, 1991, 105–107.

[11] Неговата светска и дипломатическа биография е привличала любопитството, особено около „романа" му с Лора Каравелова. Вж. **Кремен. М.** Романът на Яворов. Ч. 1. София, 1970, с. 365: „А на Нейков издействуват място в българското консулство в Скопие. [...] Какво е Нейков? [...] Един беден легационен чиновник". То се проявява до ден днешен – вж. напр. Тема, 5, № 48 (216).

[12] **Нейков, П.** Половин век Министерство на външните работи (Спомени) (машинопис), 64–65: „[...] Както и да характеризирам [...] новата дипломация, остава един минимум качества и свойства, които дипломатът от всяко време трябва да притежава: ведно със знанието на езици (между тях и езикът на страната, в която служи, език, който трябва да си даде труд да научи). Ето общо и сбито казано няколко от тези съществени и постоянни качества и свойства: коректност и почтителност в личните отношения; общителност, усмихната и безкористна; внимателно изслушване и говорене, когато дойде редът и когато се налага; просто, естествено изразяване на мислите, които искате да споделяте; знание на темата, върху която ще говорите, информираност и документираност; избягване на хитрости

Кратката мисия на Ив. Шишманов (1 май 1918 – 26 март 1919; формално е освободен от длъжност на 30 април 1919 г.) като посланик („пълномощен министър и извънреден пратеник") на Царство България в Киев се осъществява в изключително трудни за стандартната дипломатическа работа условия. Въпреки това той успява да предложи доста двустранни инициативи от политически, стопански и културен характер, и да спечели голям авторитет сред украинските политици и дипломатическите среди в Киев.

На 21 април 1918 г. ученият отпътува, за да заеме посланическия си пост в една нова и нестабилна държава. Украйна съществува едва от десетина месеца, окупирана е по собствено желание от Германия и Австрия. В напълно условните си граници страната остава дезинтегрирана до степен, в която не е ясно кой управлява, каква част от територията контролира, за колко време, с каква реална вътрешна и външна подкрепа, в името на какви политически идеи и практически планове за държавно устройство. „Украйна – пише киевският колега и приятел на Ив. Шишманов, финландският посланик Х. Гумерус – беше не повече от временен конгломерат руски губернии. Макар че през декември съюзните държави признаха Украинската народна република *de facto*, но само с надеждата, че тя ще стане противотежест на болшевишка Русия, която интригантстваше с Централните сили. Украйна обаче не успя ефективно да се противопостави на болшевиките [...] Вътрешният ред в страната не беше по-добър. Накратко, в способността на Украйна да стане независима държава, вярваха малко"[13].

Вярвал ли е самият Шишманов? В интервю преди заминаването, на въпроса „С какви чувства отивате на новия си пост?", преди да изтъкне обстойно литературата като най-старата основа за българо-украинската близост, той отговаря:

и лъжи, които рано или късно биха се разкрили; старателно проучване във всяко отношение страната, в която служите. И най-сетне една общителна учтивост, която ще ви продиктува какво бива и какво не бива да говорите. А всичко гореказано не е въпрос на образование, на натрупани знания, а чисто и просто на възпитание и [...] (нечетливо – б. м., Я. М.) Като казвам възпитание, не разбирайте някогашното конвенционално възпитание, което би могло да се изрази в няколко формули, а другото, естествено, вродено възпитание, което няма нищо книжно, нищо заучено, а е чисто и просто навик, усет, инстинкт. Ето едно от най-забележителните свойства, по които би трябвало да става изборът, подборът между кандидатите за дипломатическа служба."

[13] **Гуммерус, Г.** Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. Київ, 2004, с. 105.

Отивам с пълната вяра, че ще мога да използвам според силите си своето дългогодишно изучаване на Украйна, украинската култура и украинското движение, своите лични връзки, своите горещи симпатии към един народ, който в своето възраждане представя толкова поразителни аналогии с нашия, – за да се създадат по възможност трайни, неразривни политико-икономически и културни връзки между България и Украйна[14].

В спомените си за своя „шеф" в Киев П. Нейков търси отговор на същия въпрос[15]:

Често съм се питал: професор Шишманов хранеше ли дълбока вяра в трайността на държавата, която се раждаше по волята на победителя? Той не беше от ония фанатични русомрази, които можеха да се възрадват от разпокъсването и отслабването на Русия. Нито беше страстен германофил, убеден в правилността на всяка германска стъпка. Но той наверно си каза: при създаденото положение, което не ми е по силите да изменя, при днешната извънредна конюнктура, мога ли да откажа сътрудничество в поле, дето не мога да принеса полза?[16]

В характерния за дипломатите маниер да се анализира както актуалният международен контекст на дадена мисия, така и родното политическо задкулисие на престижните посланически назначения, Нейков разказва предисторията на Шишмановата поява на дипломатическата сцена:

Когато узна, че Централните сили решили да разкъсат Русия и да образуват отделна Украинска държава, човекът, който най-много се зарадва, беше Фердинанд Кобургски (така е в текста – б. м., Я. М.). Той имаше основания да се страхува от Русия и мисълта, че между нея и нас ще

---

[14] Камбана, 18 апр. 1918.

[15] Трябва да бъде отбелязано, че спомените на П. Нейков, както например и тези на Стойчо Мошанов (вж. **Мошанов, С.** Моята мисия в Кайро. София, 1991), са писани през 50-те/60-те години в изпълнение на особена двусмислена поръчка на академика и партиен идеолог Т. Павлов. Като председател на БАН той дискретно иска от оцелелите след 1944 г. "буржоазни" политически дейци и други видни преддеветосептемврийски фигури, сред които и някои дипломати, класифицирани според административно-политическата категория като "бивши хора", да напишат своите мемоари. Въпреки че някои автори получават хонорари, текстовете им са предназначени не за публикуване, а "за архива на Академията при специален достъп". Самоцензурирането и привнесените „политически правилни" ретроспекции в тези спомени са много чести. Те личат и в публикуваната мемоарна книга на П. Нейков „Завчера и вчера. Скици от миналото" (София, 1981).

[16] **Нейков, П.** Половин век Министерство на външните работи, с. 103.

застане трета държава, му прилягаше като ръкавица. [...] Второ: Фердинанд реши, че той трябва да е един от първите владетели, които ще признаят новата държава и ще установят с нея дипломатически връзки. Време беше, следователно, да се помисли за пратеник, който ще го представлява в новата столица. От тази мисъл до избора на пратеник, който ще го представлява в новата столица имаше само една стъпка. Най-удобният човек за този пост беше проф. Иван Шишманов – зет на украинския учен и писател Драгоманов, чиято дъщеря още имаше ценни връзки в своята родина. Речено и сторено. На професор Иван Шишманов се предлага постът пълномощен министър в Киев. И за голямо учудване на всичките му приятели, професорът приема [..], но при условие, че ще му се даде един опитен в работата си дипломатически помощник [...] „Отивам в Киев – казва той – ако ми дадете Нейков. И Радославов ме даде.

Мисията на проф. Шишманов е с двойна трудност не само поради политическия хаос, песимистичните предчувствия и битовите тежести, които той и неговите колеги в Киев изпитват през 1918–1919 г. и засвидетелствуват в спомените си. На самия него е съдено да погребе там и своята украинска „мамуся" – майката на съпругата му Лидия. Шишманов представлява България, над която вече надвисва националната катастрофа, в държава, чиито дни са преброени.

От установяването на украинската автономия (във федеративен съюз с Русия) на 20 март 1917 г. до 22 януари 1918 г., когато страната придобива международноправен статут под името Украинска народна република, правителството (Централната Рада) се колебае дали твърдо да отстоява независимостта с ефикасни военни структури и дипломатически стратегии, или да се ограничи главно до инициативи, които да възродят националния език, просветните институции и културните традиции на украинския народ. Съвременно украинско изследване под поучителното заглавие „Идеалистите от Централната Рада. Урок как не трябва да се изгражда държава"[17] описва „фаталната нерешителност" на първото правителство на независима Украйна, въпреки искрените му намерения да установи демокрация, парламентаризъм, граждански свободи и малцинствени права. Изглежда необяснимо, но в условията на неутихналата световна война, на хаоса в Русия, на два големи руско-украински военни сблъсъка през 1917–1918 г., на вътрешни въоръжени конфликти в проруския и в украинския лагер в самата Украйна, които пораждат най-причудливи и мимолетни военносъюзнически конфигурации, на поуката от репресиите по време на неколкоседмичния болшевишки режим в Киев

[17] **Махун, С.** Идеалисты из Центральной Рады. Урок, как не нужно строить государство. – В: Украина Incognita. Киев, 2004, 258–261.

(чиито първи декрети забраняват украинските училища и издателства), „младите социалисти романтици" от Централната Рада, ръководени от премиера – големият историк професор Михаил Грушевски, продължават да мислят, че украинската независимост може да бъде запазена и без въоръжени сили, само с малобройни милиции. Така 300 000 украински войници, по всички тогавашни свидетелства – силно мотивирани да защитават младата си държава, са демобилизирани. Чрез свои представители те, подкрепени от много граждански структури, призовават Централната Рада: „Вземете властта в ръцете си! Бъдете силни, твърди, бъдете истинско правителство"[18]. Военният секретариат на Радата обаче отговаря на тези отчаяни призиви със заимстваното от Лениновата демагогия обяснение, че „армията е била и ще бъде оръдие на господстващите класи в тяхната борба срещу селячеството и работниците". Когато на 29 януари 1918 г. – четири дни след като Радата е провъзгласила накрая с четвъртия си „универсал" пълна държавна независимост от Русия, шестхилядна болшевишка армия от матроси и опитни войници настъпва към Киев, тя е посрещната при Крути от ... 300 киевски опълченци. Доброволците до един са студенти и гимназисти без военна подготовка, сякаш Радата възпроизвежда симетрично военната безпомощност на Временното правителство на Керенски, защитавано накрая от женски батальон. Нито за момент Централната Рада не ограничава свободната и масова болшевишка пропаганда. Показателно тя е насочена най-вече срещу културната и езикова „реукраинизация" – т.е. срещу единствената системна и практически осъществявана програма на украинското правителство.

В дипломатическите ходове на Радата личи същата катастрофална недалновидност. Още в първия ден на формирането си тя декларира и залага в първите два държавни документи под името „универсали" федеративната обвързаност на Украйна с Русия, когато от целия руски хаос е ясно поне това, че надмощие в Русия вземат най-жестоките врагове на самостоятелна Украйна. Всички тези примери за политическа наивност имат своето обяснение в колективния психологически манталитет на „идеалистите от Централната Рада". Тя е съставена от интелигентни и демократично мислещи личности, които обаче в историческа ретроспекция не могат да бъдат оценени иначе освен като политически утописти и административни дилетанти.

С по-мек тон съвсем същото за тях казва и Шишманов: „Деца, добри и безволеви; никой няма представа и понятие от механизма на управление. Идеолозите нямат куража да признаят грешките си. Старият Грушевски също не е реален политик... Неговата мечта: Черноморска конфедерация – България, Украйна, Румъния, Турция, Кавказка

[18] Пак там, с. 259.

република. Това е идея на Грушевски"[19]. В неговото правителство социалисти, леви есери, социалдемократи и, включени според принципа, който днес наричаме „позитивна дискриминация", представители на етническите малцинства (поляци, евреи и руси) наивно, дословно и непоколебимо вярват в идеала за „социалистическото братство на свободните народи" като движещ импулс „на всеруската и на световната революция". Украинска политическа специфика (в сравнение с почти всички останали бъдещи съветски републики) през този период е, че съществува значима местна левица. Двете основни нейни направления – социалистическо и аграрно („хлібороби") генерират множество независими партии, повечето от които възприемат сериозно като водещи идейни принципи както интернационалния марксизъм, така и националните тежнения[20]. Много от левите украински интелектуалци и политици обаче още през 20-те години се убеждават, че болшевишкият тоталитаризъм и невижданите в историята репресии, с които той се налага, са само прелюдия към неприкрита шовинистична експанзия във великоруски дух; писателят комунист Микола Хвилевой обречено иска да спаси "революцията, младата украинска нация, украинския пролетариат и неговата интелигенция от пагубния диктат на руския бюрократичен шовинизъм, който крие истинските си цели зад брадата на Маркс"[21]. С трудно въобразимото в историографията „ако" пред разказа за събитията, успешното управление на Радата вероятно би наподобявало намеренията на комунистическите „десни ревизионисти" от 50-те и 60-те години на XX в. за „социализъм по собствен път с човешко лице" – т.е. за предполагаща собствената си многопартийна трансформация власт на марксисти и социалдемократи, които са се конфронтирали с тоталитарна Москва заради агресивно погазените от нея принципи на интернационализма, на националното равноправие и на елементарните обществени, граждански, икономически и културни свободи. Подобен „украински" изход обаче (възможен през 1917–1921 г. още в Грузия и в Армения с техните тогава влиятелни социалистически партии) би довел до кордон от „ранни Югославии" около СССР, т.е. до ситуация, която Ленин и Сталин още през 1918 г. незабавно осъзнават като възможно най-сериозната опасност; 30 години по-късно, на 28. VI. 1948 г. самият Сталин ще се убеди, че мрачното опасение вече се е сбъднало.

---

[19] **Шишманов, Ив.** Дневник. 1879–1927. София, 2003, с. 247.

[20] **Conquest, R.** The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror-Famine. New York–Oxford, 1986, 39–43.

[21] **Субтельный, О.** Украина. История. Київ, 1994, 494–533; **Shkandrij, M.** Modernists, Marxists and the Nation: the Ukrainian Literary Diskusion of the 20 s. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994.

Но през 1918 г. украинските социалисти не успяват да осъществят такъв сценарий. На 28 април в Киев е извършен държавен преврат, който провъзгласява за Хетман бившия царски генерал Павло Скоропадски (много пъти е изтъквана песимистичната поличба на „скорошното падане" в неговото име!). Така на власт идват консерватори – чиновници и офицери на стария режим. Страната преживява първия разкол. Провинцията възприема преврата като реставрация на монархията „във вид на оперетен Хетманат под немски и австрийски щикове"[22].

Киевските бележки в дневника на Иван Шишманов започват точно от този преломен момент:

1 май 1918 г. Часа в 9 и ¼ в Киев. На гарата. Узнах, че е извършен преврат. Генерал Павел Скоропадски се е обявил за хетман на Украйна, разтурил Радата и уволкил министрите. Манифест към украинския народ. Временен закон. На гарата не беше излязъл никой да ни посрещне"[23]

Ефимерността на оглавяваната от хетмана власт, неговите рефлекси, придобити в царската служба и костюмираната „оперетност" са отбелязани лаконично и точно от Шишманов:

Хетманът облечен във форма на кубански украински казак. Също и свитата му в разнообразна черкезка и др. униформи. Впечатление. Около 40–45 годишен. Висок, строен, рус, дългнеста глава, сиви очи, късо стригана коса с начинаеща лисина. Малки, руси, почти бели мустачки. Прилично говори. Стеснява се. Познавал царя от Петербург. Интересува се много за българите, имал български орден [24].

И в спомените на П. Нейков:

Прав пред писалищната си маса, с гладко, цяло избръснато лице и като че ли избръсната глава, с очи светли – малко неуверени, той пристъпи към нас, очерта бледа дворцова усмивка, подаде ни приветливо ръце и ни покани да седнем на две кресла до писалището. Първоначално имахме чувството, че той не ни приема от свое собствено име, но че се готви да ни въведе при някоя по-високостояща от него особа. Ето, казах си, силата на дълго дворцово възпитание. Стори ми се, че той трудно влизаше в ролята на владетел, наследник поне частичен на доскорошния си господар.[...]

---

[22] **Махун, С.** Цит. съч., с. 259.
[23] **Шишманов, Ив.** Дневник..., с. 245.
[24] Пак там, с. 254.

Хетманът имаше носов акцент (нос тънък и дълъг), говорът му беше бавен и несръчен, а речникът му някак ограничен[25].

Поколението на Иван Шишманов изпитва най-болезнено националния погром, вижда в Ньой „българската Голгота" и възприема дипломацията като една от главните виновници за страданията на България. Изначалната (доста основателна) българска възрожденска и следосвобожденска подозрителност към дипломацията изобщо и особено към тази, която практикуват „световните сили", добива изключителни по своята болезнена експресия литературни и публицистични форми. Още Г. С. Раковски мрачно заявява, че „когато метне человек един кратък поглед върху дипломатическата история, не вижда друго освен чудовища"[26]; шегобийците търновци наричат криволичещата край техния град Янтра „дипломатка" (по визуална аналогия на „усукващото" смисъла дипломатическо говорене); но времето на националната покруса сгъстява конотациите около дипломацията до фокуса на най-перфидното зло, което могат да причиняват „цивилизовани хора" в „цивилизования свят". В дневниците на литератора и дипломата Д. Кьорчев наред с образ на Родината – ранена, обезкървена, разпната, осакатена, разкъсвана, разсичана, пробождана, погребвана – траен топос в тогавашната литература, срещаме и друг: тук наистина жив, подвижен, различен по своето алегорично телесно въплъщение и цялост, но също така гротескно смален, болезнено унизен и страдалчески покорен върху сцената на световния дипломатически театър, или – както по-конкретно внушава принизяващото сравнение – върху жестоката арена на световния „дипломатически цирк". Там, както пише сломеният Кьорчев, "малка България е разиграване от политическите артисти на Силите, както разиграват с малък камшик кученцата, които прескачат обръчи [...] И днес ние сме виновни."[27]

Така в низходящата жанрова йерархия на "дипломатическото позорище" съвсем логично се появява и пейоративният израз "дипломатически цирк". Словосъчетанието обаче не е само „антидипломатически" пейоратив, който Л. Троцки изрича в годината на своя политически, военачалнически и ораторски апогей. Метафората „оживява" – и циркът служи за буквална арена на двустранни преговори в едно действително дипломатическо събитие, свидетел на което е Шишманов. То може да бъде отнесено към куриозните експерименти в крайно скептичната към всяка протоколна чудатост дипломатическа история и е впечатлило съвременниците.

---

[25] **Нейков, П.** Половин век Министерство на външните работи..., с. 111.
[26] **Раковски, Г. С.** Съчинения в четири тома. Т. 2. София, 1983, с. 468.
[27] **Кьорчев, Д.** Време на надежди и катастрофи (1905–1919). София, 1994, 59–60.

"Цирковият" дипломатически епизод, описан в спомените на П. Нейков, се разиграва през 1918 г. в Киев. Върху истинска циркова арена се срещат делегациите на Украйна и на Съветска Русия. Интересът на дипломата Нейков към хода и оригиналната циркова постановка на дипломатическите преговори не е само рутинен. Той се подсилва и от интересното обстоятелство, че съветската делегация за преговори с Хетманата е водена от котленеца Кръстю (Християн) Раковски, когото на 22 октомври 1918 г. Ленин е назначил за министър-председател на Украинската съветска република. (23 години по-късно, през 1941 г., същият Хр. Раковски ще бъде разстрелян от същата съветска държава, чиито интереси и авторитет така неумолимо е защитавал в Киев). Така знаменателно в украинската столица в един и същ момент се оказват двама видни българи с противоположни и съдбоносни за Украйна мисии и цели. Единият от тях – проф. Ив. Шишманов, убедено подкрепя украинската независимост и като учен, и като единственият посланик в Киев, който владее украински. Християн Раковски пристига според Нейков, "за да напомни на малоруския (украинския – б. м., Я. М.) народ, че съветската държава не е далеч и бди"; междувременно Раковски публикува серия статии около мисията си в Киев, в които направо заявява, че „украинският национализъм е химера на шепа интелигенти", а „признанието на украинския език като държавен би било реакционна отстъпка, от която биха спечелили само кулаците".[28] Ето и описанието на „дипломатическия цирк":

Двете страни решиха преговорите да бъдат публични и намериха за удобно те да станат в една просторна циркова сграда. Не изглежда да е имало хумористично настроение при този избор.

Работата започна, вратите се отвориха широко за публиката, но поне в началото киевчани не проявиха страстен интерес към зрелището, което им се поднасяше. Те нямаха хляб и гладни, цирковите игри не ги привличаха. Едва по-късно, когато се чу, че шефът на делегацията е личност забележителна, сладкодумна и остроумна, едва тогава се стекоха да присъствуват на словесното състезание, дето Раковски не успяваше да намери достоен противник.

Като какви бяха тези преговори, които се развиваха пред погледите на всички? Такава процедура противоречеше на възприетите схващания на дипломацията. Трябваше да отида да видя.

Все пак, явно, част от съществената работа се е вършила на закрито. Но това, което видях, беше много поучително. През време на

[28] Известия, 3 ян. 1919 (цит. по: **Конквест, Р.** Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ, 1993, с. 43).

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

състезанията в цирковото помещение самата публика слизаше на арената. Дори и самите речи, тя не ги слушаше винаги търпеливо. На места ги прекъсваше с въпроси или възражения, живо се намесваше в прениятa с възгласи на одобрение или несъгласие и в края на речите шумно ръкопляскаше и едва ли не искаше бис.[29]

Това не е единствената сцена, в описанието на която културолозите биха се изкусили да употребят понятия като „площадност", „травестия" и др. „ренесансови" мотиви. П. Нейков отбелязва още:

Занимателна подробност: той (Шишманов) се беше влюбил в шифъра и го пазеше в спалнята си. Както други нареждат карти за игра, за да убият времето, той съчиняваше телеграми за удоволствието да ги шифрира сам. И много му беше мъчно, че от София твърде рядко имаха шифровани телеграми. Аз обичах човека, въпреки някои негови слабости. Кой ги няма![30]

Тук изпъква интересната разлика между филолога Шишманов и кариерния дипломат Нейков в отношението им към шифъра; културният ореол около проф. Шишманов ни подсказва голямата вероятност, че любовта му към шифроването има връзка с неговото призвание да тълкува текстове и с големия му изследователски интерес към видимото и тайното в културата на италианския Ренесанс, както и към тайните говори[31].

---

[29] **Нейков, П.** Половин век в Министерството на външните работи. Спомени. София, 114–115:

[30] Пак там, с. 108.

[31] **Шишманов, Ив.** Бележки за българските тайни езици и пословечки говори. – СбНУ, 12, 1895, 15–51. Един от първите каталози на дипломатически шифри, т.нар. "Номенклатор", е съставен през 1591–1605 г. от началника на папската канцелария на Климент VIII, брат М. Ардженти. Като истински човек на XVI в., той също замисля и създава своята шифрова система в "спекулативно" и "оперативно" двуединство – между общия философски дух на високо ценения от неоплатонизма "скрит смисъл" и конкретните херменевтични интерпретаторски процедури за неговото разбиране, които само елитарни тълкуватели могат да прилагат като общ dictus obligus (заобиколен подход) с математическа точност и художествено въображение. Резултатът позволява на обучените в използването на "Номенклатор"-а да скриват имена на владетели и същински политически или военни сведения не само чрез шифровка по десетте комбинирани азбучни субститути, но и например под фикционални разкази за богоугодния живот на различни монашески ордени като водена духовна кореспонденция между техните смирени братя. Макар че удоволствието от съчиняването и разгадаването на гатанка е сред най-древните универсалии на общочовешката култура на словото, деривати на която между

Докато за бащата литературата остава до края на живота важна основа за културна политика, обществена дипломация и „лобизъм" пред неблагосклонната към България Европа, синът пръв въвежда дипломацията с целия неин „блясък и нищета" в самата българска литература. Самото присъствие на Д. И. Шишманов в литературата и културата на 20-те и 30-те години продължава да е сред многото теми, които българската хуманитаристика все още дължи на собствената си ценна традиция. Каква „синестезия" между музика и литература например е водила П. Владигеров, който в свое писмо до Н. Лилиев от 9 ноември 1929 г. съобщава, че очаква „Миката (Д. Шишманов) „да му намери сюжет", а по-късно му посвещава своята „Есенна елегия", оп. 15?[32]

Литература и дипломация са откроени и в мемоарния образ, който оставя Стефан Гечев от времето, когато Д. И. Шишманов е български пратеник в Атина.

другото са всички съвременни ребуси, анаграми, кръстословици, шаради и т.н., самата процедура по шифроването и дешифрирането на дипломатическата кореспонденция не би била напълно ренесансова, ако наред с ползата от практическата информация не доставя и специфична изтънчена наслада, достъпна не само на съвременниците, но дори на посветените в криптографията далечни потомци. Вероятно много близък по авторските си мотиви до игровата "илюзия за шифър" представлява известният маниер на Леонардо да Винчи, който пише "огледално" своите записки в "арабска" линейност. И в този случай обаче шифърът носи целия свой ренесансов културен контекст като очертан от тайни знаци път към автономия на индивидуалното научно и художествено въображение.

Без да се твърди, че само най-изтънчени "естети на словото" проявяват вкус към криптографията като литературна тема и писателска техника, все пак не може да се пренебрегне и фактът, че тя трайно примамва интереса на няколко велики писатели от XIX в. и дава художествени резултати в техни известни произведения. Едгар Алън По е не само страстен криптограф-любител, но върху една криптограма изгражда фабулата на своя "Златен бръмбар"; с неразгадаем криптографски мотив от цели три страници в "Психология на брака" Балзак буди фантазията на своите читатели; криптограми използуват Жул Верн в "Пътешествие до центъра на Земята" и Артър Конан Дойл в "Танцуващият човек". Макар тълкувателски ограничено, няма да бъде преувеличено и невярно, ако се каже, че и един от световните романови бестселъри на XX в. – "Името на розата" от Умберто Еко – е роман за всички шифри, с които културата пази автентичния си смисъл от профаниращи, примитивни и манипулативни посегателства – и за умението на универсалния ерудит, който е духовно призван да разгадава тези тайнствени системи от знаци. (Ако някоя книга догонва по масова световна популярност "Името на розата" в началото на XXI в., това е "Шифърът на Леонардо" на Дан Браун!).

[32] Публикацията на писмата между П. Владигеров и Н. Лилиев (от Н. Александрова) е достъпна на: http://lib.nbu.bg/html/bibl/pages/br8/4.htm.

По причини, които няма да обяснявам, стана така, че Шишманов ме назначи за писар по чужди езици в легацията, за да ми даде възможност да продължа гръцките си занимания. Вероятно писмото на майка му беше изиграло все пак някаква роля.

Шишманов беше наистина сдържан, хладен, мълчалив. Навярно дипломатът беше наложил печата си върху характера или поне държането му.

Трябваше да минат много месеци, за да се сближи малко с мене. Това се дължеше вероятно на културното ниво на другите чиновници в Легацията, с които Шишманов не можеше да разговаря по въпросите на културата и изкуството. Аз бях все пак литератор, бях навлязъл в обширното море на гръцкия език, познавах до известна степен по-интересните явления в гръцката литература. Поради тези причини, мисля, той се сближи с мене. Понякога ме канеше да го посетя в извънработно време. Разговаряхме по различни въпроси и установих с възхищение каква голяма и многостранна култура притежаваше той.

Обичаше музиката, разбираше я не като дилетант, защото свиреше много добре на пиано. Той пръв ме въведе в световете на голямата музика. Даде ми първите книги по историята на това изкуство.

Естествено, литературата беше стихията му. Разговаряли сме за нашата и чужди литератури – той владееше перфектно френски, немски и руски, а ползваше, мисля, и английски. Често съм се учудвал на сигурния му усет за стойността на някое литературно явление.[33]

Не е известно какво точно са имали пред вид новоназначените ръководители на Българския писателски съюз, когато на 14 ноември 1944 г., освен заради министерстването, обвиняват Д. И. Шишманов и за (възможната само в репертоара на Вишински през московските процеси от 1937 г.) "морална отговорност за всички издевателства срещу народа"[34]. В действителност Димитър Шишманов е сред малкото български писатели и граждани „инсайдери", които така критично проникват в елита („в хайлайфа"), представлявайки формално част от него.

Тази социална категория дава заглавието и на романа „Хайлайф", който е изпълнен с дипломатически мотиви и реалии. Политическата цензура след 1944 г. отпрати за половин век произведението в забраненото и забравено българско литературно наследство. У белетриста Шишманов дипломатите – български и чужди – са интегрална и активна група от "хайлайфа". Чрез своето разказваческо alter ego, което класи-

---

[33] **Гечев, С.** Забравен писател, забравена личност. – В: **Шишманов, Д. И.** Хайлайф. София,1992, 184–185.

[34] **Ракова, З.** СБП – страници от историята. Септември – декември 1944. – Литературен вестник, бр. 31, 8–14. 10. 2003, с. 11.

ческата наратология би определила като „резоньор", сам преди трагичния си край изминал цялата дипломатическа йерархия от аташе и посланик до министър, писателят не пести критичността си към тях. Оказва се, че сред тази професионално очертана група на "хайлайфа" може да се среща крещяща некомпетентност, липса на инициативност, страхлив бюрократичен манталитет и дори езиков примитивизъм.

[...] Министърът ме прати във външното министерство за една конфиденциална справка. Явих се при аташето Вардев – Сашо Вардев, хайлайфен кавалер – и му обясних за какво съм дошъл. "А-хаа, отговори Сашо, това е, чакай да ти кажа, това знаят в политическото отделение! Там иди." Качих се горе и почуках при някакъв втори секретар. То беше едно дребно възрастно човече и щом чу какво диря, избърза да заяви: "Знаш како? Аз туйцакана тука, не го знам, ами най-добре ша идеш у Велинов, той ще я свърши тая работа [...] Хади, приятелю!" [] ...] И извади едно гребенче, вчеса си сивата брадичка, огледа се в джобно огледалце, турна си важно монокъла и докопа някакви бумаги [...]

[...] Теодор Бенев замина оня ден за Лондон, за да подкупи английската преса, както сам той съобщаваше конфиденциално! Теодор Бенев! Брюкселският доктор, който едвам говори френски! Представям си как лорд Нордклайф ще стане веднага българофил, щом го зърне...

Какво ли се възмущавам [...] Тъй е било и тъй ще бъде! [35]

Във времето на романа – началото на 20-те години, се отбелязва първото по-широко политическо попълване на дипломатически постове от правителството на Ал. Стамболийски според чисто партиен критерий. Така, според тогавашния термин, в дипломацията се появяват „политически прелетници".

Дотогава може да се твърди, че аполитичността, разбирана не като гражданско безразличие, а като отговорно поддържана максимална дистанция от конюнктурите на тясно партизанските пристрастия, интриги и свади, е сред типичните, личностно отстоявани, професионално култивирани и обществено ценени атрибути в гражданския манталитет на българския дипломат. (В спомените си Ана Станчова – графиня дьо Грено, отбелязва като достойнство у съпруга си Д. Станчов: "Мъжът ми никога не бе имал нищо общо с вътрешната политика на отечеството си; той малко се интересуваше от борбите, които тя налага, ненавистта, която тя натрупва и завистта, която поражда"[36].) Без да бъде чужд на

[35] **Шишманов, Д. И**. Хайлайф..., с. 23; 105.

[36] Вж. **Милчаков, Я**. „Кулоарът" вместо „будоарът". Българска дипломация, мъжки каузи и женски мемоари (Екатерина Каравелова, графиня Анна дьо Грено- Станчова,

политиката, и проф. И. Шишманов събужда мълчаливото несъгласие на своя подчинен дипломат в Киев с разговори на политически теми.

[...] Политиката явно не беше негова стихия и някои негови схващания ми се виждаха странни, често утопични. Но аз не исках да му противореча и затова не рядко нарочно отбивах разговора към литературата, която и мен лично интересуваше повече от политиката.[37]

С всичко трагично, което България понася след дипломатическата катастрофа в Ньой, всъщност приключва оптимистичният период от историята на нейната европейска по цели и стил дипломация – ако оценим като такъв времето между Стамболовите успехи в Цариград, обявяването на независимостта – до началото на войните. Този край усещат ясно кариерните дипломати; интелектуалният песимизъм и меланхолията по „изгубената Европа" като изгубена собствена духовна същност изпълват много страници в дневника на Д. И. Шишманов, който писателят посланик води в Атина през 1938–1940[38]. Усещат края и хората от "новите дипломатическа назначения", като Й. Йовков, чийто изискван от дипломатическите условности „салонен" стил на живот е трудно съвместим с безрадостната външнополитическа ситуация на България. Романът на С. Янев „Биографии на писатели, генерали и трети лица" не само възпроизвежда тези общи тягостни настроения в легацията на Царство България в Букурещ в началото на 20-те години на XX в. Той съдържа и едно от изчерпателните „технологични" описания на работата в една дипломатическа мисия[39].

Прицел на критична и горчива насмешка в романа на Д. И. Шишманов става и обезсмъртеният още от З. Стоянов "зетьо-шуро-баджанакизъм" – като специфична и трудно изкоренима българска версия на непотизма. В интерес на истината, а не като безкритично утешение на

Султана Рачо Петрова). – В: Литературни култури и социални митове. В чест на Михаил Неделчев. Т. 1. София, 2003, 194–223.

[37] **Нейков, П.** Половин век в Министерството на външните работи, с. 107.

[38] **Шишманов, Д.** Писма до мен самия. Ред., предг. и библиография Д. Димитрова. София, 1995.

[39] **Янев, С.** Биографии на писатели, генерали и трети лица. Варна, 1986, 42–45; 54 ("Проучваха пресата, запознаваха се с партиите, опитваха се да създават контакти. Контакти не можеха да създават: официалните лица смятаха, че договорът в Ньой е определил ясно отношенията между двете страни, и не искаха друго освен безпрекословното му спазване. Игра на нюанси и на загатвания нямаше; имаше победени и победители – всичко друго бе театър. Румънските власти не пропускаха да подчертаят положението си, българските – да се оплачат от своето.")

българите, все пак трябва да се спомене, че непотизмът е известен на всички времена и народи, компрометирал е в една или друга степен всички известни форми на политическа власт. Като опитен дипломат и наблюдателен писател, авторът на "Хайлайф" обаче подсказва, че ред "етнопсихологически" характеристики на българския (и на балканския) социален колорит и семейни традиции правят възможно явлението да се наблюдава с особена сила, честота и безпардонност именно в кадровите задкулисия на привлекателното и трудно достъпно за ефективна обществена критика дипломатическо поприще.

[...] Този, който знае френски, го пращат в Германия, който знае немски – във Франция. Пращат се съвсем неспособни хора с важни мисии, само и само защото имат видни роднини.[40]

Както "големановският" тип герои – кариеристи и службогонци – на Ст. Л. Костов са истински социални близнаци на комедийните образи у Бр. Нушич, така балканското родство в непотизма личи и в присмеха, с който М. Църнянски описва кадровите начала на сръбската дипломация от същите години и литературното присъствие в нея:

В дипломацията у нас по това време се влизаше чрез стринки и лели. Да исках, и аз самият можех чрез тъща си още през 1921 г. да вляза леко в това министерство. Никога не исках това, никога не съм бил онова, което французите наричат fils de famille. Нашата дипломация до балканските войни беше едно голямо сръбско семейство [...] Както във Франция, и у нас в дипломацията влязоха няколко литератори, да споменем само Дучич, Ракич, Андрич, Растко Перович, а да прескочим няколко литературни въшки. Защо пък да би било такова чудо, и аз да се появя между споменатите литератори като "дипломат"? Но не съм. Аз в посолството – в свят, тогава пълен с кретени – влязох като журналист в ролята на наблюдател. Това не значи, че смятам литературата като условие за влизане в дипломатическия свят. Далече съм от това. Работата на дипломата някога е била съдбоносна в отношенията между държавите. Макар че днес е централизирано, все още това е съсловие, чиито членове трябва да се избират, обучават, подготвят, за да вършат своята задача. Тази задача не е нито работа на литератора, нито на журналиста. Защото същото съсловие беше толкова негспособно, по времето на моите "Амбасади" това смятам като причина, като една от главните причини, за нашите големи нещастия.[41]

---

[40] **Шишманов, Д. И.** Хайлайф..., с. 105.

[41] **М. Црњански.** Амбасаде. 1-3 део. Београд, с. 295.

Тази очевидна общност на „балкански" литературно-дипломатически мотиви предполага Шишмановият роман и самият Д. Шишманов като културна фигура да бъдат осмислени в по-широкия контекст на социални настроения, художествени тенденции и писателски типове от неговото съвремие. Днес при видимия изследователски интерес към подтиснати, прекъснати и възможни линии в българското литературно и обществено минало, такъв анализ е необходим най-малкото, за да коригира в спомените на Ст. Гечев за Д. И. Шишманов единствено тяхното тъжно заглавие: „забравен писател, забравена личност".

ДИМИТЪР ШИШМАНОВ ПРЕД НАРОДНИЯ СЪД

Емил Димитров

Тук за първи път[1] – на основата на автентични документи – ще разкажем за трагичната съдба на единствения син на Иван Шишманов – писателя Димитър Шишманов (1889–1945). Това беше една от многобройните грижливо пазени тайни – 'тайна' в истинския смисъл на думата – не само защото нещо не ни е било известно (винаги нещо не ни е известно), а защото то *не биваше* да ни е известно. Наложените и отработени механизми на забравата изтласкваха цели сегменти от случилото се, с което се слагаше кръст не само на събития, но и на хора – социализмът ги обявяваше просто за *несъществували*. Това довеждаше до абсурди, за които малцина се тревожеха, а именно: разрушаването на естествени, природни връзки съвсем не бе нещо неестествено, понеже за социалистическата менталност въобразената, фикционалната свързаност имаше по-голяма сила от реалната[2].

* * *

Защо и как Димитър Шишманов се оказва на подсъдимата скамейка?

Той е съден от Първи състав на Народния съд – този срещу регентите, царските съветници и правителствата до 9 септември 1944 г., т.е. съден е като *политик*, а не като *писател* (да припомним, че Шести състав на Народния съд е този, който отделно се е занимавал с "вражеската" словесна дейност на редица писатели и журналисти). В нашия случай напреженията между литература и политика намират едно от най-"изчистените" си трагични разрешения.

---

[1] В предварителен вид настоящата статия беше публикувана със същото заглавие в: Литературен вестник, 2006, № 38, 22–28 ноември, 12–13.

[2] Ще илюстрираме твърдението си с едно наблюдение: в произведенията на социалистическия реализъм връзката между партиен секретар и "колебаещ се другар" по правило се представя като по-силна, по-интимна даже, отколкото тази между баща и син, например. Като казахме "баща и син", да припомним нещо очевидно: по предписаните закони на забравата до неотдавна някак негласно излизаше тъй, сякаш Никола Вапцаров е нямал баща, докато Иван Шишманов пък като че е нямал син. Завръщането на Д. Шишманов в културното и обществено пространство е "връщане" и на сина на Иван Шишманов.

Да припомним, че писателят Димитър Шишманов е професионален дипломат – той е дългогодишен пълномощен министър на България в Атина (1935–1940), а книгата му "Блянове край Акропола" (1938) своеобразно свидетелства за това. Кариерата му продължава нагоре: от март 1940 г. той е главен секретар на Министерството на външните работи и изповеданията[3], а нейният връх е заемането на поста външен министър в правителството на Добри Божилов – от 14 октомври 1943 г. до 1 юни 1944 г.; на този пост Шишманов заменя заболелия титуляр Сава Киров (министър от 14 септември до 13 октомври 1943 г.).

Реконструкцията на последните месеци от живота на Д. Шишманов е възможна благодарение на новонамерени за него документи от архива на МВР, които досега не са били предмет на публично огласяване или обсъждане. Тези документи са твърде малко и са разпилени из огромната документация на Народния съд (малко са и сами по себе си, и в сравнение със запазените документи за неговите събратя по съдба, например Борис Йоцов или Михаил Арнаудов)[4].

Сред тях само един принадлежи на самия Димитър Шишманов (вж. по-долу, документ № 5) и това със сигурност е неговият *последен ръкопис*, а именно: саморъчно попълнената – на 25 януари 1945 г., няколко дни преди разстрела му на 1 февруари – "Карта за обвиняемо лице", каквато са попълвали всички обвиняеми малко преди произнасяне на присъдите, които, както ще видим, *всъщност* са произнесени точно пет дни преди това, на 20 януари 1945 г.

И така, в тази карта Димитър Шишманов съобщава обичайните данни за себе си – произход, образование, статус и пр. Естествено е, че посочва и точната дата на раждането си (липсваща досега в справочните издания[5]), а именно – 19 ноември 1889 г. по стар стил.

Сред другите документи, някои от които се отнасят не само до Димитър Шишманов (като например сведенията за негови и на други бивши министри спестявания и имоти или части от тях, подлежащи на конфискация според Наредбата-закон за Народния съд[6]), най-интересно е писмото от 20

---

[3] Като главен секретар на МВРИ Д. Шишманов прилежно води дневниците на Министерството, които са безценен извор за изясняване на дипломатическите ходове и външнополитическите действия на България през 1940–1943 г.; Вж.: Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Съст. Ц. Билярски, Ив. Гезенко. София, 2006.

[4] За причините за оскъдността на документите за Д. Шишманов – вж. по-долу, "Встъпление" към публикуваните извори.

[5] Така например, в "Енциклопедия "България" (т. 7, София, 1996, с. 518) за Д. Шишманов е посочена само годината му на раждане: "1889, София – 1.II.1945".

[6] От тези документи става ясно, че Д. Шишманов е притежавал ½ идеална част от вила 60 кв. м в Чамкория на стойност 81 хил. тогавашни лв. (АМВР, II НС – 17, д. 249), както и има да получава от Министерството на външните работи и изповеданията, чийто титуляр е бил, сумата от 6 961 лв. (пак там, л. 260).

декември 1944 г. на адвоката Михаил Балсамов, назначен за служебен защитник на Димитър Шишманов, отправено до Народния съд като отговор на обвинителния акт. Адвокатът е назначен едва след писмена молба на съпругата на Д. Шишманов, Пенка Шишманова, с дата 15 декември 1944 г.[7]; назначаването на защитника е станало на следния ден, 16 декември, събота следобед, както скрупульозно ни съобщава за това в самото начало на възражението си адвокатът Балсамов. В края на писмото-възражение разбираме на какво се дължи тази съвсем неслучайна неразбория: *"моят доверител отсъствува не по негова вина и аз не мога да бъда в контакт с него, поради което съм крайно затруднен за посочване и събиране на доказателства"*. (Тук и по-долу са запазени стилът и правописът на оригиналите.) По същото време Д. Шишманов се намира за разпити в Москва, където е откаран тайно заедно с други "ключови" министри и политици от предходния период.

От изложението на адвокат Балсамов става ясна стратегията на бъдещата защита – Димитър Шишманов ще бъде защищаван като талантлив писател и почтен човек и общественик, попаднал по волята на случая във вихъра на събитията. Ето защо той призовава за свидетели четирима души. Първо, това е Трифон Кунев в качеството му на директор на Народния театър, който да *"установи какво място заема Димитър Шишманов като писател в нашата литература, че той [се изявява] в своите творения като един напредничав и свободолюбив писател, че с такова име се ползва в литературните среди и че той се е застъпвал винаги за преследваните писатели"*. Второ, "прогресивната общественост" в лицето на Вяра Златарева е призована да свидетелства, че Д. Шишманов е *"ценен и в най-прогресивните кръгове като първостепенен и напредничав писател"*; трето, адвокатът призовава и писателките Анна Каменова и Дора Габе.

Адвокатът накрая отново резюмира стратегията на защитата – литературата да се изправи като аргумент срещу политиката: *"целта на неговия живот е била литературата, а не политиката, в която той е бил въвлечен от обстоятелствата и помимо неговото желание"*.

Едва ли е уместно от днешния уют да съдим житейските – понякога неизбежни и неотвратими – избори в една трагична епоха; проблематичният на пръв поглед императив за следване на собственото призвание, за отстояване на "избора на сърцето", обаче непрекъснато трябва да бъде актуализиран именно поради своята проблематичност: случаят с Димитър Шишманов е свидетелство, че отклоняването от този избор – при каквито и извинителни странични обстоятелства да е станало това – наистина може да има

[7] На отделен лист (пак там, л. 259, машинопис) четем: "Надпис върху молбата от Пенка Димитър Шишманова, съпруга на Димитър Шишманов, бивш министър на външните работи, София, бул. Бъкстон, № 34, с която моли да се назначи на съпруга й служебен защитник. – Настоящето изпращам на г. Председателя на Софийския адвокатски съвет, на разпореждане. – гр. София, 15 Декември 1944 г."

непоправими, фатални последици. Познанието за това какъв точно е Божият замисъл за нас може да бъде *трагично познание*.

Не зная как – като наивност ли, като отчаяние ли – трябва да бъде тълкувано намерението на адвоката Балсамов да използва литературата в самия съдебен процес: "*Ще представя в съдебно заседание писмени доказателства – книги, критики, пиеси и други, които моля да бъдат допуснати като* ***доказателства***" (подч. мое – Е. Д.). Не е известно какви литературни доказателства е представил служебният защитник на Димитър Шишманов пред Народния съд, известен е обаче резултатът – литературата *не е* страна в процеса, тя за съда е един вид частно занимание, забавление.

Най-пространните запазени документи са протоколите от разпитите пред Народния съд – на подсъдимия и на неговите свидетели.

Разпитът на Д. Шишманов прави изключително странно впечатление с почти пълното отсъствие на комуникация между страните, стигащо в някои моменти до комизъм. По всичко личи, че Димитър Шишманов във всякакъв смисъл не е "на мястото си" на процеса – всичко, дори и най-малките обстоятелства, като че се обръщат срещу него. Ето, например това, че писателят е говорел тихо, със слаб глас, довежда до раздразнение народния съд още в началото: "***От публиката****: По-високо, нищо не се чува. –* ***Председателят****: Моля, пазете пълна тишина! А Вие, подсъдимий, говорете по-високо.*" И малко след това: "*- По-високо. – Аз високо въобще не приказвам, г-н председателю. – Можете по-високо. Аз констатирах вече това нещо. Ще си дадете малко усилия. –* ***Чл. съдия Д. Тошев****: Не сте у дома си, а пред народен съд. –* ***Председателят:*** *Малко повече усилия*".

Липсата на чуваемост е не само буквална, тя пронизва целия разпит: "*Какво искате да кажа, г-н председателю*" – пита Д. Шишманов. "*Аз не разбирам вие какво искате да кажете*" – отговарят му.

Не може да не направи впечатление слабата защита на Димитър Шишманов: той като че няма предварително изградена защитна стратегия, последователно прокарвана линия на поведение (с каквато, както изглежда, е разполагал единствено Михаил Арнаудов[8]). Можем да отчленим няколко гледни точки, последователно или едновременно защищавани от писателя-дипломат:

Първо, това е гледната точка на професионалния дипломат, на "спеца": "*Аз винаги съм смятрял своята длъжност като длъжност на един спец*". Самоопределянето като "спец" обаче смущава съда: "*Чл. съдия Д. Тошев: Вие какъв спец сте? Чл. съдия Ст. Манов: Дипломат. – Влязох в кабинета като министър на външните работи. Чл. съдия Д. Тошев: Това спец ли е: дипломат! – Естествено, спец. Даже г-н Потемкин в "История на дипломацията" казва, че дипломацията е нещо, което ... дали всеки може да я върши, то е друго нещо. Чл. съдия Ст. Манов: Прав сте, прав сте*". Това, изглежда, е единственият въпрос, по който е постигнат консенсус – че

[8] Вж. по-подробно: **Димитров, Е.** Досието на Михаил Арнаудов. София, 2007, 40–60.

дипломатът е "спец". Шишманов отстоява и независимостта на "спеца": *"когато бях в кабинета всичкото време съм се борил, пък ако щете от гледището на спец, никой да не се бърка по въпросите на външната политика. Ако е възможно изявления да се направят или речи да се държат – това е работа на министъра на външните работи или респективно на министър-председателя, който е общ министър над всички".*

Второ, прокарва се и гледната точка на юриста (Шишманов завършва право в Женева): *"Винаги съм бил за пълната законност. Аз съм бивш съдия, и съм закърмен с принципите на правото." "А ние знаем съдии, които също са закърмени с принципите на правото, но са големи злодейци. Няма противоречие между едното и другото." "Мисля, че моето минало не ме сочи като злодеец".* Школуваният юрист Д. Шишманов, както изглежда, не губи вярата си в състезателността на процеса и равноправието между двете му страни; впечатлението е, че бившият съдия така и не се разколебава в убеждението си, че Темида е безпристрастна и че ще отсъди според мярата на действителните деяния.

Трето, за Димитър Шишманов е повече от естествена гледната точка на интелектуалеца, за когото истината е върховна ценност. Но дори с това той не е убедителен пред съда – писателят изразява колебание, съмнения, неувереност за факти и събития; ако за нещо не си спомня, той казва че не си спомня, а не предлага благоприятната за себе си версия: "*не мога да си спомня*", "*не помня*", "*това са разговори, които не мога да си спомня в точност*", "*там е работата, нали, че не мога да си спомня*" – често се чуват тези или подобни на тях реплики на подсъдимия. Писателят се държи така, сякаш се намира на научна конференция, на която трябва да бъде установена истината, а не стои пред съд, където се решава един единствен въпрос – този за живота и смъртта.

И, **четвърто**, позицията на Д. Шишманов се увенчава от гледната точка на свободния човек: *"ако съм участвувал в Министерския съвет, който е допущал такива действия, от които са пострадали невинни български граждани, аз съм готов да понеса своята отговорност".* Шишманов е последователен противник на партийния подход, за него са важни личностите, техният ръст; хората общуват като личности, а не като функции на своя социален или партиен статус. Един пример: от разпита става ясно, че през ранната пролет на 1944 г. е обсъждана идеята за назначаването на проф. Дим. Мишайков за пълномощен министър в Москва, където да замени дотогавашният "амортизиран" посланик Стаменов (идеята не се реализира): *"трябва да ви кажа, че когато са идвали такива хора при мене, които са били мои професори, на мене ми е било неловко да се чувствувам като министър пред тях. Аз обичам да се чувствувам като човек до човека."* Следва комична размяна на реплики, в която без преувеличение може да се види квинтесенцията на целия разпит: *"Председателят: Но той не е стоял, сега за пръв път ще става пълномощен министър. – Аз говоря за Стаменов. Гл. нар. обв. Г. Петров: Аз питам за Мишайков: защо отказа? – Аз разбрах*

за Михалчев." Страните в съдебния процес като че наистина говорят на различни езици, а това е усетено дори от член-съдия Рада Тодорова, внасяща колорит с реакциите и репликите си: *"Те навярно на дипломатически език са говорили" – Госпожо! Мога ли да Ви кажа едно нещо? Няма дипломатически език, а има човешки език, който е общ. – Понеже казахте, че не е изрично. Съдът се интересува на какъв език се е приказвало. – [Шишманов:] Ама вижте, госпожо, Вие ще кажете. – Председателят: Има и дипломатически език. – [Шишманов:] Ако кажете това – е един отговор; ако кажете не – то е друг отговор. Ако кажете така – то не е толкова категорично. – Чл. съдия Рада Тодорова: Ние не го знаем и затуй искаме тези обяснения".*

Куриозен е и самият начин, по който Д. Шишманов става министър на външните работи, ето обясненията в разпита: *"Чл. съдия Д. Николов: Подсъдимий Шишманов! Вие като спец от кариерата бяхте назначен за министър на външните работи? Кого заместихте? – Заместих г-н Киров, за голямо мое съжаление. – Защо? – Защото не исках да бъда министър. – Колко време беше Киров? Влязохте ли във връзка с него? Защо станахте министър? – Да ви кажа следното. Аз министър никога не съм искал да стана. – Обяснете. – Киров беше болен. – Каква беше неговата болест? – След това отиде във Франция. Аз го пратих. – Председателят: Вие вярвахте ли, че е болен? – Аз го видях болен. – Или защото не беше съгласен с политиката. Не стана ли по политически причини? – Болестта съществуваше като абсолютна реалност. Той е лежал в Анкара от гръдна жаба и болестта му е била продължителна. – Чл. съдия Д. Николов: Защо Киров напусна Анкара и е приел да дойде? – Аз го убедих, защото ме беше страх да не направят мене министър. Аз министър не исках да стана. Аз бих молил съда да има предвид при преценката на моята дейност и моята литературна дейност, като човек.*

Народният съд обаче не се интересува нито от литературната дейност на подсъдимия, нито от неговите лични достойнства и човешки качества. А тъкмо те – съзнанието за дълг и умението за поемане на лична отговорност във важен за България исторически момент – *в действителност* изправят *post factum* Димитър Шишманов пред съда: *"Чл съдия Рада Тодорова: Ами защо се съгласихте да станете министър, след като България вече влезе в този пакт? – Защото считах, госпожо, че нямам право, след като два дена съм се борил да не стана министър, да откажа на същата тая България своето знание, за да може тя да излезе от тежкото положение, в което все повече и повече навлизаше."*

За Д. Шишманов министерският пост е бреме, поето съзнателно, но по волята на случая и обстоятелствата. Ето защо писателят приема края на своето министерстване с въздишка на облекчение, преживява го като избавление: *"[...] когато аз отидох да направя прощална визита на регентите ... аз бях толкова радостен, че г-н Михов ми направи даже един шеговит укор: "Защо, казва, приказваш така?" – Аз сдадох*

Министерството и казвам, слава Богу, отървах се от тая беля, и не ми трябва втори път такова нещо".

Трагедията на Димитър Шишманов се подсилва и от това, че по своите убеждения той не е германофил и в работата си като външен министър се ръководи единствено от разбиранията си за интересите на страната в конкретния исторически момент; така схващаните патриотизъм и българофилство обаче не са на почит пред съда, ръководещ се единствено от строгата дилема: "или с Германия, или със Съветския съюз, *tertium non datur*":

"Председателят: [...] Вие бяхте ли сторонник на една прогерманска политика от начало? – Аз съм бил сторонник на една пробългарска политика. Нищо повече от това не съм бил. – Ами бяхте ли сторонник на един съюз с немците? – Не. – Против него ли бяхте? – Бил съм против всичко, което би могло да донесе беда".

Ето я окончателната и категорична позиция на Д. Шишманов в разпита: *"Като дипломат и човек аз съм бил против обвързването на България с каквито и да е и колкото и да е пактове. Колкото по-малко пактове, толкова по-добре*". Идеята за необвързаност на страната, на която очевидно симпатизира писателят-дипломат, се схваща тенденциозно и едностранчиво от съда: *"Председателят: Значи бяхте против влизането ни в тристранния пакт? – Против влизането на България в Тристранния пакт бях, без да мога да се произнеса, защото аз задкулисните причини не знаех".* Позицията на Д. Шишманов, която държи на отчитането на сложността на определен исторически момент, остава без отглас сред състава на съда, изискващ еднозначност и категоричност: *"Одобрявахте ли провежданата външна политика от кабинета Филов – тя се знае каква е – или считахте, че той върви по погрешен път? – Аз по политиката на кабинета Филов не можех да се произнеса, защото бях извън него. – Как можете вие като дипломат да нямате мнение по един такъв най-голям въпрос за нашата политика? – Това са работи, г-н председателю, които се мерят с аптекарски везни."* Аптекарските везни обаче не са добра метафора за правосъдието на Народния съд, работещо с предпоставени и преднамерени тези и ръководещо се единствено от разбиранията за "политическа целесъобразност".

Няколко думи за разпита на свидетелите: и тук, както и при другите обвиняеми, са допуснати да свидетелстват само по двама души от предварително предложения списък. Първо свидетелства д-р Вяра Златарева. *"Подс. Дим. Шишманов: Свидетелката да даде кратка характеристика на моите социални възгледи".* Тя започва със спомен за това как се е запознала с него през 1928 г., под влиянието на неговите произведения "Бунтовник", "Хайлайф" и "Депутат Стоянов", но веднага бива прекъсната: *"Съдът познава литературната дейност на подсъдимия Шишманов".* Съдът очаква не литературни преценки, а политически свидетелства; литературата се приема от съда само "за сведение", тя няма тежест. Златарева разказва за две

срещи с Шишманов, след като е станал министър. Нейното впечатление е, че *"той не е на мястото си като министър, в смисъл, че със съвестта си, с душата си се чувствува другаде"*.

Вторият разпит навярно е най-краткият изобщо пред Народния съд – това е разпитът на писателката Ана Каменова: *"Подс. Д. Шишманов: Моля свидетелката да даде характеристика на моята литературна дейност. – Свид. А. Каменова: Г-н Шишманов познавам като един талантлив писател, много културен, остроумен, с много човешко отнасяне към своите герои. Изобщо, с един много широк поглед към нещата. Неговата писателска дейност, доколкото съм я следила, няма никакви фашистки прояви. Повече – човещина." "– Нямам други въпроси". "Председателят: Достатъчно. Свободна сте"*.

Димитър Шишманов е бил обречен – не само от хода на процеса, но и от нещо друго, което става ясно едва днес. Неговата съдба, както и тази на другарите му, е била предрешена. Ето как – според документ, публикуван по-долу за първи път (вж. документ № 6).

На 20 януари 1945 г. се провежда заседание на Политбюро на ЦК на БКП, на което присъстват народните обвинители Георги Петров, Никола Гаврилов, Върбан Ангелов, Владимир Димчев. Дневният ред се състои само от една точка – "Размяна на мисли по присъдите на двата процеса". От протокола на заседанието се вижда съвсем ясно кои са действителните сценаристи и режисьори на събитията. Тук прокурорите се представят в една по-друга светлина. Те, макар и комунисти, все пак са юристи, образовали се по времето на буржоазна България, т. е. имат известна представа за право и справедливост. Така например Георги Петров – "главният" народен обвинител, прокурорът на Първи състав на Народния съд, аргументира тезата си, че *"трябва да има известна градация в присъдите. Не трябва всички подсъдими да бъдат поставени на една плоскост, понеже виновността им е различна. Някои даже може и да нямат вина"*. Развитите тези на обвинителите обаче срещат силната съпротива и отпор сред водещите членове на Политбюро, като Георги Чанков и най-вече Трайчо Костов. Прокурорите са обвинени незабавно в това, че не са достатъчно "твърди" и безкомпромисни, че искат да постигнат известна градация на присъдите, че *"със смърт искат да накажат само най-виновните, а за по-малко виновните (в сравнение с тях) предвиждат по-малки наказания"* (министър Минчо Нейчев). Следва политическата оценка на обвинителите от страна на Георги Чанков: *"Има меко пипане [...] Линията на обвинителите не е последователно антифашистка"*. Непосредствено след това следва и *реалното* произнасяне на присъдите, само оформени (и дори засилени!) на 1 февруари на квази-юридически език. Върховният "съдия" е не някой друг, а *тъкмо Трайчо Костов*. Повече от символично е това, че точно той е човекът, пуснал в ход "облечената в закон" репресивна машина, която накрая ще превърне и самия него в жертва. Ето как – кратко, ясно и недвусмислено – Тр. Костов "раздава правосъдие": *"С линията на другарите обвинители по*

никакъв начин не можем да се съгласим. Предлагам: за регентите – смърт и за тримата. [...] За съветниците: Севов и другите четирима да се осъдят на най-тежкото наказание. [...] За първия кабинет Филов: Въпросът е ясен – смърт. [...] За втория кабинет Филов: също. (На плахото възражение на Антон Югов, че би могло да се направи изключение за м-р Димитър Кушев поради краткия му престой на поста – "много бързо го изхвърлиха от кабинета", Т. Костов отсича: *"Участвал ли е в сключването на пакта? Да! Това е достатъчно."*) И продължава: *"За кабинета Божилов* (в който министър е Димитър Шишманов – бел. моя Е. Д.): *Решаващо е постановление № 30, с което войската се натоварва с изтребването на партизаните. Също смърт за всички, които са го подписали."* И едва при кабинета Багрянов (в който министър на просвещението е М. Арнаудов) се прави известно разграничение – петима той осъжда на смърт, двама (Колчев и Арнаудов) – на доживотен затвор (в следващите дни м-р Колчев също е осъден на смърт), за трима нарежда да бъдат осъдени на по-малки срокове. И за кабинета на К. Муравиев, управлявал точно седмица (2-9 септември 1944 г.): *"Никой от него не може да бъде оправдан. Въпросът е, как да се осъдят. Конст. Муравиев и Вергил Димов най-тежко, но не на смърт"*. За другите министри Тр. Костов определя по-леки присъди. Може да се преброи *точно с колко думи* на 1 февруари 1945 г. вечерта точно 33 души са изправени до стената на гробището в Орландовци.

Ето как се е осъществило правосъдието на Народния съд. Изхожда се, първо, от презумпцията за виновност (своеобразен политически "първороден грях") и разбирането за "колективна вина", второ, от императива за политическа (класова) целесъобразност и, трето, от "революционния гняв" – изискването за максимум осъдени на смърт.

Присъдите на Народния съд, произнесени малко след 16,00 часа на 1 февруари 1945 г., не са нищо друго, освен *препотвърждаване* на тази политическа воля, която, впрочем, не е изявена самостоятелно, "самозаконно", без предварително сондиране с Москва и намиращият се все още там Георги Димитров (с когото, знае се, по това време Тр. Костов е в особено близки отношения)[9].

И така, независимо от какъвто и да е изход на съдебния процес, Димитър Шишманов наистина е бил *обречен*. Това обаче го узнаваме едва днес, то не е било известно на участниците в съдебния фарс; ето защо тяхната борба и усилия придобиват наистина трагични окраски. Като в антична трагедия – героите имат *участ*, те са безусловно подвластни на съдбата, *участват* в нея, но независимо от това действат като *свободни хора*.

---

[9] За предопределения характер на Народния съд и "сондирането" с Москва по-подробно вж.: **Мешкова П., Д. Шарланов.** Българската гилотина: Тайните механизми на Народния съд. София, 1994, 82–89, 108–122.

В светлината на новите архивни открития интересно би било да с съпоставят два близки по време, но противоположни по своята "интенцио налност" процеси – процесите срещу Никола Вапцаров и Димитър Шиш манов. Сюжетите си приличат, драматургичните похвати са сходни, епилогът – идентичен. Оптическа илюзия, измамно е днешното ни историческо зрение за това, че фигурите уж били несъизмерими, че за устремно левите Д. Шиш манов е бил несъпоставима с Вапцаров литературна и културна величина. Напротив, към 1944–45 г. нещата изглеждат коренно различно: тъкмо Димитър Шишманов, а не Вапцаров, е утвърденият писател, автор на десетина публикувани книги, човек от "сой" и със завиден социален статус. За палачите си – действителни или мними читатели на "Капиталът" – Д. Шишманов е бил, така да се каже, *жертва с "принадена стойност"*.

Трагичната участ на писателя Димитър Шишманов е съдба на човек, оказал се *в най-лошото време на най-лошото място*. Човек, който случайно, по волята на съдбата, се озовава във вихъра, във водовъртежа на събитията.

И тъкмо тази вихрушка го е отнесла със себе си.

ДОКУМЕНТИ

Встъпление

По-долу публикуваме документи от Архива на МВР (АМВР), отнасящи се до съдбата на Димитър Шишманов като подсъдим пред Първи състав на Народния съд в качеството му на бивш министър на външните работи в правителството на Добри Божилов (14 октомври 1943 – 1 юни 1944 г.). Тези документи са извънредно малко на брой, тъй като Д. Шишманов е сред групата министри и политически дейци (тримата регенти, 14 министри и министър-председатели за времето от 1 януари 1944 г. до 9 септември 1944 г., трима депутати), които в началото на октомври 1944 г. са отведени в Москва, където са настанени в правителствени вили и са разпитвани от органите на НКВД. Тази документация засега е недостъпна и ни е неизвестна; ясно е защо в колосалния архив на Народния съд липсват документите за Д. Шишманов, налични за обвиняемите, останали в София – дознание, собственоръчно написани отговори на обвинителния акт и пр.

Групата министри, докарана от Москва, е изправена последна пред Народния съд; разпитите започват едва на 11 януари 1945 г., без обвиняемите да имат възможност да се ориентират в обстановката, да се запознаят подробно с характера на отправените обвинения и т. н. "*Тъй като с тях не е проведено предварително дознание, съденето им става по т. нар. кратка процедура. Обвинителният акт на подсъдимите е връчен едва след тяхното пристигане в София*"[1].

---

[1] **Мешкова П., Д. Шарланов.** Българската гилотина: тайните механизми на Народния съд. София, 1994, с. 88.

Междувременно, на 13 декември 1944 г., на обвиняемите в София е връчен официалния обвинителен акт. От името на отсъстващите подсъдими, възраженията към акта са отправяни от назначените служебни защитници (вж. по-долу, документ № 2).

Като приложение към документите за Д. Шишманов публикуваме в автентичен вид "Протокол № 7" от заседанието на Политбюро на ЦК на БКП от 20 януари 1945 г., на което фактически са продиктувани и предопределени присъдите на обвиняемите от Първи и Втори състав на Народния съд (документът се съхранява в бившия Централен партиен архив, част от Централен държавен архив). Документът е използван в историческата книжнина[2], но досега не е публикуван изцяло.

Документите се публикуват в оригиналния им вид, стилистика и пунктуация; "нормализирани" са правописът и удвояването на предлозите "в/във", "с/със". За улеснение на читателя при публикуването на разпита на Д. Шишманов пред Народния съд репликите на разпитващите се въвеждат със знак за равенство (=).

Е. Димитров

1. Протокол от разпита на Димитър Шишманов пред Народния съд на 17 януари 1945 г.

РАЗПИТ НА ПОДСЪДИМИЯ ДИМИТЪР ШИШМАНОВ

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Колко години сте?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: 56.

= Българин?

– Българин.

= Осъждан?

– Неосъждан.

= Занятие?

– Писател.

= Вие сте външен министър от 14 октомврий 1943 г.?

– Да.

= До 1 юний 1944 г.

– Да.

ОБАЖДАТ СЕ: По-високо.

– Ако мога.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Един малък период от време, обаче една бурна епоха в нашето управление. Така ли беше?

– Да, не може да се отрече.

= Какви бури имаше през този период от време, можете ли сега да ги посочите?

– Вие всички ги знаете.

[2] Пак там, 89–108.

= Кажете?

– Тогава беше надвиснала над България опасността да бъде въвлечена в една война, която би направила от нашето отечество поле на сражение.

= Кой искаше тая война?

– Да е искал някой, аз не знам. Опасността съществуваше, обаче.

= От къде съществуваше?

– Съществуваше от страна на Германия.

= В смисъл Германия правеше натиск?

ОТ ПУБЛИКАТА: По-високо, нищо не се чува.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Моля, пазете пълна тишина! А Вие, подсъдимий, говорете по-високо.

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Германия дебнеше и следеше тук да си запази своите позиции. Тъй като всяко едно отслабване на позициите би могло да доведе до такива събития, които биха направили от нашата страна поле на сражение.

= Какво искаше Германия? Да ни хвърли във войната?

– Не. Тя искаше да запази позициите, които беше придобила.

= Кои позиции?

– Позициите на Балканите.

= Кажете конкретно какво?

– Какво искате да кажа, г-н председателю.

= Аз не разбирам Вие какво искате да кажете.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. ТОШЕВ: Искаха ли жизнено пространство?

– Да, жизненото пространство, което искаха да запазят.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Германия искаше да запази България като свое жизнено пространство. Така ли да разберем?

– Така.

= И вие какво предприехте срещу този план на германците?

– Аз лично съм се противопоставял всеки път, когато съм могъл, на тия домогвания на Германия.

= Кажете конкретно сега, какви постъпки направиха германците, за да задържат така наречените от вас техни позиции, за да запазят своето жизнено пространство? Как реагирахте срещу тези техни постъпки?

– Имаше един случай, когато дойде от Берлин Алтенбург, бивш пълномощен министър в Атина, германски пратеник.

= По-високо.

– Аз високо въобще не приказвам, г-н председателю.

= Можете по-високо. Аз констатирах вече това нещо. Ще си дадете малко усилия.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. ТОШЕВ: Не сте у дома си, а пред народен съд.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Малко повече усилие.

– Добре. – През януарий Алтенбург, пратеник от Хитлер, дойде тук да иска от българското правителство да подадем една нота срещу Турция, в която Турция се заплашва, че ако тя продължава своята политика на англоамериканофилство, България и Германия ще предприемат съвместни

мерки срещу Турция. На тая нота аз категорично се противопоставих и благодарение на мене, отчасти и благодарение на това, че аз можах много енергично да говоря с г-н Бекерле, тая нота не се подаде. А ако се беше подала, щеше да бъде катастрофално.

= Защо?

– Защото турците щяха да реагират веднага.

= Да ни обявят война?

– Може би.

= Други някои постъпки от страна на Германия?

– Други някои по-крупни постъпки нямаше.

= По-дребни? Кажете!

– По-дребни? Ето, например, един път дойде Бекерле при мене да поиска да предадем 9 американски авиатори, които бяха паднали във време на едно сражение във въздуха. Не мога да си спомня кой месец беше, март или април.

= Бекерле какво поиска?

– Да се предадат на Германия тези пленници, защото те били необходими да бъдат разпитани. Аз му заявих, че подобно нещо абсолютно няма да допусна, тъй като международното право не допуска предаването на военнопленници от една държава, от държавата, която ги е заловила, на друга държава, с която те нямат нищо общо.

= Ами Съветския Съюз някакви ноти давал ли е?

– Дава.

= Какви, кажете?

– Нотите, с които поиска отваряне на Варненското консулство.

= На тая нота Вие как отговорихте?

– На тая нота – аз най-напред помислих, че тая нота трябва да остане с отрицателен отговор, защото ни беше много страх, че това нещо ще доведе до някои затруднения и заплетени състояния, което ще затрудни положението на България. След това разбрах, че тая опасност не е толкова остра, колкото я мислех, и поставих въпроса на юридическа база, че за да може да се открие консулство, трябва да имаме търговски отношения. И ние предложихме да сключим договор със Съветския съюз, да влезем с него в търговски отношения. Преговори се водиха на тази база и не се привършиха. Краят на тази история, на целите тези преговори между Съветския Съюз и България, остана за следното правителство.

= От страна на Съветския Съюз съобщи ли Ви се защо се искат тези бази главно?

– Не си спомням.

= За да се контролира какво се върши на нашите пристанища?

– А, да, в нотата имаше, че те искат да се контролира какво се върши. Мисля, за тези кораби, които бяха хвърлили котва във Варна.

= Чии кораби бяха те?

– Германски.

=Ами нещо по вътрешното управление?

– По вътрешното управление аз мога да кажа само едно. Аз винаги съм сматрял своята длъжност като длъжност на един спец. Занимавал съм се със своята работа и съм бил на мнение, и ако щете и сега съм на мнение, че в един Министерски съвет решенията се вземат съвместно, обаче работата по приложението на тия решения се върши от всеки един отделен ресорен министър, без да трябва, без да може другите ресорни министри да му се бъркат в работата, дотолкова, доколкото те не намират някои закононарушения, ако са научили или се донесе, че е станало нещо, което е нелегално.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. ТОШЕВ: Вие какъв спец сте?

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: Дипломат.

– Влязох в кабинета като министър на външните работи.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. ТОШЕВ: Това спец ли е: дипломат!

– Естествено, спец. Даже г-н Потемкин в "История на дипломацията" казва, че дипломацията е нещо, което … дали всеки може да я върши, то е друго нещо.

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: Прав сте, прав сте.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Известно ли Ви беше, че в страната се вършат големи беззакония, злодеяния от полицията, че се избиват мирни граждани?

– Съжалявам, че трябва да кажа, че не ми беше известно. Ако ми беше известно, щях да взема мерки и веднага да протестирам. Винаги съм бил за пълната законност. Аз съм бивш съдия, и съм закърмен с принципите на правото.

= А ние знаем съдии, които също са закърмени с принципите на правото, но са големи злодейци. Няма противоречие между едното и другото.

– Мисля, че моето минало не ме сочи като злодеец.

= Говорили сте в Министерския съвет против това, което става?

– Говорил съм в Министерския съвет, че трябва да се прилагат законите стриктно.

= В Министерския съвет не се ли взе решение да се прехвърли върху войската задачата да се справи с нелегалните.

– Да, взе се.

= Значи, водеше се някаква борба с нелегалните. По този повод се взе решение борбата да се изземе от ръцете на джандармерията и да се прехвърли…

– На военните.

= Да. Защо да се отнеме от ръцете на джандармерията?

– Мотивът, който дадоха компетентните лица беше, че джандармерията не може да се справи законно, легално, редовно със задачите си, че военните могат да се справят по-добре.

= Защо? Да не е проявила джандармерията някаква нелегална дейност?

– Не е опитна била. Не знаяла как да разреши задачите си.

= А не, защото е извършила някакви нелегални действия?

– Това нещо не зная. Не помня да е казано.

= А защото е неопитна и недостатъчно организирана?

– Така, недостатъчно организирана. Военната организация, като една по-стара организация, ще може много по-добре да разреши тия задачи, които са поставени.

= Ами известно ли Ви е, че се извършваха палежи на къщи?

– Не, г-н председателю, колкото и това да Ви звучи странно. Ако ми беше известно това, щях да ви го призная.

= Не Ви е било известно?

– Не ми беше известно. И още веднъж казвам: ако съм участвувал в Министерския съвет, който е допущал такива действия, от които са пострадали невинни български граждани, аз съм готов да понеса своята отговорност.

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: Не знаехте ли, че съществува закон за защита на държавата и всички негови членове предвиждат смъртно наказание за тези, които се опитват да протестират против вашата политика? Не Ви ли беше известно?

– Законът за защита на държавата ми беше известен. Не бях го чел.

= Не?

– Той не бе гласуван в мое време.

= Знаехте ли, че по него време издаваха смъртни присъди и бесеха хора?

– Това не знаех.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: През този период, когато Вие бяхте член на Министерския съвет и министър на външните работи, не знаехте ли за това?

– Не мога да зная.

ГЛ. НАР. ОБВ. Г. ПЕТРОВ: Колко пъти ходихте в Германия на доклад при Фюрера и Кайтел?

– На доклад при Фюрера и Кайтел не съм ходил.

= А къде ходихте?

– Ходих веднаж с министър-председателя г-н Божилов, поканени от Хитлер за една куртуазна визита.

= Каква?

– Куртуазна. Да се представим.

= Ами тогава какви разговори сте водили? На такива високи места се водят политически разговори. Чували ли сте да се приказват и политически работи?

– Хитлер направи изложение на военното положение в Русия.

= Изтъквал ли Ви е, че Германия чувствуваше голяма опасност от войната?

– Не. Напротив.

= А какво каза?

– Каза, че германската армия ще може да се задържи, не си спомням в този момент на коя позиция: Бук или Днестър или по-насам.

= Даде ли той своето мнение, че не са очаквали, че са били просто изненадани от въоръжението, което има съветската армия, от техните танкове Т-34 и пр.?

– Хитлер изказа това очудване, не мога да си спомня дали тогава или един друг път, когато го видях. Чини ми се, тогава.

= Кога Ви говори той за новите оръжия на Германия Фау 1 и Фау 2?

– Не си спомням на нас да е говорил подобно нещо.

= А, не си спомняте!

– Трябва да ви кажа, че тъй като нямам опит по тия неща, на официалните експозета не обръщах голямо внимание и не слушах, защото знам, че това са – това го казах и сега в Москва – това са работи за публиката.

= Вие на 9 ноември сте се върнали заедно с Божилов от Германия. Явили сте се на доклад и сте казали: извикаха ни да ни вземат мярка. Какво сте искали да кажете с това?

– Не съм казал. Кога съм казал това нещо?

= Михов и Филов го казват в своите дневници.

– Мярка в какъв смисъл?

= Докога ще вървим с тях.

– Аз да съм казал? Не е вярно.

= Ставаше ли дума, че се страхуват да не стане някакъв завой в България, да се болшивизира?

– Там дума не е ставало.

= Тогава Михов трябва да лъже в своя дневник.

– Защо? Какво казва той?

= Той казва, че тая среща била продиктувана от страх, да не стане някакъв завой, от страх от болшевизиране. А ти си казал: "Извикаха ни да ни вземат мярка".

– Аз не съм казал това. Щом го е казал г-н Михов, – аз се съмнявам дали това, което е писано в дневника е обезателно точно така, както е казано. Аз може да съм казал, и това е така, и днес го повтарям: нас ни извикаха на куртуазна визита, не да отидем да се разходим и да видим г-н Хитлер, а за да ни видят, що за хора сме.

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: И да ви вземат мярка.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Т. е.?

– Т.е. какво е новото правителство.

ГЛ. НАР. ОБВ. Г. ПЕТРОВ: Искаха да узнаят, дали ще останете верни на досегашната политика?

– Не, не. Друго нещо е, г-н народний обвинителю, да викате някого да го видите, и друго нещо е да го викате, за да го питате, дали ще направи това и това.

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: Как да ви видят? външно да ви видят акъла да ви видят?

– Почитаема госпожо или госпожице, то се знае, за акъла е.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. ТОШКОВ: Не за черните очи.

– Тъй не се ходи при такива хора за…

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: Да ви питат на кого ще слугувате?

ГЛ. НАР. ОБВ. Г. ПЕТРОВ: А Добри Божилов каза ли, че ще следвате досегашната политика? В тяхната декларация е изрично подчертано: заветите на цар Борис III обединител и досегашният режим, че завой не може да има в България. Ставало ли е дума за такова нещо?

– При Хитлер?

= Да.

– Не.

= Кажете, понеже с от Вашия ресор, аз се интересувам да зная: Вие сте поканили в началото на март 1944 г. Михалчев да замести Стаменов в Москва, да стане дипломатически представител?

– Да.

= Кажете по какви съображения сте поканили Михалчев да отиде и той отказал?

– На Михалчев най-напред не му се отиваше по мое чувство затуй, защото не чувствуваше достатъчно широко поле за дейност. Второ, той поиска като заминс от тук да може да занесе нещо за пред кума, гдето се казва. Това нещо беше оттеглянето на корпуса. Ние бяхме тогава направили постъпки, но оттеглянето не беше възможно. Също така по същите причини, за които ви говорих в началото, опасността от един германски преврат в България съществуваше. Тая опасност съществуваше до последния момент.

= Михалчев не заяви ли на Вас изрично, че той не може да отиде в Москва, защото не може да става изразител на политиката на кабинета Божилов, че не поддържа тая политика?

– Не си спомням, г-н народний обвинителю, но ми каза друго нещо: "Недейте ме насилва, може би България ще има нужда от мене след няколко месеци". И аз на туй му отговорих: прав сте. И повече не му казах нищо. Признах това, ако мога да употребя тая случка за оправдание, посочих, че аз предвиждах възможността, когато г-н Михалчев ще бъде повече нужен за България, отколкото е бил нужен в м. март.

= Вие бяхте колега с г-н Михалчев. По-рано той беше пълномощен министър в Москва.

– Да, много отдавна.

= Запознат ли сте с неговите работи, които даваше до българското правителство по отношение на военната подготовка на Съветския съюз?

– Зная неговото мнение и съм говорил лично и съм чел докладите.

= Какво беше мнението на г-н Михалчев?

– Че мощта на Съветския съюз расте и ще расте по-нататък.

= Че със стихийно темпо се развива? Така ли?

– Да.

= Ами Вие бяхте колега в един кабинет с г-н Василев. Не можахте ли да го просветлите в това направление, да му кажете, че има голямо строителство, страхотна работа, в Русия.

– Аз!

= Той е инженер и не знае това нещо. След това с Михалчев към 25 март ставало ли е въпрос…

– Във връзка с Вашия въпрос преди малко трябва да кажа, че когато бях в кабинета всичкото време съм се борил, пък ако щете от гледището на спец, никой да не се бърка по въпросите на външната политика. Ако е възможно изявления да се направят или речи да се държат – това е работа на министъра на външните работи или респективно на министър-председателя, който е общ министър над всички.

= Вие не направихте ли някакъв доклад в Министерския съвет или в четворката, в намаления състав?

– В наше време нямаше четворка.

= В Министерския съвет не правихте ли доклади за тези дипломатически документи, които се получават, за картите, които се получават, за да се знае, какво е политическото положение?

– Правих.

= Значи, осведомявахте редовно Министерския съвет.

– Редовно, когато имаше интересни работи.

= Понеже събитията се развиваха много бързо и положението се променяше много често, вероятно много често сте докладвали?

– Разбира се. Министерството на външните работи по онова време, особено от началото на януарий 1944 г., беше едно министерство, което беше претрупано с работа. Особено министърът беше отрупан от всички страни с телеграми, с доклади.

= След г-н Михалчев, 15-20 дена след това, канихте ли г-н Мишайков да стане дипломатически представител в Москва?

– Да.

= Бяхте ли съгласен с тази работа?

– Бях съгласен.

= Смятахте ли, че Мишайков, който е от Цанковия сговор, от Цанковото движение, ще може да бъде полезен?

– Г-н Мишайков имаше нещо в своя характер, в своята личност, знанието на руски език, с което, според мене, можеше да спечели русите. Имаше нещо в своя характер, в своята личност.

= Смятахте, че може да бъде полезен?

– Да, може да бъде полезен, може да спечели.

= Мишайков искаше ли да се съвещава най-напред със своя шеф Цанков и тогава да приеме?

– Това не мога да си спомня.

= Колко срещи имахте с Мишайков?

– Две. Една и след това втора, на която отказа.

= Мишайков ли отказа, или Вие счетохте, че е неудобен?

– Мишайков отказа.

= По какви съображения?

– Повтарям още веднъж. Това беше едно съображение, което ме фрапира и което и днес още считам, за едно много фрапантно възражение.

Той каза: "Г-н Шишманов", той се обърна към мене, не като към министър. Трябва да ви кажа, че когато са идвали такива хора при мене, които са били мои професори, на мене ми е било неловко да се чувствувам като министър пред тях. Аз обичам да се чувствувам като човек до човека. И когато говорехме за туй, за онуй, както се приказва по тия работи, аз казах, че има нужда да се смени Стаменов. Един човек като Стаменов там се изтърква не по негова вина. Всеки пълномощен министър като Московския, изтърква се, престава да може да дава някакъв резултат.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Но той не е стоял, сега за пръв път ще става пълномощен министър.

– Аз говоря за Стаменов.

ГЛ. НАР. ОБВ. Г. ПЕТРОВ: Аз питам за Мишайков: защо отказа?

– Аз разбрах за Михалчев.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Защо отказа Мишайков? Мотивира ли се Мишайков?

– Не си спомням.

ГЛ. НАР. ОБВ. Г. ПЕТРОВ: Да сте имали наскоро среща с д-р Кьосеиванов. Каква връзка сте имали? Дали сте искали него да пратите в Москва?

– Г-н Кьосеиванов се чувствуваше така добре в Берн.

= Че не би мръднал от там.

– Да.

= Даже и сега не му се мърда. Поканиха го, но не се яви. Какво Ви каза, какво мнение имаше той по отношение на нашата външна политика?

– Той не ми каза нещо, което да ме насочи към някакви други възгледи от тези, които имахме в това време.

= Не каза ли, че за завой в нашата страна и дума не може да става, ще си вървим в пътя, в който сме досега, със силите на Оста.

– Не е казал това нещо. Тия работи въобще не са за говорене.

= Той имаше ли среща на …

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: Те навярно на дипломатически език са говорили.

– Госпожо! Мога ли да Ви кажа едно нещо? Няма дипломатически език, а има човешки език, който е общ.

= Понеже казахте, че не е изрично. Съдът се интересува на какъв език се е приказвало.

– Ама вижте госпожо, Вие ще кажете.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Има и дипломатически език.

– Ако кажете това – е един отговор; ако кажете не – то е друг отговор. Ако кажете така – то не е толкова категорично.

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: Ние не го знаем и затуй искаме тези обяснения.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. НИКОЛОВ: Подсъдимий Шишманов! Вие като спец от кариерата бяхте назначен за министър на външните работи? Кого заместихте?

– Заместих г-н Киров, за голямо мое съжаление.

= Защо?

– Защото не исках да бъда министър.

= Колко време беше Киров? Влязохте ли във връзка с него. Защо станахте министър?

– Да ви кажа следното. Аз министър никога не съм искал да стана.

= Обяснете.

– Киров беше болен.

= Каква беше неговата болест?

– След това отиде във Франция. Аз го пратих.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Вие вярвахте ли, че е болен?

– Аз го видях болен.

= Или защото не беше съгласен с политиката. Не стана ли по политически причини?

– Болестта съществуваше като абсолютна реалност. Той е лежал в Анкара от гръдна жаба и болестта му е била продължителна.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. НИКОЛОВ: Защо Киров напусна Анкара и е приел да дойде?

– Аз го убедих, защото ме беше страх да не направят мене министър. Аз министър не исках да стана. Аз бих молил съда да има предвид при преценката на моята дейност и моята литературна дейност, като човек.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Това ще го каже Вашия защитник. Вие бяхте ли сторонник на една прогерманска политика от начало?

– Аз съм бил сторонник на една пробългарска политика. Нищо повече от това не съм бил.

=Ами бяхте ли сторонник на един съюз с немците?

– Не.

= Против него ли бяхте?

– Бил съм против всичко, което би могло да донесе беда.

= Конкретно кажете, как преценявахте: трябваше ли да бъде вързано нашето отечество за немската колесница?

ЕДИН СЪДИЯ: За пакта.

– Кой?

СЪЩИЯ СЪДИЯ: Антиболшевишкия пакт.

– То беше, когато аз не бях министър.

ЧЛ. СЪДИЯ Д. ТОШКОВ: А като обикновен гражданин?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Като дипломат?

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: Какво е било Вашето отношение?

– Аз бях против. Като дипломат и човек аз съм бил против обвързването на България с каквито и да е и колкото и да е пактове. Колкото по-малко пактове, толкова по-добре.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Значи бяхте против влизането ни в тристранния пакт?

– Против влизането на България в Тристранния пакт бях, без да мога да се произнеса, защото аз задкулисните причини не знаех.

= Одобрявахте ли провежданата външна политика от кабинета Филов – тя се знае каква е – или считахте, че той върви по погрешен път?

– Аз по политиката на кабинета Филов не можех да се произнеса, защото бях извън него.

= Как можете вие като дипломат да нямате мнение по един такъв най-голям въпрос за нашата политика?

– Това са работи, г-н председателю, които се мерят с аптекарски везни.

= Вие като чиновник доклади не правихте ли на министъра?

– Аз тогава имах друг патрон – г-н Иван Попов.

= Нямахте ли мнение по тази политика?

– Аз мислех, че влизането в тристранния пакт е опасно за България.

ЧЛ. СЪДИЯ РАДА ТОДОРОВА: Ами защо се съгласихте да станете министър, след като България вече влезе в този пакт?

– Защото считах, госпожо, че нямам право, след като два дена съм се борил да не стана министър, да откажа на същата тая България своето знание, за да може тя да излезе от тежкото положение, в което все повече и повече навлизаше.

= Като станахте министър откъснахте ли България от Оста и Германия? Като министър на външните работи как спасихте България?

– С това, което съм правил, госпожо. Оставих на следното правителство свободата, да може още повече да напредне в пътя на откъсването на България.

= Значи, с една дума нищо не направихте?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Въпроси от защитата.

АДВ. Д. БОЧАРОВ: През м. ноември 1940 г. Вие бяхте ли главен секретар на Министерството на външните работи?

– Да.

= В това Ви качество помните ли за срещата между съветския пратеник Соболев и тогавашния министър на външните работи г-н Попов?

– Помня, че такава среща стана, но какво е говорено на тази среща, не знам. Знам само едно предложение, което е било направено, което го има в книжата на Министерството на външните работи, но какво е говорено, не знам. Г-н Попов не ми обади.

= Точно по това предложение, което носи Вашия подпис. То е една промемория.

– Една промемория, подписана от мене, за да се знае, че аз съм я направил. Това е текст на предложенията на г-н Соболев, доколкото зная.

= Това, което има в Министерството на външните работи, то ли е пълния текст на предложенията на г-н Соболев?

– Дали е пълният текст или не, това не зная. И понеже въпросът е много важен, въздържам се да се произнеса.

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: Тая промемория я продиктува покойния Попов ли?

– Това не е промемория, а препис, превод.

= От какво?

– От предложението на Соболев.

= От оригиналното предложение на Соболев?

– Не.

= Кой Ви даде текста?

– Г-н Попов.

АДВ. Д. БОЧАРОВ: Текстът дали е бил устен или в писмена форма?

– Ако се не лъжа, беше в писмена форма.

= Да Ви задам един въпрос: Спомняте ли си тая промемория на български или руски език?

– Да, на български език. Това е превод, който аз съм направил, понеже знам руски много добре, по онзи текст, който ми е бил даден от тогавашния ми шеф, г-н Попов.

= И тия пунктове са значи пълно …

– А, това не знам.

= Които Вие сте превели от руски?

– Това е превод на текста, който съм имал, който ми е даден.

= Нещо повече да е имало в руския оригинал?

– Не мога да си спомня.

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: Или по-малко?

– Не зная. Въздържам се да кажа.

АДВ. В. КЮЧУКОВ: Спомня ли си подсъдимия кой пръв е поставил въпрос на него лично като министър на външните работи или пък в Министерския съвет за назначаването на професор Михалчев за пълномощен министър в Москва? Кой е поставил този въпрос пред него или в Министерския съвет?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Кой даде идеята той да бъде назначен?

– Доколкото си спомням, тая идея излезе от г-н Филов, чрез г-н Божилов.

АДВ. В. КЮЧУКОВ: Спомняте ли си, г-н професор Йоцов не е ли поставил този въпрос?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Той отговори.

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Пред мене?

АДВ. В. КЮЧУКОВ: Пред Вас и в Министерския съвет?

– Не мога да си спомня. Може. Възможно е.

= Г-н професор Йоцов не е ли настоявал пред Вас лично и в Министерския съвет по някакъв начин да се активизира политиката към Съветска Русия, за да се постави в едно такова положение, щото Съветска Русия да има доверие в България, за да излезе от трудното положение?

– Възможно е. Не мога да отричам, нито да твърдя. В Министерския съвет, както във всяка една колегия, когато се съберат хора, особено както е в Министерския съвет, много неща се приказват, много подсещания се правят. Казва се: не би било лошо. Както аз бих могъл да кажа на г-н Йоцов: отвори библиотека еди къде си, направи училище еди къде си.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: И не можете да запомните.

– Не мога да запомня. Г-н Йоцов може би да го е казал.

АДВ. В. КЮЧУКОВ: А ставало ли е въпрос в Министерския съвет? Спомняте ли си?

– Възможно е.

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Г-н председателю! Моят защитник отсъствува. Да ми се позволи в следующето заседание да поставя един въпрос.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Сега ли искате да го поставите?

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Ако искате да позволите аз да го поставя.

= Поставете.

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Г-н Шишманов кога стана главен секретар на Министерството на външните работи?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Той каза: 1940 г.

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Собствено кой месец беше?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Месец март 1940 г.

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Преди това, още преди да стане главен секретар, беше ли изпратил покойният Попов една циркулярна телеграма до нашите представители в чужбина, за да се изкажат как мислят за изхода на войната между Германия, от една страна, и Франция, Англия и Полша, от друга? Или това е било в негово отсъствие?

– Дали това нещо е в мое отсъствие като главен секретар …

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: През Ваше време като главен секретар спомняте ли си да е издадена от Министерството на външните работи окръжна телеграма до всички пълномощни министри в тази смисъл?

– От Попов?

= Да, как преценява положението на войната между Германия и противната страна.

– Не мога да си спомня. От това, което каза г-н Поменов заключавам, не се съмнявам в неговите думи, че такава телеграма е пратена.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Не е ли правдоподобно да е пратена?

– Възможно е. Но е изпратена в онзи период, когато аз бях преместен и не бях пристигнал и си правех прощалните визити.

= Да Ви е известно, г-н Поменов да Ви е дал отговор на такъв въпрос? Нали това е Вашият въпрос?

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Да.

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Не помня.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Известно ли Ви е, че Ви е дал отговор, безразлично дали е бил искан, или по свой почин?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Кое време г-н Поменов?

ПОДС. СВ. ПОМЕНОВ: Март или април 1940 г.

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Ще Ви кажа априори, …

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Кажете!

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: … че ако има такава телеграма, г-н Поменов сигурно е отговорил, защото г-н Поменов беше един от най-редовните.

= Спомняте ли си отговора?

– Обаче отговорът не мога да си спомня.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: През м. март 1944 г. Първан Драганов, пълномощният министър в Мадрид, е бил на доклад в Министерството. Може ли ми каза г-н Шишманов, първо, дали Първан Драганов е препоръчал корпуса да се изтегли. Отговорете първо на този въпрос.

– Г-н Първан Драганов, когато дойде през март, беше вече напълно убеден в това, което той приложи по-нататък като министър на външните работи, като мой наследник, че трябва да се направи един завой. Тъй че възможно е да ми е говорил в този смисъл.

= Специално по въпроса за корпуса?

– Възможно е да ми е говорил.

= Да Ви е споменал името на един французин, известен тук в България, с когото да се е виждал в Швейцария и да му е казал …

ЕДИН АДВОКАТ: Е, на Шарон.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: И да му е казал: "А бе, хора, тая работа не върви, ами бързайте по-скоро да изтеглите корпуса".

– Той ми каза, какво му е говорил Шарон, обаче какво му е казал в точност, не мога да си спомня.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Беше ли въпрос за корпуса?

– Предполагам.

= Не сте положителен?

– Това са разговори, които не мога да си спомня в точност.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: Това са най-пресни работи от 1944 г.

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Понеже зная какво искаше Шарон …

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Какво искаше Шарон?

– Той искаше обрат.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: Обаче конкретно за корпуса?

– Той искаше обрата с цяла редица мерки, които предлагаше.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Между тях беше ли и изтеглянето на корпуса?

– Предполагам.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: Във всеки случай той си спомни, че Първан Драганов е препоръчал редица мерки, които трябва да се извършат, за да може да се направи завой.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Които са били препоръчани от него или от Шарон?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Които са били препоръчани от Шарон или … там е работата, нали, че не мога да си спомня.

= Говори за някакви мерки, препоръчани от Шарон.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: Аз поставям другояче въпроса. Първан Драганов е препоръчал редица мерки, за да се извърши завой.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Препоръчал ли е?

– Да, но не мога да си спомня точно. Когато се яви един пълномощен министър на доклад, той [не] казва: направете това, това, това, а ще каже:

евентуално би могло да се направи и това, или: смятам, че е дошел моментът да се направи това и това.

ЧЛ. СЪДИЯ СТ. МАНОВ: Общо взето впечатлението Ви?

– Общо взето, г-н Драганов беше в едно настроение на политика на завой.

АДВ. АС. ДЖЕРОВ: Значи март 1944 г.?

АДВ. М. БАЛСАМОВ: На това предложение на Първан Драганов как гледаше той?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Солидарни ли бяхте с него?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: С неговата идея аз бях солидарен. Ако не бях солидарен, щях да го уволня.

ПОДС. Д-Р ИВ. БЕШКОВ: Ако мога да поставя един въпрос?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Няма ли го Вашия защитник?

ПОДС. Д-Р ИВ. БЕШКОВ: Няма го.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Кажете.

ПОДС. Д-Р ИВ. БЕШКОВ: Да отговори подсъдимият: последната съветска нота на 17 май, когато министър-председателят поименно постави въпроса на всеки един министър, да каже дава ли си оставката, ако не бъде уважена съветската нота, кои от министрите заявиха, че си дават оставките, колко и кои бяха?

– Те бяха, ако се не лъжа, 5 души или 6 души.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Беше ли г-н Бешков между тях?

– Беше.

= Беше ли и г-н Божилов?

– Не беше.

= За какво беше, какво поддържаше той?

– В какъв смисъл? Той ръководеше.

= Беше ли за туй да си даде оставката, ако се продължи оная политика.

– Да, всички решихме, че ще си отидем.

= Защо?

– Защото не можем да уредим този въпрос.

= Но, г-н Божилов беше ли солидарен по този въпрос с подсъдимия Бешков?

– Г-н Божилов държеше поведението, което държи един министър-председател.

= Какво беше това поведение?

– Неутрално поведение.

= А не за оставка?

– Както знаете, министър-председателите се изказват последни. И този спор доведе до оставката на кабинета през м. май.

= Други въпроси?

– АДВ. М. БАЛСАМОВ: Още един въпрос. Известно ли Ви е, че е бил викан подсъдимият Багрянов през зимата, кой месец? Февруарий?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: (Към Багрянов) Кой месец Вие поддържате, че са Ви викали да съставите кабинет?

ПОДС. ИВ. БАГРЯНОВ: За какво? Драганов ли?

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: На 1944 г., януарий, известно ли Ви е да сте викан да влезете в кабинета?

ПОДС. ИВ. БАГРЯНОВ: Това е през февруарий. Началото на февруарий.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: (Към Шишманов) Знаете ли нещо по това?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Не си спомням. По преговорите на г-н Божилов за реорганизация на кабинета …

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Не, не. Багрянов да е бил викан през февруарий 1944 г.?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Не зная.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Не знаете.

АДВ. Д-Р Х. ОРОШАКОВ: Той не е говорил с него по този въпрос.

АДВ. М. БАЛСАМОВ: Да каже подсъдимия, когато е напущал кабинета, какви думи му е казал регента Филов?

ПОДС. Д. ШИШМАНОВ: Неудобно ми е. Да ви кажа, когато аз отидох да направя прощална визита на регентите – моят защитник вероятно ще иска да отговоря на този въпрос, за да изтъкне моето желание да бъда или да не бъда министър – аз бях толкова радостен, че г-н Михов ми направи даже един шеговит укор: "Защо, казва, приказваш така"? – Аз сдадох Министерството и казвам, слава Богу отървах се от тая беля, и не ми трябва втори път такова нещо. И тогава г-н Михов полушеговито ми направи този укор: "Защо така приказвате, че си отивате".

АДВ. М. БАЛСАМОВ: Когато да приеме да стане министър, кои го убеждаваха и защо прие?

– Аз обясних, г-н Балсамов.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Той обясни. Достатъчно. Минете на мястото на подсъдимите.

Да влезе подсъдимият Първан Драганов.

АМВР, II НС – 5, т. 1, л. 237–257 (единна пагинация, с. 1844 – 1864). Оригинал. Машинопис.

2. Отговор от 20 декември 1944 г. на Обвинителния акт към Д. Шишманов от назначения за негов служебен защитник адвокат М. Балсамов.

ДО НАРОДНИЯ СЪД-ВЪРХОВНИЯ
13-то ЧЛЕНЕН СЪСТАВ.

ОТГОВОР НА ОБВИНИТЕЛНИЯ АКТ
от Михаил Балсамов, адвокат от

София ул. Цар Асен № 8,
служебен защитник на Димитър Шишманов,
бивш министър, сега отсъствуващ

ГОСПОДА СЪДИИ,

В качеството си на служебен защитник на Димитър Шишманов, за което ми бе съобщено сдва на 16 т.м. – събота сл. обед, моля да бъдат допуснати на доверителя ми следните доказателства.

1. Трифон Кунев, от София, директор на народния театър, който ще установи, какво място заема Димитър Шишманов като писател в нашата литература, че той [се изявява] в своите творения като един напредничав и свободолюбив писател, че с такова име се ползва в литературните среди и че той се е застъпвал винаги за преследваните писатели.

2. Вяра Златарева от София ул. Цар Самуил № 30, която ще установи, че Димитър Шишманов е ценен и в най-прогресивните кръгове като първостепенен и напредничав писател, че във всичките му творения няма нито един ред, който би могъл да бъде окачествен като фашистки, че той е бил отзивчив към всички преследвани, застъпвал се е за тях, интересувал се е от становището на левите течения за външната политика, че е дирил изход от създаденото положение, което заварил и че целта на неговия живот е била литературата, а не политиката, в която той е бил въвлечен от обстоятелствата и помимо неговото желание.

3. Анна Каменова, от София, ул. Оборище № 36, дом министър Стайнов, която ще [установи], че Димитър Шишманов е основател на "Пен-клуба", какви са били целите и задачите на този клуб, че този клуб поради неговите левичарски тенденции е бил закрит от правителството по искане на германците, че той е извънредно много ценен в писателските кръгове, какво е било отношението му към клуба на жените писателки, че той винаги е подпомагал където и както е могъл всички преследвани.

4. Дора Габе, от София, министерството на пропагандата, която ще установи, каква е била литературната критична дейност на Димитър Шишманов, как се е проявил като театрален и музикален критик, че той се е застъпвал за всички хора на изкуството без оглед на техния расов произход и политически убеждения, какво е било неговото становище по еврейския въпрос и как е бил ценен в международните литературни кръгове писателя Димитър Шишманов, че някои негови произведения са преведени на много чужди езици.

Моля да ни бъде дадена възможност да се ползваме от показанията на следните свидетели на обвинението, посочени в обвинителния акт:

д) Константин Сарафов (погрешно посочен в обвинителния акт "Георги Сарафов"), началник-директор на вероизповедния отдел при министерството на външните работи.

ж) Никола Балабанов, пълномощен министър в Анкара, които ще установят някои обстоятелства от дейността на Димитър Шишманов като външен министър.

Ще представя в съдебно заседание писмени доказателства – книги, критики, писма и други, които моля да бъдат допуснати като доказателства.

Тъй като моя доверител отсъствува не по негова вина и аз не мога да бъда в контакт с него, поради което съм крайно затруднен за посочване и събиране на доказателства, запазвам правото да посоча допълнително и други доказателства.

Моля да бъде изискана от Министерството на външните работи преписката "Алтенбург" от м. Януари 1944 г. като се съобщи да бъдат преведени на български находящите се в нея книжа на чужд език, която да послужи като доказателство за становището на Димитър Шишманов по отношение исканията на германците.

София 20 Декември 1944 г. С почит: (п) М. Балсамов

АМВР, II НС – 17, л. 256-256 гр. Оригинал. Машинопис. Вписано на ръка: "Вх. № 198 / 23.XII.44 г."

3. Определение на Първи състав на Народния съд относно допуснатите свидетели на защитата на Д. Шишманов.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Гр. София, 2 Януарий 1945 год.

Първият голям състав на Народния съд в гр. София на днешното си разпоредително заседание в състав:

Председател: Богдан Шулев

Членове: Давид Николов, Йордан Шумков, Стефан Манов, Мишо Д. Мишев, Серги Златанов, Вера Начева Иванова, Рада Тодорова, Райна Тодорова Петкова, Димитър М. Тошов, Еманоил Г. Манов, Тодор М. Божилов и Георги Радойков.

се занима с доказателствата, искани по наказателно дело № 1/944, досие № 28 по обвинението на ДИМИТЪР ШИШМАНОВ

О П Р Е Д Е Л И:

Допуска до разпит за установяване обстоятелствата по отговора на подсъдимия:

1) ТРИФУН КУНЕВ – Д-р Народния театър
2) ВЯРА ЗЛАТАРЕВА – Цар Самуил 30 София
3) АННА КАМЕНОВА – Оборище 36 Дом М-р Стайнов

Дава възможност на подсъдимия да се ползва от свидетелите на обвинението КОНСТАНТИН САРАФОВ и НИКОЛА БАЛАБАНОВ.

ПРЕДСЕДАТЕЛ: (п)

ЧЛЕНОВЕ: (п)

АМВР, II НС – 17, л. 251. Оригинал. Машинопис.

4. Списък на призованите по наказателно дело № 1 от 1944 г., досие № 28 (Д. Шишманов).

СПИСЪК
НА ПРИЗОВАНИТЕ ПО Н. Д. № 1/944 год.
ДОСИЕ № 28

ПОДСЪДИМ:

1) ДИМИТЪР ШИШМАНОВ

СВИДЕТЕЛИ НА ПОДСЪДИМИЯ:

2) ТРИФУН КУНЕВ – Д-р Народния театър

3) ВЯРА ЗЛАТАРЕВА – Цар Самуил 30 София

4)АННА КАМЕНОВА – Оборище 36 Дом М-р Стайнов

СВИДЕТЕЛИ НА ОБВИНЕНИЕТО:

5) КОНСТАНТИН САРАФОВ

6) НИКОЛА БАЛАБАНОВ.

АМВР, II НС – 17, л. 253. Оригинал. Машинопис.

5. Формуляр "Карта за обвиняемо лице" на Д. Шишманов, собственоръчно попълнен от него на 25 януари 1945 г.

МИНИСТЕРСТВОНАПРАВОСЪДИЕТО

Народен съд **КАРТА** № на картата
25.I.1945 г. ЗА ОБВИНЯЕМО ЛИЦЕ
наказателно дело от.....характер № 1 1944 г.

ВЪПРОСИ	ОТГОВОРИ
I. Сведения за обвиняемото	Лице
Име и презиме а) На обвиняемото лице б) На баща му в) На майка му г) На съпругата му	 Димитър Шишманов Д-р Иван Д. Шишманов Лидия Драгоманова Пенка Михайлова
Пол (мъжки или женски)	Мъжки
Възраст	а) родено на 19 (ден) XI (мес.) 1889 (год.) ст. ст. б) навършени години..56
Месторождение	гр. София околия Софийска
Постоянно местожителство	гр. София околия Софийска
Народност	Българин
Поданство	Българско
Вяра	Изт. Православна
Семейно положение непосредствено преди извършване на престъплението (неженено, женено, овдовяло, разведено)	Женен
Брой на живите деца от всичките му бракове	–
Грамотност (знае ли да чете и да пише)	Грамотен
Образование (какво училище и кое отделение, клас и пр. е завършило)	Университет, юрид. факултет, Женева
а) Занятие (непосредствено преди извършване на престъплението) б) Положение в занятието (самостоятелен, помощник, чиновник или служащ, работник)	а) Министър на Външ[ните] работи и Изповед[анията] б) самостоят[елен]

Упражнявало ли е занятието си лицето по време на извършване престъплението или е било без работа?	Упражнявал
Ако лицето не е имало доходно занятие, какво е занятието на лицето, което го е издържало	–
Ако лицето е омъжена жена, без доходно занятие, какво е занятието на мъжа й	–
II. Отличителни белези	
Ръст	Среден
Коса	Прошарена
Очи	Кестеняви
Нос	Правилен
Черти	Правилни
	Бял
Недостатъци (глух, сляп, ням и пр.)	Няма

АМВР, II НС – 17, л. 261. Оригинал. Печатно, ръкопис.

6. *Приложение:* Протокол от заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 20 януари 1945 г. за определяне присъдите на съдените от Първи и Втори състав на Народния съд.

ПРОТОКОЛ № 7

Заседание на ПБ от 20 януарий 1945 г. Присъствуват: Трайчо Костов, Георги Чанков, Добри Терпешев, Георги Дамянов, Райко Дамянов, Антон Югов, Цола Драгойчева, Петко Кунин; министър Минчо Нейчев; Карло Луканов и Александър Костов; народните обвинители Георги Петров, Никола Гаврилов, Върбан Ангелов, Владимир Димчев.

ДНЕВЕН РЕД: Размяна на мисли по присъдите в двата процеса.

ГЕОРГИ ПЕТРОВ: Трябва да има известна градация в присъдите. Не трябва всички подсъдими да бъдат поставяни на една плоскост, понеже виновността им е различна. Някои даже може би нямат вина.

Регентите: Кирил – пълен дегенерат. Търсехме да установим, кой го е поставил за регент. Цар Борис се е отнасял с пълно пренебрежение към него. Не е вземал участие в политически съвещания. От дневника на Филов се вижда, каква е била ролята му в регентството. Имало е намерение да бъде образуван кабинет Цанков или Габровски. Кирил казал, че в България такъв

кабинет е невъзможен. Не е искал да отиде в Германия на посещение на Хитлер. Безволна личност. Преговорите е водил Филов, Кирил е играл второстепенна роля.

Съветниците: Установена е отговорността на Севов, Ханджиев, Петър Костов, Жечев и Димитър Генчев – те са играли важна роля. Лулчев не трябва да бъде осъден. Книгите, които е писал през 1940 година говорят в негова полза – в тях той се обявява против изстъпленията. Той представлява куриоз за двореца; заплата не е получавал; при царя е отивал когато са го викали; правил е застъпничество за осъдени на смърт; не е вземал никакви пари за това; кариера не е правил в двореца. Писмото на Крум Кюлявков говори положително за него. Но същевременно е препоръчал да бъдат назначени ген. Недев, Пантев. Говорил е за мир, бил е славянофил, а не германофил. Отначало щял е да бъде посочен само като свидетел. Даде героична защита, отхвърли германофилството си.

ТРАЙЧО КОСТОВ: Трябва да го освободим като заместник на Дънов? Та той е давал 10 години съвети на царя!

НИКОЛА ГАВРИЛОВ: Лулчев даваше най-разумни отговори. Има феноменална памет. Ако обаче му четете дневника, ще заключите, че това е луд човек. Царят е бил силна личност, решавал е това, което е искал. Никой от съветниците не е признал вината си. Станислав Балан трябва да освободим по политически причини – бил е любовник на царицата. Не е играл особена роля в политиката, бил е съветник и е правил доклади по външното положение. Петър Морфов малко е стоял в двореца, бил е първи секретар, от кариерата. Писал е до баща си, че иска да бъде освободен от службата си, за да отиде пак във външното министерство. Павел Груев е бил в двореца от 25 години, но след идването на Севов е престанал да играе важна роля. Светослав Поменов е човек с демократически разбирания, дипломат от кариерата, направил донесение за капитулацията на Италия, не бил германофил.

ГЕОРГИ ПЕТРОВ: Нашето мнение е: Първите 5 души да понесат тежки наказания, а останалите – не.

Първият кабинет Филов: Всички да понесат тежки отговорност. Само Ив. Попов, който се е самоубил, да се освободи, по политически съображения. Теодоси Даскалов е бил сменен по настояването на германците. Признава, че е гласувал за тристранния пакт. Но от 1942 г. застанал на гледището, че германците ще загубят. Поставяме въпрос за доживотен затвор.

ТРАЙЧО КОСТОВ: Същият пусна немските войски в България и държа във Военното училище реч против предложението на Соболев.

ГЕОРГИ ПЕТРОВ: Димитър Кушев е бивш земеделец, не е сторил нещо особено, трябва да се освободи.

Вторият кабинет Филов: Бил е образуван след влизането на България във войната. Хр. Петров е бил творческа личност, участвувал е в опозиционната петорка. С изключение на него, останалите да се осъдят.

ПЕТКО КУНИН: Най-реакционният измежду всички министри на земеделието.

ГЕОРГИ ПЕТРОВ: Кабинет Божилов: Борис, Йоцов, Партов, Ив. Вазов, Бешков и Хр. Петров са действували опозиционно по ред въпроси. Отказали да дадат нота против Турция заедно с Германия. Искали са да се дадат консулства на Русия. При третата нота на Русия си подали оставката. Вазов е увеличил надниците на работниците близо със 100 %; спрял изпращането на работници в Германия; възпротивил се на изпращането на стоки за Германия. Борис Йоцов следва да понесе пълно наказание. Партов също, зарад закона за смъртното наказание на малолетните. Бешков и Вазов да не се осъждат на смърт. Бешков е давал сведения на земеделците за това, което се върши в правителството. Държал е речи, за които в Германия разстрелват. Но постановление № 30 тежи на всички – всички са го подписали.

НИКОЛА ГАВРИЛОВ: Кабинет Багрянов: Неестествено той зае централно място в процесите. Излезе, като че ли неговото тримесечно управление е било най-лошото. Аз заострих на него, под влиянието на един член на ЦК. Пресата наду работата още повече. Допринесе и доклада. Този доклад е фалшифициран. Бил е изготвен от Р.О. срещу 400 франка, за да бъде заблудена Германия, че уж Багрянов води 100 % прогерманска политика. За неговата неавтентичност има безспорни доказателства. Багрянов е бил искрен. Стоял с на два стола: бил е верен на двореца и на народа. Плакал е за смъртта на царя, но мъчи се да служи вярно и на народа. Този кабинет се е мъчил да направи завой, наложен от външно и вътрешно-политическите условия. Но завоя го е провел по един нерешителен начин. Искал е да не се избиват партизаните, а е издал заповед те да се избиват напълно само в сражения. Най-голяма е вината на военния министър. От останалите министри ръководна роля са играли Станишев и Русев. Драганов е бил против войната срещу Англия и Америка. Само Русев следва да бъде осъден на смърт. Савов е прекъснал всякакви връзки с Германия.

Кабинет Муравиев: Най-виновен е ген. Иван Маринов. Вергил Димов се обвинява за софийските събития, за които, обаче, неговата виновност в съда не можа да се установи.

ГЕОРГИ ПЕТРОВ: Този кабинет може да бъде осъден само политически. Отложили са обявяването на войната на Германия само за да може да се изтегли българската армия при Битоля.

МИНИСТЪР МИНЧО НЕЙЧЕВ: Другарите народни обвинители постъпват съвършено неправилно. Търси се най-тежкото престъпление и се започва от там градация надолу. Със смърт искат да се накажат само най-виновните, а за по-малко виновните (в сравнение с тях) предвиждат по-малки наказания. Не се търси дали е извършено достатъчно престъпление, заслужаващо само по себе си смъртно наказание, а се гледа има ли други, извършили още по-големи престъпления. Ако някой е убил 50 души и го наказваме със смърт, от това не следва, че оня, който е убил само едного, не заслужава също смъртно наказание. Например: Вазов е подписал постановление № 30 – това е

достатъчно, за да бъде осъден на смърт, макар че Филов в сравнение с него е още по-виновен.

ГЕОРГИ ЧАНКОВ: Линията на нашите обвинители не е линия на хора, които са политически заинтересувани за нанасянето на удар на тази камарила, а като на хора, които стоят на страна от цялата борба на народа и сега мерят, кой колко е виновен и пр. Не се чувствуват нашите народни обвинители като хора на нашето движение, които търсят и най-малкото, което ще докаже виновността на тия бандити. Тази тяхна линия се отрази върху воденето на целия процес. Има меко пипане. Те са платили сериозен данък на тази линия. Не са наблягали на техните престъпления, а на други неща. А подсъдимите докараха България до това положение, те избиха хиляди хора. Линията на обвинителите не е последователно антифашистка.

ТРАЙЧО КОСТОВ: С линията на другарите обвинители по никакъв начин не можем да се съгласим. Предлагам: за регентите – смърт и за тримата. Дегенератството на Кирил не е смекчаващо вината обстоятелство.

За съветниците: Севов и другите четирима да се осъдят на най-тежкото наказание. Става въпрос за останалите 5 души; те могат да не бъдат наказани на смърт, но трябва да бъдат тежко наказани.

За първия кабинет Филов: Въпросът е ясен – смърт.

АНТОН ЮГОВ: Изключение може да се направи само за Димитър Кушев. Много бързо го изхвърлиха от кабинета.

ТРАЙЧО КОСТОВ: Участвувал ли е в сключването на пакта? Да! Това е достатъчно.

За втория кабинет Филов: Също.

За кабинета Божилов: Решаващо е постановление № 30, с което войската се натоварва с изтребването на партизаните. Също смърт за всички, които са го подписали.

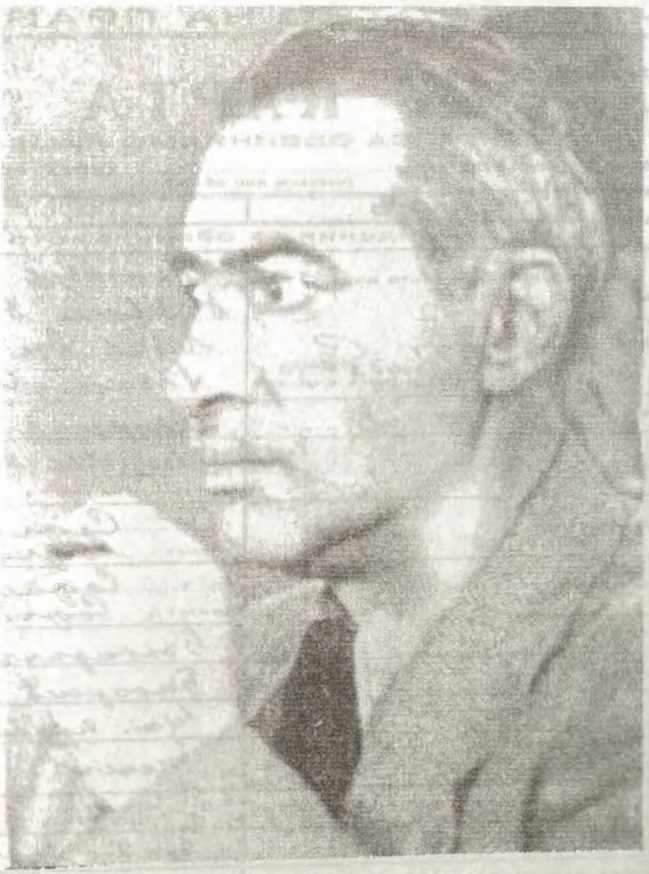
Кабинета Багрянов: По никакъв начин оценката на Гаврилов не е правилна. Багряновата политика не е политика на два стола, той не е служил едновременно на царя и на народа. Той е служил на царя, а е заблуждавал народа. За Багрянов, Сталийски, генерал Русев, Станишев, Драганов – смърт. За Колчев и Арнаудов – доживот; за останалите: Руси Русев, Дим. Савов и Хр. Василев – по-малко.

Кабинет Муравиев: Никой от него не може да бъде оправдан. Въпросът е, как да се осъдят. Конст. Муравиев и Вергил Димов най-тежко, но не на смърт. Вергил Димов зарад вътрешната му политика; като адвокат на нашите процеси се държеше като враг. Втората група – министрите без портфейл, Мушанов, Буров и Гичев, на 1 година. Третата група – Павлов, Попов, Стефан Даскалов, Гиргинов – условно.

Приема се.

ВЛАДИМИР ДИМЧЕВ: По втория процес няма нито един народен представител, който да бъде оправдан. Изключение прави Каишев, който е бил болен и не е могъл да посети нито едно заседание на Народното събрание. Трябва да се направи индивидуализация на подсъдимите. Доказателствата са главно речите в Народното събрание. Не съм се подготвил

Снимка на Димитър Шишманов пред Народния съд

окончателно за това, кой каква присъда следва да понесе. За 15 до 20 души ще искам смърт, за други доживот, трети ще бъдат осъдени на по-леки наказания. Напр. Дончо Узунов, писал статии в "Днес", но ОФ комитет говори добре за него. Никола Минков е фашист, но е честен. Любен Дюкмеджиев говори добре за него.

ВЪРБАН АНГЕЛОВ: Борил се е против преследванията на евреите. Спасил е много хора от смърт. Ако остане жив, може да дойде до комунизма.

ТРАЙЧО КОСТОВ: Но той е идеолога на фашистите от "Млада България"!

ВЪРБАН АНГЕЛОВ: Моите обвиняеми са хора безлични. За някои ще искам смъртно наказание. За Петър Савов се колебая. Стателов е бил против правителствената политика – следва да се оправдае. Агитирал е по селата да не се дават храни на германците. Предупреждавал е селяни да се укриват. Бил е подведен по ЗЗД.

ВЛАДИМИР ДИМЧЕВ: В Народното събрание не е имало никаква политическа опозиция.

ТРАЙЧО КОСТОВ: Никой от депутатите /освен умрелите преди 1941 г./ не следва да бъде оправдан. Да се представи списък за присъдите на депутатите, който да бъде съгласуван с нас. Обвинителните речи по първия процес да започнат в сряда-четвъртък, а по втория от петък-събота /към 25 ян./ .

СЕКРЕТАР: *ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 28. Оригинал. Машинопис.*

ЧИСТЕРСТВО НА ПРАВОСЪДИЕТО

...ден СЪДЪ
Г. Г. 19 44 г.

КАРТА

ЗА ОБВИНЯЕМО ЛИЦЕ

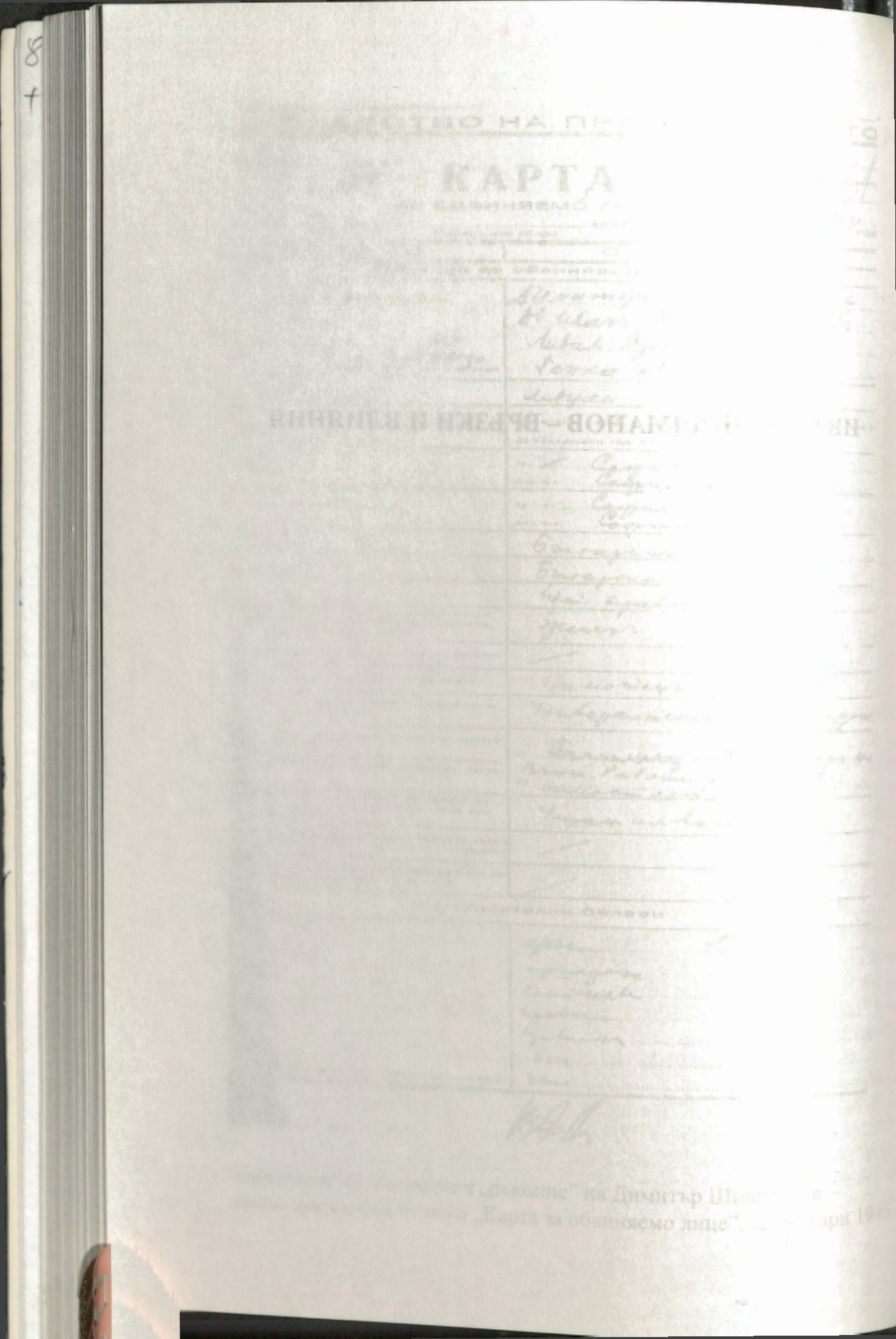
№ на картата ...
(По настоящето дело се ползват карти №№ ...)

...зателно дело отъ ... характеръ № 1 19 44 год
(частенъ или общъ)

ВЪПРОСИ	ОТГОВОРИ
I. Сведения за обвиняемото лице	
ме: а) На обвиняемото лице	Димитър Шишманов
б) На баща му	Ив. Хаджи Д. Шишманов
в) На майка му	Мина Адамантова
г) На съпруга(та) му, ако е женено	Вежа Михайлова
...а (мъжки или женски)	мъжки
...раст	а) роденъ на 19 (день) XI (мес.) 1888 (год.)
	б) навършени години 56
...строждение	гр. с. София
	околия Софийска
...стоянно местожителство	гр. с. София
	околия Софийска
...родность	Българин
...данство	Български
...ра	Чужд. православна
...йно положение непосредствено преди ...вършване на престъплението (неженено, ...енено, овдовѣло, разведено)	Жененъ
...и не живѣятъ деца отъ непълнитѣ му брачни ...ки	—
...отность (знаели да чете и да пише)	Чете и пише
...зование (какво училище и кое отдѣление, ...ъ и пр. е свършило)	Университетско, юридически факултетъ
...ятие (непосредствено преди извършване престъплението)	а) Бивш министъръ на Външ. работи и Изповѣд.
...ожение въ занятието (самостоятеленъ, ...щникъ, чиновникъ или служащъ, работ...)	б) самостоятеленъ
...явало ли е занятието си лицето по ...е на извършване престъплението или ...о безъ работа?	Упражнявалъ
...ато не е имало доходно занятие, какво ...ятието на лицето, което го е издържало?	—
...щето е омъжена жена, безъ доходно за..., какво е занятието на мъжа й	—
II. Отличителни белези	
...	среденъ
...	пропорционаленъ
...	честитиевъ
...	правиленъ
...	нормаленъ
...	бѣлъ
...достатъци (глухъ, слѣпъ, нѣмъ и пр.).	Здравъ

Факсимиле на последния „ръкопис" на Димитър Шишманов – лично попълнена от него „Карта за обвиняемо лице", 25 януари 1945

ИВАН Д. ШИШМАНОВ – ВРЪЗКИ И ВЛИЯНИЯ

КУЛТУРФИЛОСОФЪТ НАЙДЕН ШЕЙТАНОВ – ЕДИН САМОБИТЕН УЧЕНИК НА ИВАН Д. ШИШМАНОВ

Ерика Лазарова

Защита на славянството и световната му мисия е една от водещите линии в българската и славянската хуманитаристика през първата половина на XX век. Показателна в това отношение е статията на проф. Ив. Д. Шишманов "Германският и славянският мир", много компетентно анализираща негативното и ненаучно отношение към славянството и славистиката в немската научна общественост. В нея са анализирани едновременно както предразсъдъците на ниво "масово съзнание", където битуват схващания за "праомраза на руската душа към Запада", за славянската расова непълноценност и за опасността от "монголизирането на Европа чрез славяните", така и редица неверни теоретични конструкти.

Шишмановият отговор на несправедливите обвинения е категоричен както по отношение на същността на славянството и неговата културна роля в съвременния свят, така и по отношение на необходимостта за преобръщане на негативните оценки на западния свят. С тази цел той набляга върху потребността от връщане на германската научна мисъл към хуманистичните традиции на XVIII в. в духа на културния плурализъм на Хердер. Обвинявайки напредничава Европа, че всъщност изобщо не познава Русия, руската държава и руската душа, като се стига на моменти даже до прояви на "отвращение към цялото славянство"[1], проф. Ив. Д. Шишманов се солидаризира със становището на немския изследовател фон Хелвалд, който още в края на XIX в. пише: "Липсата на познания върху славянския мир е най-главно виновна за това, че в настояще време от политическа омраза към славяните се говорят, пишат или печатат за тях толкова неверни или изопачени неща, които отдавна са отминали или никога не са съществували"[2].

Същевременно ученият ратува за последователното интерпретиране на славянството и неговата световна роля като *културно-исторически*, а не политически или геополитически проблем. Разсъждавайки върху противопоставянето на "немския характер" като монолитна цялост, основана на железни принципи, и агресивно отстояване на "свосто" в един свят, където писателят-хуманист Достоевски се счита за

---

[1] **Шишманов, Ив.** Германския и славянски мир. – Златорог, 1929, № 2–3, с. 81.
[2] **Шишманов, Ив**. Германският и..., с. 80.

общочовешки идеал на епохата. Сблъскват се претенции за расова "избраност" на германската раса и мисията на славянското човеколюбие и дълбока религиозност, презираща прагматизма и оттам – цивилизационните успехи, ако са лишени от нравствени основания и богоискателство, според гледната точка на друг "тевтонски рицар" – Ханс Гюнтер. Той, като говорител на "расознанието", залага усилията си върху *различията в расовото световъзприемане,* за разлика от другите "критици" на славянството (действащи от позицията на смятаната днес за псевдонаука краниометрия), търсещи основания, неизведени от народопсихологията и психоанализата, а във физическите белези на даден народ :

"*Човекът на Достоевски* се поставя днес като идеал. Но тоя човек, повлиян от руското си отечество, представя един размесен тип, в който се кръстосват северния с монголския вид [...] Човекът на Достоевски е най-интересният "безустойник" измежду всички ония, които размесените по вид днешни хора могат да открият, защото всичката липса на устои на тоя човек има същевременно изгледа на особена глъбина на чувствата. Човекът на Достоевски, на когото съвременността обръща такова внимание, намира, като смесен вид, винаги в себе си няколко възможности на чувството и на действието. Сутрин той е по-друг, отколкото вечер. Днес той се унижава и се влече в прах и се обвинява в това, че е недостоен и безволев, а утре се изправя и обвинява Бога и света. Тая двойнственост се смята от съвременността като отличителна черта на религиозния човек изобщо. Това, обаче, е само религията на русина, на полумонгола. Не бива да се лъжем. Онова, що тук се нарича човеколюбие, носи върху себе си знака на едно всеопрощение, което не прави разлика между видовете, и на едно безгранично разбиране на всичко."[3]

Ив. Д. Шшиманов, естествено, не може да се солидаризира с подобна славянофобска теза. Той ратува за опознаване на "славянския мир", специално подчертавайки обективната потребност светът да познае и оцени по достойнство славянските културни достижения. Като защитава правото на културна самобитност на народи и региони, той се издига до критическа позиция спрямо расизма в културата и е убеден защитник на културния плурализъм, който аз определям като *същински демократизъм в културата*:

"Не, славянският мир изисква светът да се отнася към него по-сериозно и то не само в областта на литературата и на изкуството, но и в оная на философията, на религията и на науката! Той изисква светът да опознае, да оцени и да използва неговите достойнства за висока почит, често пъти епохални придобивки в тези области. Той изисква да бъде третиран като величина пълноценна и равноценна на другите мирове...

[3] Пак там, с. 88.

Един Хердер, един Гьоте, един Яков Бьоме, един Хумболдт са разглеждали разните славянски народни души като истински хуманисти, **водени от чиста радост пред** душевните и нравствени сили и качества на славянските племена, без да си поставят във всеки миг въпроса каква практическа полза може да се извлече от занимаването с нашите езици, нрави и обичаи. По онова време не е имало нито договор в Брест-Литовск, нито договор в Рапало. Затова пък е имало висока нравствена сериозност и, особено, едно безкористно и хуманно схващане на германо-славянските отношения"[4].

В подобна светлина третира *световноисторическото значение на славянството* и троянецът д-р Найден Шейтанов (1890–1970), един от най-оригиналните български културфилософи, културисторици и народопсихолози, първи български сексолог в периода между двете световни войни и първи изследовател на вицовия фолклор с оглед изучаването на виталността и мъдростта на народа. Тук е безспорна "Шишмановата "следа". В студията си "Значението и задачата на нашата етнография" (1889), пледирайки за цялостно вникване във фолклорното богатство, Шишманов открива нови хоризонти пред българската "народонаука"[5]. Той апелира да не бъде пренебрегван, поради зле разбран морализъм, и т. нар. днес сексуален фолклор, известен сред народа като "блажен фолклор". През 1899 г., благодарение на съдействието му, е отпечатан т. нар. "български еротикон" със заглавието "*Mélanges de Bulgarie*", разкриващ неочаквани за мнозина страни на българското световъзприемане. Но като цяло сексуалният фолклор остава извън вниманието на нашите учени. И едва Найден Шейтанов с решимостта си да смущава духовете (въпреки добродушния или зложелателен присмех и закачки на съвременниците си, според небезизвестния публицист и историк на културата Кирил Кръстев) и да направи постоянно поле на изследователската си дейност "скришния фолклор". Той реабилитира сексуалната тема, превръщайки я в *пълноценен обект* на научно изследване.

Д-р Шейтанов е повлиян обаче, поне в още четири отношения от голямото научно дело на проф. Шишманов:

1) също като него, не просто милее за България и българското, с поглед впит изключително в родните реалии, но превръща *компаративисткия подход* в основен за хуманитаристиката;

2) интерпретира необходимостта *от познаване на чуждия научен и културен опит* като необходимо и дори задължително условие за успешната реализация на българския интелектуалец. И за двамата

---

[4] Пак там, с. 91.

[5] Виж **Шишманов, Ив.** Значението и задачата на нашата етнография. – СбНУ, 1, 1889, с. 46.

научното познание на западните школи е условие за креативно собствено творчество, без да бъдат противопоставяни европейското и българското, своето и чуждото, но и без да прави реверанси пред чуждата "ученост"[5], както многократно ще напомня троянският културфилософ;

3) стриктно и последователно придържане към *културния плурализъм* и признаване (но не на думи!) на принципа на *толерантност към Другостта* като вътрешноприсъщ на изследователя-хуманитарист;
4) търсене на корените на българското културно битие и траен интерес към *славянската тема*; преосмисляне на българските заслуги в контекста на *единната европейска култура*.

Незаслужено държано в сянката на инкриминираните личности и заглавия, творчеството на Н. Шейтанов, за съжаление, все още е почти непознато, а и до днес мълчаливо битува опростена и силно изкривена престава за постиженията на една от най-самобитните и евристични фигури в българската култура и наука от първата половина на XX в. Той продължава и плодотворно осъществява започнатата от проф. Ив. Д. Шишманов линия на *енциклопедизъм* и *европеизъм* в науката, проявявайки се като убеден защитник на българщината, но и като истински благороден културен космополит и немски възпитаник, за когото *България е неразделна част от Европа на културата*. И точно затова е нужно, са убедени и Шишманов, и Шейтанов, да направим родната си наука съизмерима със западната, чрез издигане на равнището на авторските приноси по пътя на *собствения прочит* на проблемите.

Между двамата обаче съществува и една голяма разлика. Пътят на по-младия учен е доста по-трънлив заради идеологически преломното време, в което живее. Изучавайки приносите и провокациите на д-р Шейтанов към българската хуманитаристика, се сблъсках лице с лице с феномените "научен догматизъм" и "научна клевета". Изречени на полуглас, но достатъчно високо, за да откликнат в съзнанието на незапознатите с откритията на "човека–школа" Н. Шейтанов, твърденията взаимно се оспорваха и отричаха. Той ту бе фашист, шовинист и националист, ту за него всичко бе вече казано, ту беше само публицист, ту се оспорваха дори научните му титли, та дори и образованието му, получено в чужбина.

Твърде дълго продължава да се отрича с люта враждебност или с лекомислена незадълбоченост сътвореното от един достоен българин и

---

[5] С великолепна ирония д-р Шейтанов говори, че в страната ни "За собствена наука се смята смиреният превод от Европа […] Принадлежността към някой западняк е достатъчна лепта пред олтара на времето – местната работа се ограничава с цитати и разбор […]" (**Шейтанов, Н**. Великобългарският светоглед. – В: **Шейтанов, Н**. Балканобългарският титанизъм. София, 2006, с. 403.)

учен от европейски ранг. Чуват се мнения на лаици, изказани обаче като присъда, че фолклорът и етнографията са недостоверен път за аргументация на научни тези – макар, че културната антропология би се смяла на глас на подобни лъжетеоретици! И това е само малка част от мълчаливата битка на идеологическите фанатици или чуждопоклонници, за да не изпъкне истинската стойност на сътвореното от този самобитен и до голяма степен самотен голям наш философ и историк на културата.

Единствено националният нихилизъм може да се отнася така с личност, която би била гордост за всяка една култура. Големите нации заслужено се гордеят с всяко име, дало принос към съответната култура и са готови да представят пред света дори посредствени интелектуалци като значими фигури, защитавайки авторитета и тежестта на собствената си наука и национална чест. Ние, българите, обаче, макар нашият Пантеон на безсмъртните да е по-скоро скромен, сме твърде ревниви в недопускането в него на *нови имена*.

Точно по тази причина разчитането на родолюбивите послания и на *кода* на научните открития в творчеството на д-р Шейтанов е дълг на българската история на науката и на историята на културата, чиито пионер е той. Съзнателно избраната от него стилистика на близко до фолклорното звучене на текста наистина може да подведе незадълбочения читател, повеждайки го по пътечката на лесното и незадълбочено възприятие на словото в изящно стилизирана художественост, изпускайки вярната посока на ангажираното "включване" и херменевтическо "вчувстване" в неговата изключителна философска, социологическа, психологическа, културоложка, етноложка и политоложка уплътненост.

Понеже ИНТЕРТЕКСТУЛНОСТТА е особено важна за разбиране на посланията на неговите произведения, както и за адекватна оценка на създадените от него множество нови и оригинални тези, сътворени по формулата на българската философичност, която той сам оприличава по вътрешната ѝ лаконичност, достигаща до афористичност и евристична сила на *двойно преварена ракия*. Нашенецът не обича да говори надълго нашироко, но на въпросите, които го вълнуват, дава смислени отговори, в които се оглежда оригиналният ни светоглед в титаничността на балканобългарския хуманизъм.

Особено голяма е заслугата му за определяне на същността и параметрите на националната идентичност. Като родолюбец и европейски интелектуалец по дух, немският и чешки възпитаник д-р Найден Шейтанов отдава с просветителска жар цялата си духовна енергия и енциклопедична компетентност, за да помогне за културното и историческо самоосъзнаване на своята нация. А оттам – и за утвърждаването на бленуваната от него роля на българския народ като *авангард на прогреса*

на Балканите и достоен участник в световноисторическия процес, чието ускоряване в модерната епоха сам интуитивно усеща.

Той търси в глъбините на историята и в съвременните реалии примери за *славното минало* на българския народ и достатъчно надеждни перспективи за *бъдещия му напредък*. Понеже е убеден, че в позабравените древни летописи има премного героични страници – свидетелства за величието на българския дух. А успехите на младата ни държава след Освобождението са доказателство и гарант за скорошното ни извоюване на онова място сред най-напредналите народи, което по право се пада на българите като могъщо и силно физически и духовно племе, носещо *велики нравствени добродетели и творчески заряд*, който ще оплоди и обнови поовехтялата европейската цивилизация.

Найден Шейтанов подхожда към Паисиевата заръка за национално пробуждане и всенароден активизъм, както и към народната история като процес на възходящо развитие и всестранен прогрес, едновременно като историк и философ. Затова и мечтае за Ново и цялостно Българско възраждане – теза, която ще бъде подета малко по-късно от автори като Петър Мутафчиев и Любомир Владикин, Константин Гълъбов и Атанас Илиев, за да се подчертае високият хоризонт на очакванията към българския народ като "първенец на Балканите".

Д-р Шейтанов изследва *деятелното битие на народа*, тоест битието като процес или *ставащо* на фона на световния културно-исторически процес. Затова паралелно се интересува от субекта на историческото действие и привнася в произведенията си силен народоведчески и народопсихологически план. *Културфилософът прераства в народопсихолог*. Воден от мисълта за бъдещото величие на България, той пише всяка една от статиите и студиите си с ясна отговорност към българската съдба. В монографичното му изследване "Великобългарски светоглед" (1939 г.) вече се съдържа цяла *програма на съзнателен историзъм*, която си поставя за цел хем да изследва българската история, хем да даде величава картина на народната душевност. Същевременно си поставя и максималистичната задача да съгради от отломъците на древна мъдрост и съвременните научни открития основите на българския светоглед в историческото му развитие, обхващайки абсолютно всички области на човешкото знание. Защото само въоръженият със знания човек може да бъде и субект на личната си и историческа съдба:

"Великобългарският светоглед е космология и етика, история и народопсихология, фолклористика и естетика. Накратко – настолна книга за народа, който може да се самоопознае чрез нея. Книгата ми не е тясно исторична, а народна и кормилна книга. Затуй тя има свой начин на изложение. Въпросите се разглеждат от чисто наше становище. По необходимост, говори се наедро, дори с присъди. Ала зад всичко това има

народни обоснования, държавни съображения, чужди и мои издирвания, планове и идеали на великобългарин. Пише се накратко – такъв е повикът на динамичното ни и размирно време. Вдъхновяван само от две цели: полза и величие за народа ни. С една реч, тук аз гоня идеала за книга-завет, която да изразява светогледа на всички балканобългари, от всички времена и да послужи на народа ни при всички исторични обстоятелства."[6]

Говорейки **за балканобългарският хуманизъм като всечовечност**, мислителят изтъква реални, земни или хипотетични, свръхценни черти в българския характер. Шейтанов започва труда си върху (велико) българския светоглед, лансирайки тезата за свещеното **двуначалие като хармоничен съюз на тяло и дух** у българина. За целта ще *обоснове единството на народ и отечество, на земя и дух*.

Разсъждавайки за Родината и нейните граници, главен аргумент за него е *историческото право* (като право, дадено a priori) на определена територия, която си остава българска по дух през отминалите столетия. Оттук извежда и потребността за *обединяване* на онези територии с българско население, спадали някога към българската държава, които след Освобождението през 1878 г. остават *извън* границите на България. Авторът следва една *просветителско-дидактична* нишка, внушаваща, че България е *гръбнак, мозък* и *сърце* на Балканите. И следователно: "Българско и балканско означава едно и също нещо. Ние държим ключа на балканската история"[7]. Което изобщо не означава, че България се противопоставя на съседите си и желае хегемонистично положение на Балканите, а става дума за *духовно-културно водачество*, основания за което авторът вижда в културнотворческата същност на народа ни през вековете, символизирана от подвига за създаване на оригинална славянска писменост и култура.

Разбира се, в светлината на извършеното в т.нар. присъединени български земи през Втората световна война, тезата на Шейтанов придобива много по-мрачни и фатални краски. Но не изстъпленията на отделни шовинисти и политически авантюристи са определящи за мирогледа на българина през разглеждания период, а болката за "майка Македония" и загубената историческа цялост на държавата ни, конструирана като велика сила на Балканите от Санстефанския мирен договор, но разпокъсана и осакатена като геополитическо единство от Берлинския конгрес. Защото пак той създава понятието "етнографски рани" като определение за покрусата на българския народ след неуспешните войни и унизителния за нацията Ньойски мирен договор.

---

[6] **Шейтанов, Н.** Великобългарският титанизъм..., 77–78.

[7] Пак там, с. 83.

Преди всичко в съчиненията на Найден Шейтанов липсва, откровено или завоалирано присъстващ, милитаристичният дух. Съвсем друг е източникът на вдъхновение – любов към българската земя и народ и преклонение пред величавата ни история. При това България *не се противопоставя на балканските си съседи*, а Балканите като събирателно геополитическо и геокултурно понятие се третират като историческо и цивилизационно единство.

Неговата светогледна система претендира за *универсална епистемологична ценност* и е едновременно космогония и етика, родинознание и поглед към световната история. Но преди всичко е поглед от позициите на българското и отношението към него. Макар и *утопична*, рамката, в която Шейтанов поставя българското начало, е наистина чутовно-титанична. За него цялата антична култура на Балканите е *протобългарска* и върху това логико-историческо основание той доказателствено основава теорията си за световноисторическото значение и предназначение на българския род и култура, изминавайки трудния теоретичен път от геополитиката и културната история към народопсихологията.

Балканобългарският светоглед се оказва наследник на всички незагубени и съхранени в народната ни памет *стойностни културни тенденции*, сплавяващи в стройно и хомогенно единство тракийската, критско-микенската, йонийската, далекоазиатската, римската, византийската духовни опитности. Балканите се третират като *единна всебалканска държава*, рожба на *дръзновен държавнотворчески титанизъм*. Националната ни държавност след 681 г. като връх на славянобългарската организираност е не просто славен момент в държавно-творческата приемственост, а и реален израз на евристична, но неизследвана тенденция с универсално значение за Балканите:

"Ние сме създатели, изпълнители – и жертва! – на великата, титанистична идея за Балкания. Ала нашето държавно творчество приема още по-висша форма – световна. Когато римската империя се разпространява и на Балканите, в нея местните сили скоро правят пробив и прекрояват държавата на Августа в дух на могъщите си завети. Константин Велики, роден в нашите исторически земи, потапя народа на Ромула в котела на балканската и източна мистика – приема християнството. Сетне, като следва зовът на старославната Троя, той премества столицата на римската империя в нашия полуостров – в Цариград, Константинов град, в Троя на средните векове. Ала не само това. Друг балканец, Юстиниян-Управда, пак от нашите исторични земи, създава свод на римското право, на римската държавна мъдрост. Но и тук не спира. Държавнотворният гений на Балкана намира най-висше въплъщение в сина на Филипа, Александър Велики, който създал държава на

държавите – световна монархия от целия Стар Изток, монархия от три материка. Ето първото осъществление на идеята за триматерична държава и цивилизация – Евроафразия!... Трябва да се помни, че тоя върходържавен подвиг е извършен от македонец, т.е. от древен жител на нашите исторични земи. Държавния завет на Александър се следва, до известна мяра по-сетне от цар Симеона. Тоя наш владетел също тъй се стреми към световна монархия – с главен народ българския, с столица Цариград... Дори самия Симеон, както се спомена, се нарича "Нов Птоломей" – име на главния Александров пълководец, роден в Македония, основател на династия в стария Египет.

Явно е, че идеята за титанистична държавност ни вдъхновява цели векове и хилядолетия. Твърдението, че не сме били държавотворен народ, е недомислие или по-скоро коварство на новия империализъм, който има интерес да ни представи като неисторично стадо. Вярно е само, че държавата на Балкана не трае дълго и не принадлежи все на едного. Ала това лесно се обяснява исторически и не засяга балканобългарската държавнотворност, като начало... Никога, обаче, на Балкана не настъпва безначалие, неисторичност. Това нека добре да се запомни! Менят се значи само създателите, господарите на държавата. Началото на държавата съществува винаги у нас"[8].

Говорейки пет десетилетия преди Д. Лихачьов за народовластие и държавност без държава, интерпретирана като "държава на духа", Н. Шейтанов свърза световно-историческото значение на географското ни положение с държавнотворческата и културнотворческата дейност на една *нация във възход*. Особеностите на кръстопътното ни географско положение определят оригиналната ни балканска геополитика, родила още далеч в историята положителния и вече признат за действително наше историческо постижение *етнически модел*, който и сега се реализира успешно като условие за *мултикултурност* и мирно съсъществуване на различни етноси.

От примера на Александър, според мислителя, произхожда идеята за геополитичното месианство като балкански феномен. При нас, българите, то не е свързано с насилие над други народи и култури, а е вдъхновено от богомилската идея за *балканската всечовечност*. От утопия, обърната *назад*, Шейтанов си поставя задачата да реконструира един актуален *модел* на Велика България като пример за Балканите, обединяващ и стимулиращ градивните енергии на нацията за бъдещето ни възходящо развитие. Историята е знаме и образец, разкриващ славното минало на един значим, макар и прекалено дълго подценяван, европейски регион, неправилно възприеман като "барутен погреб".

---

[8] Пак там, 150–151.

Прегърнал идеята за българската културно-историческа мисия през вековете, той поставя в центъра на изследователските и научно-пропагандаторските си усилия идеята за културнотворческата роля на нашия народ и на славянството. Не случайно като главна особеност на етическото мислене на българина Шейтанов сочи неговата универсалност и демонстрираната чрез него способност да бъдат възприемани *всички хора* като *ценностни сами по себе си*.

Тя се разглежда и като основна характеристика на титанистичния балканобългарски хуманизъм и на балканобългарската цивилизация: "Боже, Боже изневерниче! – се казва в една наша народна песен – защо всички заедно да не се смеем и всички наедно да плачем?... Би могло да се твърди, че в тая песен е вложена цялата дълбока балканобългарска човечност, че в нея е изразена великата душа на *славянството* (к. м. – Е. Л.), че тия думи са светоборното начало на титанистичния ни хуманизъм. Каква свещена грижа не за един, не за двама, а за всички хора по земята!"[9]

Кирил Кръстев, съвременник и поклонник на таланта на самобитния ни мислител, през 1927 г. пръв пише за Шейтановата способност да съзира ценностното в хилядогодишната ни културна история, в близка до Найденшейтановата емоционалност говори за *славянското ни праначало* и значението на *славянската културна дан* в диалектиката на "Своечуждото" (Ал. Йорданов), подчертавайки възторжено ролята на славянския принос в новата световна култура и за бъдещото ни народностно израстване и национално възмогване, при което "... широката мистика и полет на славянската душа е ръка за ръка с един трезв и здрав критицизъм – залози за хармоничната пълнота на онзи човешки тип, който бихме могли да създадем"[10].

Доскоро инкриминираният Н. Шейтанов проявява траен научен интерес към проблема за славянството като роднинство по кръв и обща историческа участ. Основавайки се на изобилен фактологически материал – исторически, филологически и култур-социологически, той дава иновативна характеристика на славянската култура в самобитността ѝ. В нея, според мислителя, цивилизационният пласт с научно-техническите

---

[9] Пак там, с. 243.

[10] С особен възторг говори Кирил Кръстев за усилията на младия Шейтанов да открие славните следи на българската креативност в Симеоновия златен век: "Ако дадем ухо на словата на един млад историк, който с ясновидски поглед се рови в тъмнините на миналото – Д-р Н. Шейтанов, – в нашия историчен и праисторичен живот бродят сенки на висока култура, която напр. във времето на Цар Симеона прави от "златния век на българската култура" нещо повече от онова, което ни казват учебниците по история –един истински Птоломеев век." (Виж **Кръстев, К.** Възможностите за една българска култура (в. "Стрелец", № 7 от 18.V.1927 г.). – В: Литературен кръг "Стрелец". Велико Търново, 1995, с. 88.)

постижения е сравнително слабо изразен (с щастливото изключение на знахарство, звездобройство и други езически умения), за сметка на *културата на езика* и *богатото фолклорно творчество*.

Привикнали да отдаваме дан на чужди авторитети и да боготовеем пред западната учeност, доскоро, подчертава д-р Шейтанов в статията си "Съдбата на славянството" (1930), ние, българите съзнателно сме подценявали значението на славянската култура в миналото и мисията ѝ в модерния свят. Затова преди всичко той си поставя задачата да реабилитира историческото назначение и възможностите на бъдещия "историчен възход на многобройното племе, което станува, хиляда вече и толкова години, из пространната земя: от чешката Шумава, Алпите и синята Адрия до Уралските планини, дори и по-нататък, през Об, Енисей, Лена, до стените на небесната република и страната на изгрев-слънце... Широката повърхнина на нашия материк, населена със славяни, може да се уподоби на огромен триъгълник, единият ъгъл на който е забулен в мъглите на севера – "свещената Москва", другият забит в сърцето на Европа – "златната Прага", а третият е жадно устремен към юг, за слънце и старинна култура – среднобалканската София и Солун, родината на великите български жреци на славянството, Кирил и Методий [...]"[11].

Разглеждайки тенденциозните интерпретации в западната наука и философия, омаловажаващи славянския културен принос, Н. Шейтанов разкрива, че обективната причина се крие в известно *подценяване на ролята на материалното битие у славяните*, което не винаги и не непременно е недостатък. Защото ако славяните не строят пирамиди и не изгърбват снага за издигане на каменни монументи, причината е и в дълбокия демократизъм на славянската душа, неприемаща робското угнетение и развила славни демократични добродетели като народовластието и превърнала равенството, а не подчинението в принцип на обществения живот, символизиран от *задругата*.

Съществува и още една причина, проявена исторически по-късно, а именно народностното противопоставяне на чуждото като враждебно и създаването на отношения на антагонизъм между града с неговите претенции да бъде проводник на чужди културни влияния и селото като крепител на традицията. Затова по отношение на веществената култура в продължение на столетия славяните често са епигонстващи или "чираци на чужди майстори"[12]. Продължава да битува и схващането, че макар славянската идейна култура да е по-дълбока и разнообразна, "тя се движи сякаш в една равнина – няма почти върхове..."[13], въпреки че съществуват

---

[11] **Шейтанов, Н.** Съдбата на славянството. – В: **Шейтанов, Н.** Балканобългарският титанизъм..., с. 504.

[12] Пак там, с. 508.

[13] Пак там, с. 509.

многобройни знаци за оригинално духовно творчество, сред което специално споменати са словесното изкуство, науката за езика и моралната философия, както музиката и народното изкуство, израснало от шивачеството и бродирачество, в което авторът вижда "скромни, ала свещени йероглифи, в които са заключени славянски чувства и идеи от хилядолетия насам"[14].

С особена гордост той нарежда българите сред *нациите-корифеи на словотворчеството*. Дори говори специално за здравата приемственост през столетията в "науката за езика" и нарича славяните "същински жреци на словото"[15]. Но макар и подложена в продължение на векове на неблагоприятни чужди влияния – "Чуждото било заклета съдба на славянството"[16], целящи *претопяването* ѝ, устната народна култура се възражда в голямата славянска литература на XIX в., давайки надежда, че "... възроденото славянско племе поема вече могъщата си роля между индоевропейските си събратя и в света изобщо", обръщайки гръб на мъртвото си минало и "се опива от историческия си възход"[17].

Тук авторът безспорно следва една от господстващите през епохата представи за *възход на славянството* като носител на следващата, тоест по-висша степен на прогреса и изразител на историческия напредък на човечеството. Идеята е лансирана още в края на XIX в. от индийския мислител Вивекананда (независимо от панславистките теории!), а по-късно е възприета не само от лявоориентираната интелигенция под влияние на Октомврийската революция, но и на духовни мисионери като Николай Рьорих и Петър Дънов, вярващи че именно славянството е призвано да *хуманизира* изграждащата се култура, основана на *всечовечност*.

У нас още един немски възпитаник и също така обявен за "фашист" и "реакционер" – Янко Янев (поне преди да бъде прелъстен от

---

[14] Пак там, с. 512.

[15] Пак там, с. 520. "Българската писменост и култура са в основата на славянските книжовни успехи и са пример за организационните и творческите възможности на българския народ" е тема, която минава като червена нишка в доста от произведенията на Н. Шейтанов, за да изтъкне както славянския ни културен корен, така и собствената креативност на славяните. За него е близка идеята за единен славянски свят. Той говори в културен и политически контекст неведнъж за потребността от създаване на Балканска федерация, отреждайки на България *лидерското място*, но не понеже е воден от агресивни претенции към Другостта или лидерски амбиции, а защото може да каже като Юлия Кръстева: "Моята мечта е Европа (респективно Балканите – бел. моя, Е. Л.) като федерация от *уважавани чуждости* (к. м. – Е. Л.)". По въпроса виж и статията на Н. Шейтанов "Световна България" (пак там, с. 482)

[16] **Шейтанов, Н.** Съдбата на славянството..., с. 518.

[17] Пак там.

фашистката мисловна парадигма), също ще пише за историческата роля на славянството в съвременния свят и в статията си "Пробуждане" ще противопостави утопично на формализираната и спекулативно-рационална култура на Европа славянското човеколюбие и славянския антирационализъм, поставящ в центъра на всички свои познавателни усилия **човека** и борещ се с догмите и предустановените истини. Той дори отрежда специална световноисторическа мисия на Русия, а и на целия славянски свят, които ще обновят остарялата Европа и в творчески съюз с нея ще способства за изграждането на нова, по-хуманна цивилизация и култура:

"Славянският бог е жив и действителен, славянската мисъл е била винаги човешка мисъл. Колкото и много идеи да са били заимствани от запад, всякога руският дух ги е преобразявал и претопявал в пламъка на своето мистично съзерцание, правил е от тях животворни същности, превръщал ги е в движение. Не е чудно, че най-далечните абстракции на Европа можаха да се осъществят само в Русия. Това е стихията на всеславянското осъществяване на идеите, това е неговото историческо призвание. Да служи за освобождението на човека е бил всякога неговият дълг и неговата участ. Затова само на славянството е отсъдено да прави исполински опити и да разрешава въпросите на вековете. Славянството е всемирна воля. Не е пророчество, ако се каже, че от там ще дойде спасението на света. Европа е вече безжизнена, тя живее последните си есенни дни. Само славянството днес е първично и вдъхновено. Новият свят е предимно славянски и новият човек ще бъде преди всичко човекът на Изтока. Тогава може би ще настъпи развръзката на "великия спор": Европа и славянството ще се примирят и ще служат за изграждане на ново царство, което ще бъде *царството на свободата*"[18].

Самият Найден Шейтанов е автор на вдъхновени редове за мисията на славянството като носител на ЧОВЕЧНОСТ в раждащия се свят, свързвайки с неговото възраждане и славното българско "утре": "Защото бъдещето, както изглежда, иде с грамаден рог на изобилие за славянството, което таи в необятните си недра материали за нов свят и нова култура на земята… Светът на славянството, както мислят мнозина,

---

[18] **Янев, Я.**. Пробуждане. – Златорог, 1931, № 6, с. 283. Не може да не направи благоприятно впечатление фактът, че защитата на славянството и световната му мисия е една от водещите линии в българската и славянската хуманитаристика, както личи и от цитираната вече статия на проф. Ив. Д. Шишманов "Германският и славянският мир", много компетентно анализираща негативното и ненаучно отношение към славянството и славистиката в немската научна общественост и за предрасъдаците на ниво "масово съзнание".

се гради върху темелите на *дълбока човечност* (к. м. – Е. Л.), а културата му възраства, макар и обвеяна от черния призрак на велико страдание"[19].

Теоретикът Шейтанов, както проличава от цитираните постановки, не е чужд на идеализиране на славянството с неговата "близост до живота" и "чувство за мистичното и святото", така различни от хладния и бездушен прагматизъм и меркантилизъм, проповядвани като добродетели на модерния свят. Славянската първичност и (богу)вдъхновеност са неделими от "детското и невинно начало" и именно те ще спомогнат, според една от популярните утопии от първата половина на XX в., за свързването на света на просперяващата Европа със "стария вълшебен Юг и Изток"[20]. От щедрите си недра славянството, според Шейтанов, ще извади материал за *нов свят* и *нова култура*, като от "досегашната исторична мъглявост на Евразия изгряват нови слънца и избухват вихри на ново творчество световно (к. м. – Е. Л.)"[21]. Като *(родово)славянско* именно, българското за него е носител на **широка световност** и **всечовечност**, за които той подробно говори в други две свои статии с кардинално значение за съвременната епоха – "Световна България" и "Всечовечност".

В тази плоскост на разсъжденията особено силно проличава връзката *национален характер – светоглед*. Именно като съзнателен субект на своята история и сътворец на световната история, българинът доказва величието на националния си характер чрез **толерантността си към Другостта**, достигаща до стремеж към универсален хуманизъм или *всечовечност*, ще напише д-р Шейтанов. А най-любопитното е, че толерантността и всечовечността обективно съжителстват със силно до болезненост родолюбие, което Богдан Богданов свързва с *балканското разбиране за родина* и го описва като *типично за малките народи*[22]. При тях сложните исторически обстоятелства са изострили пределно патриотичното чувство и това води до феномена на *преживяване с рядка интензивност на привързаността към отечеството*[23].

Затова още по-ценно е, че точно българският народ е носител на представата за *балкански и универсален хуманизъм*. И точно Найден Шейтанов, набеден за националист-шовинист, достига до идеята за световност и всечовечност като понятия, допълващи и хуманизиращи традиционното разбиране за "космополита" като гражданин на света –

---

[19] **Шейтанов, Н.**. Съдбата на славянството..., с. 519.
[20] Пак там, с. 516.
[21] Пак там, с. 519.
[22] **Богданов, Б.** Орфей и древната митология на Балканите. София, 1991, с. 138.
[23] **Богданов, Б.** Орфей и древната митология..., с. 138.

една теза, която тепърва предстои да бъда развивана с оглед на новите европейски и световни реалии[24].

Всечовечността е непостигнат до днес, въпреки усилията на религии и философски системи, идеал *за претворяване на човечеството чрез човещина*[25]. Унификацията на Европа не пречи на духа на всечовечност, ще отбележи българският теоретик мъдро, доста преди адептите и противниците на глобализма да се вкопчат в "мъртва схватка". За Шейтанов утрешната "Световна България" е синоним на *международност и човешко братство*, без това да отрича националната идея и да деградира Родното до "битови дребосъци и вехтории"[26]. Подобни твърдения дават основание на Н. Шейтанов да говори за **месианския характер на българския хуманизъм** и да го интерпретира като феномен с общочовешко значение, изминаващ пътя *народност– световност– всечовечност* като знаме на епохата[27].

С възгледа си за *човешката универсалност в историята*[28] Найден Шейтанов учудващо хармонично кореспондира с тезата на Хегел за ролята на националния дух като *творящ историята в нейния плурализъм*. Българският мислител интерпретира духовното творчество като начин на себеизразяване не само на личността, но и на нацията. Оттук и високото назначение на *славянството* (и на *българския народ* в частност) – една тема, която ту става особено актуална в публичното пространство, ту периодично бива подложена на съзнателна теоретична и светогледна маргинализация. Но панславянската мисия ще бъде реализирана, само ако се преодолее, само ако славянството съумее да излезе в предните редици на културното творчество като носител на прогрес и хуманизъм.

Залог за неговата бъдеща културна мисия, според Н. Шейтанов, е възможността *да оплоди с дух западната цивилизация*, но подобна културна мисия става възможна, само когато славянският свят осъзнае своето назначение, оттласквайки се от духовната несамостоятелност и чуждопроклонничеството. Вярвайки, че и ние, славяните, и в частност балканобългарите, ще стигнем "пантеона на Световното както нявга

---

[24] Вж. **Lazarova, E.** Cosmopolitianism, Ethics, Democracy or the Crisis in Europe and how to find the Way out? – In: Actas del IV Congresso Cultura Europeana", Pamplona, 1998, pp. 441–445.

[25] **Шейтанов, Н.** Към всечовечност..., с. 494.

[26] **Шейтанов, Н.** Световна България..., с. 491.

[27] Пак там, с. 482.

[28] Българският народ е доказал през вековете на своята история, че има какво да даде и през XX в. отново трябва да покаже, че е способен не просто да твори, а да създава *модели* на научно и художествено съзидателство. За Шейтанов българското месианство е свързано с представата за *културна избранност* и съответно: "Смисълът на националното съществуване [...] е да обработи идеята, която крие в себе си, да я изнесе в арената на всесветската история, дето стават борбите на идеите".

балканският Дионисий възлезе, с великолепен триумф, на Божествения Олимп"[29], д-р Н. Шейтанов говори и пише за *побратимяване* на народите като сближаване в мегароднински семейства. И сякаш притежавайки *сетиво за значимото в епохата*, издига тезиса за световната култура, основаваща се на "могъществото на любовта и мира на земята"[30]. За да заключи, че съгласно започналите да се формират в обществения живот в планетарен план принципи на *световност* и *всечовечност*, става възможно осъществяването на идеала за "хуманност, международна взаимност, организация на всечовеността [...] идеал далечен наистина, но все пак осъществим"[31].

На него д-р Шейтанов противопоставя американския материализъм и прагматизъм, изпреварвайки далеч във времето съвременните антиглобалисти. В предизвикалата шумен обществен отзвук статия "Цар Долар", отпечатана в сп. "Златорог" през 1927 г., той започва с известната формула: "В Европа има сега дух, в Азия – душа, а в Америка – пари, пари и пак пари"[32]. За да направи след това блестящ анализ на обстоятелствата, превърнали Съединените американски щати, този "Вавилон от народи и езици"[33], в първостепенна финансова и политическа сила. Направо заявява, че съсредоточавайки финансовата мощ в ръцете си, те се превръщат в "световни господари", доста преди това определение да се наложи в теорията.

Неблагоприятните за Европа резултати от войните се превръщат за САЩ в шанс да станат "център на мировата история". Политико-икономическите разсъждения на автора са подчертано реалистични и показват отлично познаване на съвременната му история на всички етажи на битието. Шейтанов разкрива диалектически как пасивите от войната, разрушителна за целия свят, издигат на върха американската икономика и, укрепвайки стабилността и размаха ѝ, залагат солидните материални основи на по-късните ѝ политическите претенции като универсален носител на прогреса:

"Благоприятна беше историческата съдба за Америка особено в последното десетилетие – най-черното за Европа. През световната война сума държави правеха заеми в Съединените щати и получиха боен материал от янкийските заводи. Така, американският капитал и индустрия вписаха на приход огромния кървав разход на Стария, пожертван, свят. Оттатък Атлантичния океан възникнаха банки със световно значение, с

---

[29] **Шейтанов, Н.** Световна България..., с. 492.
[30] **Шейтанов, Н.** Към всечовечност..., с. 495.
[31] Пак там.
[32] **Шейтанов, Н.** Цар Долар. В: **Шейтанов, Н.** Балканобългарският титанизъм. София, 2006, с. 463.
[33] **Шейтанов, Н.** Цар Долар..., с. 463.

колосална парична сила. Нюйорк стана най-пълният джеб на земята, американецът – новоподобен Крез. Навсякъде обедняха в книжни валути, сигурно защото в Новия свят се събраха парите. Финансовите печалби минаха в политични, когато бойното участие на Щатите, към края на войната, реши всечовешките стълкновения в полза на Белия дом, където се пренесе, от туй време, и самият център на мировата история… Америка е вече господарът, признаван и непризнаван. Ето как се извърши възшествието на Цар Долар, чиито поданици-длъжници са днес всички европейски държави почти, дори общини, частни дружества и лица"[34].

Не може да не направи впечатление колко лаконично, но и с каква точност и способност за *прогностично* вглеждане в реалиите от настоящето сочи Шейтанов причините за възхода на САЩ. Само с няколко изречения обяснява най-болните съвременни нему явления като възхода на Новия свят и стопанската разруха и инфлацията в Европа, създаващи предпоставки за икономическа зависимост у цели региони и държави. В същия дух е издържана и критиката му на прагматичната природа на американския начин на живот, който той лишава от блясъка на холивудската рамка и обаянието на мита за "американската мечта", за да изпъкне зад великолепието на "звездочели небостъргачи" и потока от автомобили, влакове, аероплани *философията на долара*. А тя се свежда до максимата "Има ли пари, има всичко! (к. м. – Е. Л.)"[35].

За автора американските градовете са се превръщали в "богоборно капище на Новия Мамон – Долара", подчинявайки всичко и всички на чудовищната му алчност. Едновременно с осмиването на негативните страни на устрема за правене на богатства, той разкрива и цивилизаторските успехи на американския капитал, като за някои от аспектите на американския научно-технически гений той пръв говори в българската литература:

"Американската пара е вложила силата си и в хоризонталните чудотворства на модерната техника. Геройски мостове прескачат широки долини и заливи, океани се съединяват с протоци, изкорубват се планини, модерни хали … поглъщат грамадни пространства […] И превозната мощ е стигнала гордо съвършенство. Купува се например стародавен замък във Франция: разрязва се като барабой, хоп на парахода, и край Нюйорк се слепва отново за жилище. Везувий натоварен! – смее се един с американски технически гений – заминавам да товаря Етна! […] Цар Долар пренася оттатък океана не само история, но и самата европейска география. Цъфти и завърза доларовият капитал главно в индустрията, която и в днешното мирно и разумно време работи с мощен ритъм, сякаш

[34] Пак там, с. 464.
[35] Пак там.

е запрегната в безумните струи на Ниагара. Блага изригват от земните недра, оплодени от майсторския труд на янкийския земледелец. Американски стоки, въглища, желязо, храни, памук и пр. заливат сега света като библейски потоп. Тъй крачи от успех към триумф паричният и стопански империализъм на Новия свят, воден от корави пълководци: барони на въглена, графове на желязото, князе на автомобилите, крале на житото – витезната армия на цар Долар"[36].

Само още един български писател – Алеко Константинов – е показал с толкова изобличителна сила в "До Чикаго и назад" силата и безогледността на "парица-царица". Но при Шейтанов става дума не за критически реализъм, а за съзнателно търсене на *белезите на епохата* със средствата на културфилософския и икономико-политическия анализ. Американизацията като световноисторически феномен безспорно спада към най-устойчивите тенденции през XX в. и не може да не впечатлява, че точно Найден Шейтанов е един от пионерите в тълкуването и оценката ѝ. Превъзходно му се удава осветляването на редица по-второстепенни, но също така важни за изследване на същността на явлението въпроси като критиката на прагматизма в науката, в морала, в духовнотворческата дейност като вестникарството, достигащо апогея си в **рекламата** като "най-американското до сега изкуство"[37].

Шейтановата критика на всесилната власт на парите е съчетана с разкриване на различните лица на "Цар Долар" и с господството на прагматизма в личния и обществения живот: "Цар Долар има досега три лица: Рокфелер, Форд и Едисон т.е. банкерин, индустриалец и техник. Американец значи практика. Към тоя трудов синтез мери и душевният живот. От чувствата например личи упованието, което прави от Янкията бял апостол на оптимизма. Смей се! – има тук-там надписи на нова жизнеука. Дори мисълта е нещо на ръка и реален свят. Самият живот се свежда към сделка – любов, брак, молебствия и пр. Нравственост се смесва със спестовност [...] Удобство е музата на всекидневието [...] Говори се с шапка на глава, цигара в уста, приема се по ръкави, спори се с боксиране и пр. С една дума, всеки американец е работник. Домът в Новия свят представлява машина за живеене, както улицата е машина за сношение [...] Практично също тъй е развлечението – спорт, който, нагоден по негърска природа носи име "танц", с първичен динамизъм, ако не с половост: шими, чарлстон, блак ботон [...]"[38].

След тези наброски на американския стил на живот следва разсъждение за превръщащата се в световен ментор Америка на парите.

---

[36] Пак там, с. 464–465.
[37] Пак там, с. 468.
[38] Пак там, с. 466.

Но заключението на статията е по-скоро песимистично и предупредително за всяко надценяване на силата на цивилизацията над силата на Културата като хуманизъм: "Америка е сега център на мировата история и господар на света, по финансова сила и материална култура. Практика значи името ѝ, богатство – състоянието, банка – политиката, Долар – короната [...] Новият свят се надига в наше време, като нова кула вавилонска от железобетон, към могъщи идеали. Впрочем вавилонска кула е злокобна личба – тя означава край." [39]

Но критиката на "американизма", както ще нарече американския начин на живот и световното му влияние Найден Шейтанов в "Триумф на метала" (1929), не е едностранчиво-отрицателска. Той вижда в опита на САЩ експеримент по социално развитие. И определено свързва разцвета на свободния творчески дух с научно-техническия напредък. Според възгледите му, чрез техничната култура (която, подчертава, не е *повърхностна* и не подтиска фантазията и креативността!) се развива изкуството на "десетата муза" – машината и светът се доближава до ново качествено състояние, тоест постига се "нова естественост", но сътворена с помощта на съзидателните човешки културни усилия по преобразяване на околната среда и самия индивид. Отпада и най-голямото обвинение срещу техническия напредък – създаването на т.нар. "излишни хора".

Вникнал, колкото интуитивно, толкова и разсъдъчно-аналитично, в предимствата на новата машинна ера, той напълно в духа на американските положителни усилия по преобразяване и усъвършенстване на света на материалната култура отговаря на упреците, че машините изместват човека от банки, бюра, предприятия с "железен" аргумент, звучащ и днес убедително: "Самият човек става вече излишен! – Няма да стане – отговаря практичният поданик на цар долара. – Ние винаги ще имаме нужда от хора: като строители на машини, като купувачи и като зрители [...]"[40]. И почти веднага следва интригуваща класификация на "машинното изкуство", включваща киното, фотографията, "етерната" или радиомузиката, споменава се за възможностите на новите инструменти, например електрическото пиано, тоест прави се една от *най-ранните класификации* на възможните нови, *механични* и *електронни*, форми на изкуство[41].

Ако Америка е полюсът на материалния прогрес, а Европа залага на хуманните стойности, България, смята д-р Н. Шейтанов, е привилегирована от кръстопътното си географско положение да се превърне в *пример* за култура, съчетаваща високите етически идеали със стабилното

---

[39] Пак там, с. 470.

[40] **Шейтанов, Н**. Триумф на метала. В: **Шейтанов, Н**. Балканобългарският титанизъм. София, 2006, с. 480.

[41] **Шейтанов, Н**. Триумф на метала..., с. 481.

политико-икономическо развитие, което ще я направи първенец на Балканите. В цитираното студийно изследване "Световна България" той дава изключително правдива картина на започналите процеси на глобална интернационализация на живота. Използуваната метафора за разрушената "китайска стена" между народите е най-добрата илюстрация на разбирането му за необратимостта на "делото на "всемирната унификация", караща цялата земя да наметне "мантията на "динамизирана Европа", възвестяваща *историчното тържество* на Стария континент, който трябва да докаже демократичните си и хуманни традиции.

Оказва се, че световната война е отворила "безброй канали за чуждо политическо влияние и култура" по цялата планета и Шейтанов упреква "родното" не за това, че търси общуване с "чуждото", а заради неспособността му да бъде достатъчно бдително и да опазва собствените си достижения и ценности. Примерите, които дава, са образец на вникване в същността на културната комуникация като двустранен процес:

"Преди сегашна Европа съществуваше световладен Рим, имаше Египет, с велика мистическа наука, с фараони, сфинксове и пирамиди, сияеше грандиозен Вавилон, който посегна дори на боговете! Защо западните европейци не убиха Своето и не възприеха изцяло езика и културата на римляните, или на египтяните, или на вавилонците? Защото – който не знае, нека се научи – защото в историята "от много глава не боли" – безброй форми на култура се е стремял винаги да създава гениалният дух на човечеството в своето развитие. И тоя наистина светотворен копнеж е божественият залог за триумфа на Живота против Небитието. Ако на Всемира беше нужна еднаквост, той би изравнил най-напред [...] пръстите на ония, които убиват, в жертва на унификацията, собствената си майка, а след туй би изкарал цял тип хора, еднакви като фабрична стока [...]"[42].

Издигайки глас в защита на културното многообразие, Найден Шейтанов не обрича народите на бездействие пред лицето на чужди асимилаторски претенции. За него унификацията е знак, че са нарушени везните на равновесието и че е настъпил моментът всички народи и нации по света да защитят своеобразието на културите си и да утвърждават принципите на плурализма.

Европеецът Шейтанов защитава схващането за *световност* и *всечовечност* и за СВЕТОВНОСТТА КАТО ВСЕЧОВЕЧНОСТ, като по този начин се превръща в един от пионерите на идеята за световно братство и разбирателство, демонстрирайки научен усет и интуиция за най-значимото като тенденции в епохата. За него не е достатъчно България да реализира световната си мисия, превръщайки ни в "нов

[42] **Шейтанов, Н**. Световна България..., с. 484.

Световник". Следващата и най-важна крачка в човешката история е постигането на такава фаза в съвместния живот на народите, когато ще бъде преодоляно състоянието на всеобщ антагонизъм на принципа на джунглата и вместо отношението "народ към народ, както вълк към вълка", ще се възцари дух на равноправна и толерантна международност, включваща практиката на *разбирателство, сближение и взаимно зачитане на народите*.

Излагайки своето виждане относно кълновете на идеята за всечовечност в най-новата история, той показва всестранна информираност и ерудиция, която би правила чест на всеки европейски изследовател. При внимателно вслушване в посланията на културфилософа, може да бъде оценена по достойнство ценността на неговите теоретични постановки, *залагащи едновременно на плурализма и националното своеобразие*. И ми се струва, че това може да стане едва днес, когато с оглед на историческата ретроспекция и актуалните тенденции на развитие проличава, че в началото на третото хилядолетие Европа се превръща в *метафора* на *плуралистичната духовност*, непротиворечиво съвместяваща – поне като възможност и тенденция – различните национални културни потоци в единство.

Или казано с езика на българската хуманитаристика от времето на Найден Шейтанов, но и с оглед на посттоталитарния преход след 1989 г., бъдещата **обединена Европа** трябва да европеизира самата себе си, тоест, да се *хуманизира*, преставайки високомерно да дели народите по региони и да възприема за a priori дадена културната неравностойност между тях.

Само тогава идеалът за общ Европейски дом ще се превърне и в *ценностен модел*, а интеграцията ще се преосмисли не само като процес, но и като ново състояние на хомогенно и неконфликтно развитие. Епохата на Н. Шейтанов съвсем не е чужда на подобно прозрение. Писателят и ученият Асен Златаров – един от най-хуманните гласове в българската култура от първата половина на XX в., в статията си "Културността в служба на Родината" още през 1926 г. се включва в обществената дискусия за Своето и Чуждото, като издига лозунга "Културността ще спаси човещината" и обявява за равноправни България и Европа, Европа и светът като развиващо се цяло:

"Идеалът на свободния човек не е механичното изтриване на племената в едно всемирно човечество, нито подчинението на всички останали под опеката на дори и най-напредналия в културата народ, а хармонизиране на отделните видове на човечеството в общия концерт на домогване към красота, мир и добруване"[43].

---

[43] **Златаров, А.** Културността в служба на родината. – В: Литературен кръг "Стрелец". Велико Търново, 1995, с. 94.

На европейския културен дух е дадена възможността да оплоди световната цивилизация с хуманизъм и идеята за мирното сътрудничество. Такова е и днес посланието на Европейската общност, претендираща да бъде нещо много повече от икономически и политически алианс на партньори. Понеже Европа не е само геополитическо понятие, но и културен символ. Самият Найден Шейтанов се чувства гражданин на тази мирна Европа на духовните достижения и когато защитава националната ни самобитност, и когато проектира върху матрицата на европейските достижения уникалното развитие на българската мисловност, свързвайки националната идея с идеала за световност и всечовечност.

ИВАН ШИШМАНОВ И УКРАИНСКИТЕ БЪЛГАРИСТИ: КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАУЧНОТВОРЧЕСКИЯ ДИАЛОГ

Наталия Григораш

Украинската литературоведска българистика като съставна част на славистиката стана обект на особено внимание от страна на изследователите наскоро, през 80–90-те години на XX в. По това време излизат от печат издания за славистични научно-просветни центрове и изтъкнати българисти от миналото, чиято съдба е била свързана с Украйна[1]. Усещайки себе си като украинци по дух на територии, подвластни на Австро-Унгарската и Руската империя, такива известни в научния свят личности като Юрий Венелин, Осип Бодянски, Яков Головацки, Измаил Срезневски, Виктор Григорович, Михаил Драгоманов, Александър Потебня, Николай Дашкевич, Иван Франко и др., съсредоточили усилията си през XIX–XX в. върху изследване на паметниците на устната и писмена култура на България, внасят съществен принос в развитието на украинската литературоведска българистика и сравнителното литературознание. Трудовете на тези учени са били добре познати на утвърдилия се вече български литературовед, фолклорист и етнограф проф. Иван Шишманов, когото в Украйна с право признават като пръв български украинист. Той се запознава лично с много украински дейци на науката и културата, кореспондира си с тях, пише рецензии и критики за техни книги, а с М. Драгоманов (през 1889–1895 г. професор в Софийския университет), както е известно, е свързан и с роднински връзки.

Юрий Венелин (Георгий Гуца) (1802–1839), когото изследователите дълго време наричаха руски славист[2], наистина трябва да бъде смятан за основоположник на украинската литературоведска българистика. Роден в Закарпатието, той винаги е чувствал духовна връзка с

[1] Вж: **Чорній, В. П.** Юрій Венелін – будитель слов'янських народів. – Проблеми слов'янознавства, 1990, вип. 42, 92–95; **Страшнюк, С. Ю.** Болгаристика в Харківському ун-ті (1805–1869). – *Проблеми слов'янознавства*, 1990, вип. 42, 119–126; **Копилов, С. А.** Болгаристика в Київському університеті в кін. XIX – на поч. XX ст. – *III Дриновские чтения*. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: Тезисы докл., 25 – 27 окт. 1994 г., Харьков, 1994, 99–100; **Смольська, А. К., О. А. Войцева.** Славістичні традиції Одеського університету. – Славістичні наук.-осв. центри в Україні (вчора – сьогодні – завтра): Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25–26 трав. 1994 р.). Київ, 1995, 70–73.

[2] Вж. **Байцура, Т.** Юрій Іванович Венелін. Братіслава: Словацьке пед. вид-во; Пряшів, Відділ укр. літ-ри, 1968.

родния край, със своите земляци, добре познава историята на Украйна, високо цени и изучава украинската култура, както и културите на другите славянски народи. Именно Ю. Венелин, както е известно, още през 1829 г. става автор на първата в славистиката уникална студия "Древные и нынешные Болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам", а през 1830 г., отново първи сред тогавашните изследователи, осъществява научно пътуване из българските земи.

През 1838 г. излиза от печат книгата на Ю. Венелин "О зародыше новой болгарской литературы"[3] , от която специално се е интересувал Ив. Шишманов, особено от онези моменти, където Ю. Венелин обръща внимание на неопровержимите факти, а именно: 1) нито едно от славянските племена не е имало толкова ръкописи на своето наречие, както българите; 2) нито един от европейските народи не би могъл да се похвали с такова значително количество древни паметници, писани на роден език още от IX в.[4]

Като обръща внимание на ранния разцвет на българската писменост, Ю. Венелин едновременно с това е принуден да признае и пагубното влияние върху по-нататъшното й развитие на известни обществено-политически процеси, междуособни войни, унищожаване на културни паметници по време на чуждоземното владичество. Ученият се занимава с изследването на българската литература, която току-що е започнала да се възражда, по неговите думи, главно с цел нейната популяризация по света. Ив. Шишманов подчертава, че в труда си Ю. Венелин не само споменава книгите на Н. Рилски, Хр. Павлович, Ан. Кипиловски, К. Огнянович, Ем. Васкидович, Р. Попович и др. дейци на българската култура, а посочва и тяхното значение за духовното обновление на България даже и по време на владеенето ѝ от турците. Той дава в това първо в историята на славистиката изследване висока оценка за българската литература[5].

Известният поет, учен-славист, педагог и обществен деец Яков Головацки (1814–1888) също запознава украинското общество с миналото на българския народ. Четейки лекции по литература в Лвовския университет, той засяга отделни аспекти от развитието на културния процес в България. Малко познат и недостатъчно изследван български материал съдържат и такива трудове на Я. Головацки като "Очерк старославянского Баснословия или Мифологии" (1860), "Географический Словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран" (1877; изд. 1884), "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (в три части, 1878) и др. Литературното взаимодействие между славяните,

---

[3] О зародыше новой болгарской литературы. Писал Юрий Венелин. Книжка первая, Москва, Тип. Н. Степанова, 1838.

[4] Пак там, с. 10.

[5] Вж **Шишманов, И.** Студии. Рецензии. Спомени. Писма. София, 1969, 55–56.

както отбелязва Я. Головацки в предговора си към "Географический Словарь", не трябва "[...] да остане само мечта за идеалисти"[6]. С оглед на това той започва сериозно да изучава славянските земи, преданията на славяните, тяхната история и култура, за да "опознае по-близо нашите едноплеменници"[7]. Тази мисъл намира отзвук и сред българите. Така Ив. Шишманов в своята рецензия за работата на Я. Головацки подчертава значението на "Географический Словарь" "за общата и културната история, за филологията, даже за антропологията на Славяните"[8]. Същевременно Ив. Шишманов самокритично признава, че за разлика от украинците, българите не се отличават с особени познания за славянската география. Дори отделните топографски неточности, забелязани в "Географический Словарь" от българските и украинските изследователи, според убеждението на Ив. Шишманов, не биха могли да намалят значението на такава нужна за всеки славист книга.

Не може да не се спомене за пръв път обработения от Дарина Велева архив на Ив. Шишманов[9], който от 1946 г. се съхранява в БАН в София. Описът на Д. Велева съдържа раздел "Преписка с чужденци". В него, в частност, е споменато и името на М. Грушевски – известен украински историк, славист, който специално се интересува от българската проблематика[10] и продължително време води кореспонденция с Ив. Шишманов. Тук Д. Велева посочва и киевския българист К. Радченко, който неведнъж се обръща към учения с молба да му даде някои научни справки, говори за преписка на Шишманов с украинския фолклорист Ф. Вовк по повод на публикуваната в научното издание "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" негова голяма студия "Сватбарски обичаи в славянските народи" (именно такова заглавие му дава Д. Велева – Н. Г.); информира за съществуващи в архива писма, които свидетелстват за съдействието на руските учени П. Лавров и Вл. Францев, оказано на Ив. Шишманов при обработването на научното наследство на Ю. Венелин. Но тя нищо не споменава за кореспонденцията и дългогодишното сътрудничество на българския учен с Харковския

---

[6] Географический Словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран, составленный Яковом Головацким. С приложением географической карты, Вильна, Тип. А. Г. Сыркина, 1884, с. XX.

[7] Пак там.

[8] Географический Словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран, составленный **Яковом Головацким**. С приложением географической карты. – Вильна, 1884: **Рец. И. Д. Шишманова**. Окр. відб. б. назви. Б. м.: Б. в., б. р., с. 6.

[9] **Велева, Д.** Архивът на проф. Иван Шишманов. – Известия на архивния институт, 1959, №. 2, 77–122.

[10] **Григораш, Н.** Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XX век: личности и школи. Велико Търново, 2007, 67–70.

университет, за почетен член на който е бил избран на 18 май 1906 г.[11], за тесните контакти на Ив. Шишманов с Научното общество "Т. Г. Шевченко" (НТШ) в Лвов, което на 18 февруари 1914 г. избира професор Ив. Шишманов за действителен член на филологическата си секция[12].

Трябва да се отбележи, че достатъчно подробно Д. Велева описва фамилната кореспонденция на Ив. Шишманов, където присъстват материали за сестрата на М. Драгоманов – украинската писателка Олена Пчилка и нейната дъщеря, известната поетеса Леся Украинка, за близки приятели на семейството – видния композитор Микола Лисенко и художника Иван Труша.

В раздела "Литературни студии. Културна история" става дума за грижливо съхранените в архива на Ив. Шишманов документи, които свидетелствуват за положителната роля на Украйна – от Ю. Венелин до М. Драгоманов в българското национално Възраждане и, особено, за влиянието на творчеството на Тарас Шевченко върху българските писатели от предосвобожденската епоха (макар че това влияние Д. Велева неизвестно защо нарича руско – Н. Г.).

В архива на Ив. Шишманов още не са напълно изследвани украинистичните материали. Както се оказва, има красноречиви доказателства за това, че първият български украинист не само живо се е интересувал от украинската литература[13], а и от развитието на науката на тогавашните украински територии през XIX – началото на XX в. Така, съвсем естествено, в Шишмановия архив се съхраняват фолклористичните трудове на М. Драгоманов (написани в съавторство с В. Антонович и еднолично)[14] и особено неговата българистична добавка, която се публикува главно в "Сборник за народни умотворения наука и книжнина", но отчасти остава непубликувана[15]. Тук се намират и текстове на статиите, посветени на Ю. Венелин[16], Я. Головацки[17] и В. Григорович[18] (ще

---

[11] Вж Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 33, с. 23, 24.

[12] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 33, с. 30, 32, 33.

[13] Например тук намираме грижливо събрани в отделни пликове библиографски фишове, които информират за преведени от полски език от Г. Бакалов отделни творби на Ив. Франко; преводи на Р. Жинзифов от Т. Шевченко, навярно лично ръкописно преписани от Ив. Шишманов текстове на някои стихове; превод на Хр. Ботев на една от драмите на М. Костомаров; преводи на текстове на В. Короленко и Н. Гогол, както и една слабо позната литературоведска работа на последния – "Какво се изисква от критиката" (Вж. Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 194).

[14] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 281.

[15] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 2, а. е. 99, 100.

[16] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 312.

[17] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 477.

[18] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 327–330.

отбележим, че за трудовете на последния Д. Велева все пак споменава в описа на архива на Ив. Шишманов, в раздела "Трудове по история на Българското възраждане" – Н. Г.), а също и редакторски материали на Ив. Шишманов за студията на Ф. Вовк "Сватбарските обичаи на славянските народи" (именно под такова заглавие фигурира в архива на Ив. Шишманов статията на украинския учен в превод на А. Илиев – Н. Г.)[19].

В научната картотека на архива му намираме названия на славистични работи на О. Бодянски, Н. Дашкевич, М. Максимович, П. Чубински, украински етнографски сборници[20], които, без съмнение, са послужили на българския учен за написването на фолклористичните му студии.

По такъв начин може да се твърди, че и архивът на Шишманов е красноречиво доказателство за съществуващите контакти, за научно-творчески диалог между българския учен и най-ярките представители на тогавашната украинска българистика, за неговия специален интерес към художествените произведения на украински автори и научните студии на известни украински изследователи.

Както е известно, в Украйна, и по-точно в Лвов, работи Научното общество "Т. Г. Шевченко", което в края на XIX – началото на XX в. заздравява украинско-българските връзки в областта на просветата, науката и културата. Тук се изявяват видни писатели, публицисти, учени, които също се интересуват от българската проблематика. Следва да отбележим, че контактите на лвовчани с българите придобиват съществено развитие под влияние на балканските събития от 70-те години на XIX в.

Научното общество в Лвов води активна кореспонденция с научните учреждения в България, особено с Българската академия на науките и Висшето училище (сега Софийски университет "Св. Климент Охридски"), със столичната Университетска библиотека, с Министерството на народната просвета на България и различни културни звена за обмяна на литература[21].

В Централния държавен исторически архив (ЦДИА) в Лвов успяхме да изследваме значително количество документи, които доказват тесните връзки на литературоведи от Лвов и България. Особено плодотворно се оказва сътрудничеството на украинския обществен деец и публицист М. Павлик с учени и научни учреждения на тази южнославянска страна и особено с Ив. Шишманов[22].

---

[19] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 2, а. е. 90.

[20] Централен научен архив на БАН, ф. 11 к (Иван Шишманов), оп. 1, а. е. 281.

[21] Вж. **Полещук, Т. С.** Роль Львова в українсько-болгарських контактах у галузі освіти і науки (кінець XIX – початок XX ст.). – Проблеми слов'янознавства, 1985, вип. 32, 59–66.

[22] Вж. Писмо на М. Павлик до България от 11 авг. 1894 г. по молба на В. Дебогорий-Мокриевич (приятел на М. Драгоманов, който живее в България), препоръчвайки го за поста кореспондент на галицкия вестник "Народ"; писмо на С. Гулабчев от гр.

В края на XX в. от въпросите за научно-творческото сътрудничество на проф. Ив. Шишманов с дейците на украинската наука и култура, членове на Научното общество "Т. Г. Шевченко", специално се интересуват В. Москаленко и Е. Хакова. Въз основа на материали от софийските архиви те подготвят за печат студията "Украинската емиграция в България след Първата световна война: Документален каталог"[23]. В нея, в частност, става дума за това, че на авторитетния украинист Ив. Шишманов е било препоръчано да вземе участие в изданието "Преглед на трудовете и изданията за Украйна"[24] , за лични контакти, кореспонденция и обмен на литература между проф. Ив. Шишманов, акад. М. Грушневски и проф. К. Студински (по това време оглавяващ Научното общество в Лвов – Н. Г.)[25] ; за това как през 1920 г. в София учени и почитатели на проф. Ив. Шишманов издават сборник в чест на неговата 30-годишна дейност (1889–1919), на който се отзовават и украинските българисти и по-специално Д. Шелудко[26] ; за високата оценка, която се дава на научната дейност и творчество на проф. Ив. Шишманов от проф. И. Свенцицки (директор на Украинския национален музей в Лвов). Както информират авторите на споменатия документален каталог[27], през 1938 г. той посещава София и взема участие в Четвъртия конгрес на византолозите. Интересно е, че в своя доклад И. Свенцицки, изказвайки се за близостта между българската и украинската литература, дава висока оценка на творчеството на Любен Каравелов, Пенчо Славейков, Стилиян Чилингиров. Въпросът за родството на литературите винаги е предизвиквал интереса и на проф. Ив. Шишманов. Така, изследвайки творчест-

---

Габрово (България) до М. Павлико от 17 май 1887 г. за готовност да публикува изпратените му статии по история на Украйна в България и статии за България – в Лвов; писмо на И. Димитров от гр. Габрово до М. Павлик от 18 авг. 1895 г. по повод ръкописа на М. Драгоманов "Социалистическите партии в Русия"; писмо на сина на М. Драгоманов (С. Драгоманов) до М. Павлик от 21 май 1906 г. с молба да му изпрати два тома от творбите на М. Драгоманов и брошурата на С. Драгоманов от Болгария; и на М. Павлик от 2 юли 1906 г. с известието за публикуването в "Сборник за народни умотворения наука и книжнина" и изпратени му от Ив. Шишманов отпечатъци от статиите на М. Павлик; писмо на д-р Минцес (ректор на Софийския университет) до М. Павлик от 3 февр.1896 г. с благодарност за изпратената му книга за М. Драгоманов и с изявяване на желание да посети Галиция; писма на Л. Шишманова (дъщеря на М. Драгоманов) 1900–1911 г. от България до М. Павлик по въпросите на украинско-българските взаимоотношения и обмена на литература; отметки на българските държавни органи за пребиваването на М. Павлик (14–25 юни 1895 г.) в София на погребението на М. Драгоманов (ЦДИА в Лвов, ф. 663, оп. 1, с. 202, 212, 213, 222, 235, 265).

[23] Украинската емиграция в България след първата световна война: Докум. каталог / Авт. и състав. В. Москаленко, Е. Хакова. София, 2000.

[24] Вж. Украинската емиграция в България след Първата световна война..., с. 88.

[25] Пак там , с. 89.

[26] Пак там, с. 130.

[27] Пак там, с. 92.

вото на Любен Каравелов и неговите литературни контакти, в статията си "Ролята на Украйна в Българското възраждане" той достига до извода, че "[...] Шевченко в стиха, Марко Вовчок, Основяненко в прозата [...] са оказвали влияние за оформяне белетристичния талант на Каравелов и той не е могъл никога да се освободи от своите украински възгледи"[28]. Според нас, след Ив. Шишманов в осветляване на този въпрос вече може да се говори за истинска традиция. Украинските българисти отбелязват, че под влияние на творчеството на Л. Каравелов "става възможен разцвета на таланта на титани на българската литература като Иван Вазов и Алеко Константинов"[29], а влияние на Марко Вовчок признават още Михалаки Георгиев, Георги П. Стаматов, Елин Пелин и други български писатели[30]. Най-вече народната разговорна реч на героите на Марко Вовчок, както твърди О. Шпильова, е възприета от българския писател и майсторски пренесена от него на национална почва[31]. По мнението на българската изследователка Л. Минкова, Л. Каравелов възприема традиционната за украинската литература и доведена от Марко Вовчок до съвършенство форма на разказ от първо лице[32]. Освен това той е дълбоко впечатлен, че на основата на фолклорното богатство се разгръща наистина демократичната литература на украинци, българи и сърби[33]. Л. Каравелов се учи от Марко Вовчок също така да "рисува" портретите на своите персонажи като използва елементи от народното творчество. Но анализирайки общите моменти в творчеството на уркаинските и българските автори, особено на Марко Вовчок и Любен Каравелов, не трябва да се забравя и оригиналността и самобитността на българския писател-реалист. Така например О. Шпильова отчита, че върху творчеството на Каравелов особено забележимо влияние оказва неговата активна обществена дейност, както и участието му в национално-освободителните процеси[34].

---

[28] **Шишманов, І.** Роля України в болгарському відродженню. Вплив Шевченка на болгарських поетів передвизвольної доби. Відень, 1916, с. 8.

[29] **Шпильова, О. В.** До питання про становлення реалізму в болгарській літературі (Марко Вовчок і Любен Каравелов). – Вовчок, Марко. Статті і дослідження. Київ, 1957, с. 320.

[30] **Засенко, О.** Марко Вовчок і зарубіжні літератури (До 50-річчя з дня смерті письменниці). – Дніпро, 1957, № 8, с. 123.

[31] **Шпильова, О. В.** До питання про становлення реалізму в болгарській літературі (Марко Вовчок і Любен Каравелов). – Вовчок, Марко. Статті і дослідження. Київ, 1957, с. 318.

[32] **Минкова, Л.** Марко Вовчок і формування творчого методу Любена Каравелова. – Радянське літературознавство, 1970, № 3, с. 27.

[33] **Минкова, Л.** Марко Вовчок і формування..., с. 26.

[34] **Шпильова, О. В.** До питання про становлення реалізму в болгарській літературі (Марко Вовчок і Любен Каравелов). – Вовчок, Марко. Статті і дослідження. Київ, 1957, с. 346.

Както се вижда, Ив. Шишманов не само високо цени научните постижения на украинските изследователи, оперативно се отзовава за техните изяви (в този смисъл от по-късните издирвания заслужават внимание и темите за "Шишманов и Драгоманов", "Шишманов и Франко", "Шишманов и Научното общество "Т. Г. Шевченко" в Лвов" и др.), а и направо подсказва на представителите на по-младото поколение слависти интересни проблеми за компаративистични студии.

Първият български украинист, без съмнение, обича Украйна, живее с нейните интереси, вълнува се от нейната съдба. В потвърждение на това е обществената, преподавателска и научна дейност на изтъкнатия етнограф, фолклорист, литературовед, който, както красноречиво свидетелствуват източниците и както справедливо отбелязва известният изследовател на неговото научно наследство, проф. Георги Димов, до края на живота си не изгубва интерес към руско-българските и украинско-българските литературни връзки[35], към историята и културата на източните славяни.

Превод от украински Диана Ралева

[35] **Димов, Г.** Иван Шишманов. Литературно-критически очерк. София, 1964, с. 111.

ИВАН ШИШМАНОВ И ИВАН ФРАНКО В КОНТЕКСТА НА УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ ВРЪЗКИ В КРАЯ НА XIX – ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XX ВЕК

Галина Бушко

Обществените и културните връзки между украинския и българския народ имат дълга история, много ярки примери за приятелско сътрудничество и взаимопомощ. Те се оживяват особено в края на XIX в.

Този период от историята на българско-украинските отношения е привличал вниманието на наши и чуждестранни изследователи. Следва да се посочат трудовете на българските учени – Ст. Божков[1], П. Атанасов[2], Г. Димов[3], Л. Минкова[4] и др. и на украинските изследователи – В. Дмитрук[5], М. Малярчук[6], Т. Руда[7], В. Москаленко[8] и др.

В развитието на украинско-българските културни взаимоотношения в края на XIX – първата четвърт на XX век важна роля изиграват известните учени и общественици на Украйна – Иван Франко (1856–1916) и на България – Иван Шишманов (1862–1928), които се стремят към сътрудничество и сближаване на украинския с българския и с другите славянски народи. Но в посочените изследвания по въпроса, по мнението на някои специалисти, творческото общуване на Ив. Франко с Иван Шишманов е разгледано недостатъчно задълбочено. Поради това тук вниманието се съсредоточава специално върху изясняване на мотивите за осъществяване на сътрудничеството между двамата изтъкнати учени-слависти, писатели и обществени дейци – Ив. Франко и Ив. Шишманов.

Според вярното твърдение на В. Москаленко, който се позовава на конкретни примери в изследването си, "украинската култура и литература

---

[1] **Божков, Ст.** Іван Франко в українсько-болгарських літературних зв`язках. – Радянське літературознавство, 1957, № 3, 55–62.

[2] **Атанасов, П.** Іван Франко і Болгарія. Вітчизна, 1956, № 9, 153–161.

[3] **Дімов, Г.** Іван Д. Шишманов як дослідник російсько-болгарських і українсько-болгарських взаємин. – Радянське літературознавство, 1960, № 4, 67–81.

[4] **Минкова, Л.** Каравелов – Прижов, Шишманов – Драгоманов и началото на българската украинистика. – В: Иван Д. Шишманов – форумът. Шишманови четения. Кн. 1. София, 2005, 58–70.

[5] **Дмитрук, В.** Сторінки вікової дружби. Львів, Вид. Львівського унів., 1958.

[6] **Малярчук, Н.** Иван Франко и българското народно творчество. – Език и литература, 1963, № 2, 1–13.

[7] **Руда, Т. П.** Болгарія в колі інтересів Франка – фольклориста і письменника. – В: Іван Франко – дослідник слов`янського фольклору. Київ, 1974, 103–122.

[8] **Москаленко, В.** Українсько-болгарські літературні та наукові зв`язки кінця XIX – початку XX ст. Київ, 1986.

в края на XIX в. се е създавала главно от такива творци като Ив. Франко, Леся Украинка, М. Драгоманов. И всеки един от тях по един или друг начин е бил свързан с България, с българската култура и наука. Този период в българската литература се характеризира с утвърждаването на реализма и формирането на научното литературознание, което търси пътища за развитието на младата българска книжнина в нейните стабилни връзки с руската и украинската литература"[9].

Както е известно, най-изтъкнат представител на научния процес в България от края на XIX – първата четвърт на XX в. е проф. Ив. Шишманов. Особено внимание ученият отделя на въпросите за развитието на съвременната култура и просвета, а също и как да се обогати българската литература в процеса на запознаване с културните ценности на украинския, руския и другите славянски народи.

За оформянето на украиноведски интереси у Ив. Шишманов спомага и фактът, че, следвайки през 1885 г. в Женева, той се запознава с известния украински философ, публицист, фолклорист и литературен критик, професора по история в Женевския университет М. Драгоманов. Г. Димов потвърждава, че сближаването с украинския учен всъщност е повлияло на стремежите и характера на бъдещата научна дейност на Ив. Шишманов, а също така му е помогнало да си създаде контакти с представители на руското и украинското научно и културно общество[10].

В своята непубликувана статия "Украинско движение" ("Український рух"), която П. Атанасов цитира, Ив. Шишманов си спомня, че преди Сръбско-българската война той е заминал за Женева за да слуша лекции по сравнителна литературна история при известния тогава професор Марк Моние. "За съжаление – пише Ив. Шишманов, – не заварих жив професора, но съдбата ми компенсира това. Тя ме сближи с един от най-изтъкнатите учени на Украйна – М. Драгоманов, някогашен професор в Киевския университет, доброволен емигрант, мъченик за право дело"[11].

В. Москаленко потвърждава, че "благодарение на М. Драгоманов, който е притежавал богата библиотека, младият студент (Ив. Шишманов – Г. Б.) прочита някои фундаментални за световната литература, етнография и фолклор изследвания, запознава се с творчеството на украинските писатели Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок, Н. Костомаров, а също и с украински и руски периодични издания като "Русалка Дністровая", "Руська хата", "Український альманах", "Современник", "Отечественные записки", "Вестник Европы", "Русская старина", "Киевская старина" и др."[12].

---

[9] **Москаленко, В. І.** Шишманов і українські письменники та вче кінця XIX – початку XX ст. – Українська мова і література в школі, 1982, № 8, с. 22.
[10] **Дімов, Г.** Цит. съч., с. 80.
[11] **Атанасов, П.** Иван Шишманов и Украйна. – Славяни, 1958, № 3, с. 26.
[12] **Москаленко, В. І.** Шишманов і українські письменники…, Цит. съч., 38–39.

През този период Ив. Шишманов започва да се увлича сериозно по украинската култура. Пред неговия поглед се развива обществената дейност на М. Драгоманов, който води активна кореспонденция с писатели, композитори и учени от Украйна. И именно чрез М. Драгоманов, – както отбелязва П. Атанасов, "Ив. Шишманов се сближава с Ив. Франко, М. Павлик, Ф. Вовк, М. Лисенко, Леся Украинка. По-късно той установява контакти с В. Гнатюк, проф. И. Свенцицки, О. Кобилянска, О. Олес, Б. Гринченко, проф. В. Возняк, И. Труш"[13].

През юни 1895 г. на Конгреса по етнография в Прага се осъществява и личното запознанство на Ив. Шишманов с Ив. Франко. Според мнението на В. Москаленко, двамата учени се обединяват около стремежа към взаимно разбиране и сближаване на украинския и българския народ[14].

Както е известно, Ив. Франко се е отнасял винаги с голяма симпатия към българския народ, интересувал се е от неговата история и култура. Както в литературното, така и в научното си творчество той често се обръща към българския фолклор, към паметниците на старата българска литература, запознава се и с произведенията на българските писатели – Л. Каравелов, Хр. Ботев, З. Стоянов, а също и с трудовете на българските учени – М. Дринов, Н. Начов, Ив. Шишманов[15].

Интересът на Ив. Франко към българската литература и към България изобщо е обусловен, от една страна, от литературната и преводаческата му дейност, а от друга – от научните му интереси в областта на славистиката и особено от необходимостта да изучава старобългарската литература и фолклор. Ст. Божков посочва, че Ив. Франко се е заинтересувал от България и българската литература още през 70-те години на XIX в.[16]

На изучаването на въпроса за неговите българистични интереси са посветени отделни публикации на украинските изследователи – Н. Малярчук[17], Т. Руда[18], В. Москаленко[19], М. Голберг[20], Н. Григораш[21], и др.

В. Москаленко пише: "Ив. Франко внимателно следи събитията на Балканите (борбата на южните славяни за национално освобождение от османско владичество. – Г. Б.), пише по този повод в периодичния печат.

---

[13] **Атанасов, П.** Роль М. П. Драгоманова у зміні українсько-болгарських зв`язків. – Український історичний журнал, 1965, № 9, с. 33.

[14] **Москаленко, В. І.** Цит. съч., с. 27.

[15] **Чорній, В. П.** Т. С. Полещук. Іван Франко і Болгарія (огляд). – В: Проблеми слав`янознавства, 1986, вип. 33, с. 13.

[16] **Божков, Ст.** Цит. съч., с. 59.

[17] **Малярчук, Н.** Цит. съч.

[18] **Руда, Т. П.** Цит. съч.

[19] **Москаленко, В. І.** Цит. съч.

[20] **Гольберг, М.** Іван Франко і деякі питання історії староболгарської літератури. – В: Проблеми слов`янознавства, 1993, вип. 45, 148–152.

[21] **Григораш, Н.** Болгарська література у славістиичній концепції І Франка. – Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна, 2003, вип. 32, 131–138.

Може би именно поради това че, изучавайки българската литература, превеждайки я на украински език, Франко започва и с особена любов да се отнася към онези песни и стихове, в които се прославят народните закрилници – хайдутите".[22]

Т. Руда, като подчертава специалния интерес на Ив. Франко към българската литература, отбелязва: "Ученият извънредно високо цени старата българска литература, чиито произведения спомагат за създаването на първите литературни паметници на Рус [...]. В своите изследвания "Варлаам и Йоасаф", "Иван Вишенски" и в "Апокрифи и легенди" ученият дава задълбочен анализ на древната книжнина на България и другите славянски страни, разкривайки връзките между руско-украинската и южнославянската литературна традиция"[23].

М. Драгоманов, който съдейства за създаване на личните връзки на Ив. Шишманов с Ив. Франко, поддържа и неговите българистични научни интереси. Именно благодарение на Ив. Шишманов, редактор на известното по това време не само в България научно издание "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина" (СбНУ), в него е била отпечатана част от докторската дисертация на Ив. Франко[24]. Както е известно, работата над изследването си "Притча за еднорога" той започва през 1892 г. Тази публикация на Ив. Франко е посветена на разглеждането на притчата, която е поместена в популярното средновековно произведение "Душеполезное сказаніе о житіи св. Варлаама и Йоасафа", а също и на характеристиката на българския вариант на "Притча за еднорога".

В намерените и изследвани от Т. Руда две писма на Ив. Франко до М. Драгоманов той го моли: "Кажете, ако обичате, какво да правя с "притчата за еднорога", а в частност и с нейния вариант "притча о богатих в книг болгарских"? Монографийката за нея е почти готова и ще заеме около една печатна кола [...] аз бих се радвал да я дам за Сборника"[25]. На 23 февруари 1894 г. Ив. Франко отново пише на М. Драгоманов: "Утре се надявам да Ви изпратя първата половина от моята статия, предназначена за българския Сборник. Прочетете я, може би ще ви допадне, ако не, то бъдете добър да ми върнете ръкописа. Първата част се отнася за притчата за еднорога, а друг неин вариант [...] има заглавие "от книг болгарских". Аз се интересувам от Вашата преценка за тази студия, която представлява част от моята дисертация и бих желал естествено да я видя напечатана в Сборника, когато това бъде възможно"[26]. Запознавайки се с "Притчата за еднорога", М. Драгоманов я оценява положително, а също така съдейства този труд на Ив. Франко да бъде своевременно отпечатан в СбНУ.

---

[22] **Москаленко, В. І**. Цит. съч., с. 27.
[23] **Руда, Т. П**. Цит. съч., с. 113.
[24] **Франко, И**. Притчата за единорога и нейният български вариант. – СбНУ, 13, 1896, 570–621.
[25] **Руда, Т. П.** Цит. съч., с. 113.
[26] **Руда, Т. П**. Цит. съч., с. 114.

Трябва да се отбележи, че тази студия има голямо значение за компаративистиката. В нея Ив. Франко прави историографски преглед на публикациите на изследователите на притчата, като особено внимание отделя на тези на Т. Бенфай, О. Кун, С. Олденбург, братя Грим и др., а така също проследява и пътя на притчата, извървян от Индия до Европа. Разглеждайки българската "Притча о богатих", Ив. Франко издирва нейните извори и приблизителното им време на написване. Като анализира множество от разпространените из цяла Русия варианти на тази притча, той открива в тях българизми и прави заключение, че "Притча о богатих" е била създадена на славянска основа, вероятно по-рано от църковнославянския превод на "Варлаам и Йоасаф". Това му дава основание да твърди, че българската притча е съществувала независимо от този превод[27].

От писмото на Ив. Франко до Ив. Шишманов от 7 януари 1896 г., на което се позовава Т. Руда, се разбира, че украинският учен се готви да напише за СбНУ още една студия, посветена на паметниците на старобългарската литература и тяхната връзка с фолклорната традиция: "Бих се радвал да напиша още нещо за Вашето издание. Оглеждайки се за тема, аз се спрях на Тиквешкия ръкопис, публикуван в Сборника. Как мислите, ако аз се заема да изследвам тези легенди, като ги свържа с общия ход по работата над апокрифите, легендите и фолклора? Известна част от посочената тук литература, именно апокрифите, са ми добре познати, и аз мисля, че такава работа не би била съвсем излишна"[28]. Но, както посочва Т. Руда, сведения за изследване, написано от Ив. Франко на такава тема, не са намерени.

В края на септември 1907 г. Ив. Франко получава писмо от София от проф. Бахметиев, в което се съобщава, че в Софийския университет има свободно място за преподавател по история на славянските литератури, и на украинския учен се препоръчва да го заеме. Ив. Франко веднага се обръща с писмо към Ив. Шишманов, в което го моли да го информира за състоянието на нещата в Софийския университет. "Вчера лично получих писмо от проф. Бахметиев със запитване дали бих се съгласил да оглавя катедрата по славистика в Софийския университет [...] Аз му отговорих, че съм готов [...] но за подробностите му пиша писмо, в което поставям принципно въпроса нашето идване в България (тъй като са поканени и други хора) да не предизвика всеобщо неодобрение против нас [...] Аз с радост бих отдал част от своите познания на българската нация, но все пак не бих искал да стана причина за възможни скандали [...]"[29].

---

[27] **Франко, И**. Цит. съч., с. 620.

[28] **Руда, Т. П**. Цит. съч., с. 115.

[29] **Атанасов, П**. Цит. съч., с. 156. В началото на януари 1907 г. българските студенти организират голяма демонстрация против ненавистния български цар Фердинанд. Той, в отговор на това, своевременно закрива университета. Професопире, които

Преди да получи отговор от Ив. Шишманов, Ив. Франко се среща с акад. Стоян Романски, който му разкрива истината за Софийския университет. Така той узнава за "аферата" на българското правителство, която го компрометира пред цяла Европа. Така че, стремейки се през целия си живот да посети България, Ив. Франко е принуден да се откаже от пътуването си до София. По този повод той пише статията си "Българската университетска афера", в която изразява несъгласието си с политиката на българското правителство[30].

Макар че в научното наследство на Ив. Франко, според мнението на Т. Руда, има ограничен брой публикации, посветени специално на темата за българската култура или на отделни въпроси от нея[31], смята се, че създаденото от него в тази област го поставя редом с най-известните изследователи на фолклора и литературата на южнославянските народи. Задължително трябва да се споменат и такива изследвания на Ив. Франко като "Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії старохристиянської легенди", чрез които той запознава Папата с римските литургически текстове, преведени от светите братя Кирил и Методий. В научните си материали "Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар", "Слов`янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер" и "До питання про Магомета у слов`ян" Ив. Франко изследва въпросите за произхода на българската литература и за приноса на св. св. Кирил и Методий и техните последователи за развитието на кирило-методиевската традиция в славянските култури. Привлича вниманието и фундаменталното изследване на учения "Історія української літератури", където в разделите "Моравo-Панонське письменство" и "Староболгарське письменство" той описва т. нар. Златен век на България – епохата на управление на цар Симеон (893–927). Предполага се, че тези и други българистични издания също са били добре познати на Ив. Шишманов.

Българският учен високо е ценял творчеството на Ив. Франко. По повод 40-годишния юбилей на неговата литературна и научна дейност, която съвпада със 100-годишнината от рождението на Т. Г. Шевченко, Ив.

открито поддържат студентството, са били уволнени. Вместо университета, правителството на Фердинанд решава да създаде ново учебно заведение – Висше училище. За тази цел се започва привличане за преподаване в него на учители от гимназиите и чуждестранни професори. Привличането на преподаватели от Европа било поверено на професора от Софийския университет Бахметиев, който се обърнал към учени от Русия, Швейцария, Сърбия, Германия, Чехия, Австро-Унгария и Украйна. Но поради тези обстоятелства, голяма част от тях се отказала да дойде в България.

[30] **Франко, І.** Болгарська університетська афера. – Діло, 1907, ч. 280.

[31] **Руда, Т. П.** Цит. съч., с. 115.

Шишманов му посвещава статия за влиянието на украинската литература върху българската[32].

По такъв начин, представеният материал дава възможност да се направи извода, че Ив. Франко се интересува и обича България така, както Ив. Шишманов – Украйна. Двамата учени добре познават историята и културата на тези страни, за което красноречиво свидетелстват техните произведения. Контактите на Ив. Шишманов с Ив. Франко спомагат за разпространението на художествените творби и научните постижения на Ив. Франко в България и на Ив. Шишманов – в Украйна, а това, без съмнение, представлява интерес за бъдещи изследвания на историци и литературоведи.

Превод от украински Диана Ралева

[32] **Шишманов, Ив**. Тарас Шевченко – неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди Освобождението. София, 1914 (Библ. Славянска беседа, кн. 16).

ИВАН ШИШМАНОВ И ВИЕНСКОТО ИЗДАНИЕ "DIE ZEIT"

Младен Влашки

В литературата за живота и делото на проф. Иван Шишманов мястото на Виена се определя предимно от годините на учение на младия Шишманов и от научната кореспонденция на филолога Шишманов с професорското тяло на славянския семинар във Виенския университет[1]. Моят интерес към темата е обусловен от една по-обща тенденция на времето, в което родолюбецът Шишманов гради основите на модерната българска култура независимо дали като министерски служител, университетски деятел или ерудиран общественик. В този контекст неговите отношения с виенското издание "Die Zeit", което в австрийската културна история се свързва категорично с основните характеристики на периода „Виенска модерност" (Wiener Moderne), са част от свидетелствата за конкретните европейски ориентирани процеси на българското културно обновление в края на XIX и началото на XX в. Процеси, в които участието на Иван Шишманов би могло да бъде оценено не само чрез стилистиката на историческия патос, а и чрез споделяне на оценките на свидетели: „Тази вечер и след толкова години се е запазила в паметта ми като една от най-приятно прекараните в общество на българи. И струва ми се, още тогава аз поставих качествата на социалност у професор Шишманов не по-долу от неговата ученост [...] Ако в цялата наша висша интелигенция имахме само няколко десетки такива социални хора, които могат да импонират с ум, с познания, с широки интереси към наука и изкуства, най-после с владеене на повече чуждестранни езици, ние сигурно бихме установили дълбоки връзки с множество видни и културни организации на Запад. И тия връзки, които днес напразно дирим по мъртъв, официален начин, навярно биха принесли неоценима полза на измъчената ни родина"[2].

Едно бегло биографично припомняне ще ни позволи да доловим по-релефно контекста на историческия период, към който се отнася темата на тази статия. В периода 1876–1882 г. Иван Шишманов учи в Педагогическото училище във Виена като стипендиант на дружество „Напредък". В архивните материали, запазени от тези години (11.06.1879–

---

[1] Вж. **Златкова, М.** Проф. Ив Шишманов и германската славистика. – Исторически преглед, 1993, кн. 2, 128–145.

[2] **Христов, К.** Спомен. – В: Иван Д. Шишманов, д-р К. Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. София, 1983, с. 53.

17.04.1882 г.)[3], освен документи за неговите преки ученически занимания – домашни работи, класни работи, тетрадка с „пробни лекции" и методически указания върху езиковото обучение и четенето, има и доста свидетелства за първите опити на младия българин в областта на поезията и прозата[4]. В най-общи линии бихме могли да обединим насоките на тези опити около две-три теми: природа (и бит и то български), славянство и актуални обществени събития. Към последния тематичен кръг могат да се причислят и страниците, посветени на българите във Виена – като разказа „Ученический живот" или онзи за похожденията на Липов/Велинков, в които много точно е изобразена атмосферата на виенския живот (особено в, както ги нарича сам авторът, „студиите" от Виенския Пратер[5]). Белетристичните материали, ако не друго, поне свидетелстват, че в началото на осемдесетте години на XIX в. младият българин Шишманов е вникнал във виенския живот и не се отдава нито на страховете, нито на възхваляването поради непознаване; за този млад българин не съществува потиснатото самочувствие на чуждия за виенския стил на живот човек. (Добър пример за обратното състояние на нещата е поведението на Алековия Бай Ганьо във Виена, който и до днес се възприема като типологичен за една прослойка българи.)

Но интересът му определено е насочен към България. В края на това десетилетие той е вече в родината си със защитен докторат в Лайпциг и натрупан опит и самочувствие на европеец от годините, прекарани в Австро-Унгария, Германия и Швейцария. Работи като главен инспектор в министерството на народното просвещение, основател и съредактор е на "Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", преподава във Висшето училище немски език (в юридическия факултет) и културна история, член е на Правописната комисия. Тъкмо на последното нейно заседание министър Г. Живков обявява, че „за приложение на реформата иска да основе особено списание. Иска да му даде име „Български преглед"[6]. От 1894 г. като редовен преподавател във Висшето училище (и два пъти декан на Историко-филологическия факултет), като редактор и в „професорското списание" „Български преглед", а от 1902 г. и като действителен член на Българското книжовно дружество проф. Шишманов се налага като водеща фигура в областта на хуманитаристиката за млада България. Близките му отношения с княз Фердинад, които му помагат през 1900 г. да откаже министерското кресло, все пак го довеждат през месец май 1903 г. до отговорностите на министър. До началото на 1907 г. просветеният, европейски образован и възпитан българин Иван Шишманов в най-активните си творчески години (не бива да пропускаме

[3] НА–БАН, ф. 11к Иван Д. Шишманов, оп. 1, а.е. 11.
[4] НА–БАН, ф. 11к Иван Д. Шишманов, оп. 1, а.е. 93, 94, 96.
[5] НА–БАН, ф. 11к Иван Д. Шишманов, оп. 1, а.е. 94, л. 117–123.
[6] **Шишманов, Ив.** Дневник 1879–1927. София, 2003, с. 51.

и факта, че се ползва с неограничено доверие пред княза, а до смъртта на своя тъст проф. Драгоманов през юни 1895 г. и с неговата подкрепа и контакти на европейски известен учен и политически деец), е безспорно водещата (и властово) фигура на младата българска държава в областите на образованието и културата. От подобна гледна точка неговите контакти, интереси, връзки и практиките, свързани с тях, от началото на 90-те години на XIX в. до началото на 1907 г. имат вече не лично, а национално историческо значение. Тъкмо в този период проф. Иван Шишманов общува с виенското издание "Die Zeit" – първоначално като негов читател и посредник за българския интелектуален живот, а след 1902 г., когато неговият колега и семеен приятел Борис Минцес става редактор в изданието – и като сътрудник.

Първият брой на списание „Български преглед" излиза през септември 1893 г. То се издава от дружество „Общ труд", чиито основатели с внасянето на сумата от по 1000 лв. придобиват правата на собственици и на членове на редакционния комитет. Първооснователите са: Димитър Д. Агура, д-р А. Д. Пискюллиев, Ем. Иванов, Л. Милетич, А. Теодоров-Балан, Иван А. Георгов, Беньо Цонев, Христо Самсаров. На 10.12.1893 г. като членове по § 6 от Устава, т.е. основатели-редактори, към тях се присъединяват Иван Вазов (напуснал, без да внесе сумата, на 10.04.1894 г. поради заетост), Димитър Маринов, д-р Ив. Шишманов и Д. Матов[7]. Само първата година от своето съществуване списанието разпределя хонорари за авторите и за редакционните заседания. Това е и единствената година, в която то получава субсидия от държавния бюджет. През втората година редакцията плаща една наистина незначителна сума на „външни сътрудници", през третата отделя хонорари само за оригинални белетристични произведения. В началото на шестата годишнина (кн. 3–4, 1899 г.) по повод на един спор редакторът чистосърдечно заявява: "пишем безплатно от петата та до тази шейсет и втора книга. "В същото време списъците с недоборите[8] растат, което в крайна сметка ще доведе и до

---

[7] Данните за издателската и редакторската работа се публикуват на страниците на самото списание. Освен прекрасен пример за прозрачност и отговорност, те са свидетелство и за реалните ангажименти на младите тогава български професори и строители на модерна България. За началото вж. Български преглед, 1893, № 3, с. 236; № 11–12, с. 399 с отчет по бюджета за първата годишнина. Вж. втората годишнина 1895, № 12 с „Отчет за деятелността на редакционния комитет" и подобните отчети на последната страница на всяка дванайсета книжка.

[8] Това са списъците на длъжниците към дружеството-издател. За нас те са един много добър извор на информация за социалния състав на публиката на списанието. За стопаните-редактори тези списъци са техният кошмар – всъщност всяка година списанието задлъжнява поради несъбираемост на абонаментите и това в крайна сметка го обрича на гибел. На стр. 132–139 на книжка десета от шестата годишнина, м. юни 1900 г., все още има списъци на длъжници за първата годишнина, преобладаващият брой са общински абонаменти, но има още 75 частни лица, които

преустановяването на списанието след шестата годишнина. В съдържателно отношение списанието се конкурира най-вече с „Българска сбирка", а художественият му отдел – с „Мисъл". Според едно академично определение, „Български преглед" е „отражение на характера и ръста на българската научна мисъл от края на века с нейната склонност към енциклопедичност и търсене на широка информация"[9]. Позволявам си това припомняне на някои обстоятелства около „Български преглед" най-вече, за да очертая почвата, на която "Die Zeit" ще стъпи в България – издание, което се стреми към просветена обективност, което има елитен в образователно отношение характер, което не се списва под натиска на силно изявена идеология както в политически, така и в художествен аспект. Издание, зад което стоят работните усилия за модернизиране на държавността и нацията на най-просветените българи от този период, а не икономически, политически или групови интереси. И то усилия, свързани с програма за издаването, и с цел "да групира литературните и научни сили за популяризиране на науката и книжнината между народа"[10]. В изпълнението на целта и програмата повече от половината обем на списанието заема разделът „Книжнина", в който се следи с „обстоятелни оценки" нашата и чужда книжнина и се прави преглед на по-важните „вътрешни и външни обществени събития". Именно в тази рубрика "Die Zeit" попада седем пъти: първото споменаване е подписано от И. Д. Ш. и обявява самото стартиране на изданието във Виена (г. II, кн. 1/ноември 1894 г.), за втори път редакцията се обръща към виенския си събрат като превежда от него статията „Абонатът" (г. II кн. 4–5/февруари–март 1895 г.), третото позоваване е свързано с публикуването на разказ от Иван Вазов в "Die Zeit" (г. II, кн. 7/май 1895 г.). Следват реферирането на статия за висшето народно образование в Англия (г. III, кн. 4/април 1896); полемика с публикувана в "Die Zeit" „статийка на д-р М. Г. Миловановича „Die macedonische Frage" („Македонският въпрос") (г. III, кн. 9–10/септември–октомври 1896 г.); реферирането на статии от проф. Сингер и проф. Масарик с оценка за изданието (г. IV, кн. 4/юли 1897 г.); анотация на статията на шведската писателка Ellen Key "Tödtende Zungen" („Тровещи езици") от януарския брой на "Die Zeit" (г. V, кн. 6/февруари 1899 г.).

очевидно шест години след като са получили книжките на списанието, не мислят да ги платят. Сред тях се срещат имената на адвокати, прокурори, председатели на окръжни съдилища, училищни инспектори, офицери, учители. Очевидно икономически „общият труд" на професорското тяло е обречен, но усилията им в периода 1893–1900 г. раждат едно научно издържано списание, с което би могла да се гордее всяка една европейска нация.

[9] Периодика и литература. Т. 2, София, 1993, с. 32.

[10] Устав на дружество „Общ труд". – Български преглед, 1893, кн. 3.

Своето представяне на "Die Zeit" Иван Шишманов пише след като е прочел първите му два броя: „"Die Zeit" (Време). Под това название е почнало от началото на тоя месец да излиза във Виена едно ново еженедело политико-книжовно списание. Редакторите му са професор д-р И. Сингер, Херман Бар и д.р Хайнрих Канер." По преценка на Шишманов точно такъв тип орган е липсвал на австрийската столица, дори „австрийските немци нямаха даже нищо подобно на Deutsche Rundschau", което единствено може да се мери с френските, английските или руските „прегледи". (Навярно тук някъде се крие и частица национална гордост – все пак българският „преглед" е навършил вече цяла година.) Изрично е отбелязано името на Херман Бар като „един от личните представители на модерната немска литературна школа". След прегледа на отделните статии по автори и заглавия рецензентът заключава, че „редакцията на "Die Zeit" се старае да държи списанието си на височината на един сериозен независим обществен орган, и гледа да не изпуща от очи ни едно по-важно политико-социално събитие". По отношение на тази оценка е ясно осезаема привидяната от българския редактор сродност между двете издания. Още повече, че в първите броеве е поместена и статия за „новите течения в чеката книжнина", което освен славянофилски жест бива разчитано и като стремеж за разпространение на списанието и между славянската публика. Естествено при подобно напълно положително издателско начинание д-р Шишманов завършва от името на редакцията: „Ний желаем пълен успех на плеядата, която се е наела с издаването и уреждането на "Die Zeit" върху прогресивни начала". Недвусмисленият обективен и в същото време възторжен тон на този отзив определено не съдържа дори и най-малки белези за реклама чрез сензационност, за изостаналост на българската мисъл пред подобен акт или за каквото и да е разминаване между българска и австрийска практика. Напротив, определено бива приветствана появата на един духовен, модерен в своята прогресивност събрат.

В своята дисертация „Седмичникът "Ди Цайт" като огледало на литературния и културния живот във Виена в края на XIX и началото на XX век" Илзе Тилш определя изданието като „родено от духа на времето"[11], т.е. в логиката на силната виенска еврейска мисъл на 90-те години на XIX в. и на влиянието на социалните идеи на Маркс, с опозиционно поведение на австрийската прессцена[12], „притежаващо действително универсален характер като никой друг седмичник от онези години"[13], съзвучно със стремежите на младите модерни „да са

---

[11] **Tielsch, Ilse.** Die Wochenschrift DIE ZEIT als Spiegel literarischen und kulturellen Lebens in Wien um die Jahrhundertwende, Diss. Universität Wien, 1952, S. 43.
[12] Пак там, с. 47.
[13] Пак там, с. 77.

международни на всяка цена, без при това да губят нещичко от нивото"[14]. За нея най-важен момент в създаването на това наистина модерно списание не е нито силната западна ориентация и лявоориентерани позиции на водещия политическата част и основател д-р Хайнрих Канер (Dr. Heinrich Kanner), който, за да наложи изданието, прилага някои „американски техники", като например „сензационни материали", които да бъдат спирани от цензурата и така да се покачва интересът и търсенето, нито модерната икономическа мисъл на другия основател д-р Изидор Сингер (Dr. Isidor Singer) – професор по национална икономика във Виенския университет, а фигурата на третия – Херман Бар, който в това издание създава трибуна на модерните като мислене и дух писатели, художници, музиканти, артисти. На него „може да се признае заслугата, че е наложил модерността в Австрия. Той разпозна младия Хофманстал, той откри Хуго Волф, той поддържаше Климт и откри Дузе, ангажирайки публичното внимание към тях [...] той публикува за пръв път в Австрия Габриеле де Анунцио"[15]. Отвъд историческите преценки за фигурите на основателите редактори на австрийското списание на това място бих желал само да спомена, че чрез неговите страници и авторитетът му на модерен флагман включително и до България (течението му се съхранява в някои български библиотеки като Университетската или Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий") са стигали наистина актуални, модерни за Европа текстове и разбирания. В първия брой Бар публикува Д'Анунцио и Оскар Уайлд, за да продължи с имена като Върнан Ли, Вилие дьо Лил Адам, Рикарда Хух, Ола Хансон, Хуго фон Хофманстал, Рихард Демел, Райнер Мария Рилке и т.н. През неговите ръце и редакторски поглед, но в обратна посока – от България към Европа, ще да е минал и преводът на Иван Вазов, публикуван на 25 май 1895 г. в бр. 34 на Die Zeit.

По това време фигурата на Херман Бар не е напълно непозната в България. Като изключим недоказуемите предположения, че името му знаят някои български студенти в Австрия и Германия, налице остава само следният факт. В кн. 2 на списание „Българска сбирка" от първата му годишнина, 1894 г., е поместена статията „Съвременната книжнина на Германия"[16]. Както е отбелязано под черта, „тази статия е писана от немския писател и публицист Конрад, редактор на мюнхенското издание "Gesellschaft" („Общество"), но очевидно пътят, по който стига тя до българските читателиq е заобиколен, защото преводът е от руски – най-вероятно посредник е някое от големите руски издания, което е бивало ревностно следено от издателя и главен редактор на „Българска сбирка", отявленият русофил и славянофил Стефан Бобчев и от неговите близки

[14] Пак там, с. 70.
[15] Пак там, с. 36.
[16] Българска сбирка, 1894, № 2, 120–127.

сътрудници. В превода на В. Стойков българските читатели (средният абонамент за това списание изследователите определят на около 1700 бр.[17]) биват запознавани с общата тенденция „за чуждо подражание и в любовнишка болезненост" на „поетите-фантазьори" от Берлин, които „прославят бесния космополитизъм и интернационализъм (международство), като се мъчат да се изхлъзнат из хомота на германската империя". И тъкмо „във Виена книжнината хвърка по течението на историческото израждане. Любителите на новите течения, които заседават в своя тайнствен храм "Café Grinsteidt" [...] всяка неделя провъзгласяват нов принцип [...] При все това те са хора даровити, но дарбите им се хранят с болна кръв и поддържат от твърде възбудени нерви". И на това място Херман Бар е обявен за „най-главния пророк на тази естетическа религия". Образът на пророка е описан като съчетание на противоположности: „безбоязлив и кротък, безсрамлив и сантиментален, романтичен и положителен". При това майстор на словото в проповедта, който пише „за своите ученици библия и катехизис, разбира се, всеки сезон нови, за които докарва словар от Париж". Това описание на Бар е наистина впечатляващо, дори в контекста на самата статия. Макар и Карл Блайбтрой, и Детлев фон Лилиенкрон (изписан като Детлер фон Зиленкрон), и натуралистите да биват свързвани със сензационни събития в противоборството им с бюргерството, образът на виенския пророк се запомня тъкмо със своите модерни свещенодействия. „Български преглед" представя Херман Бар чрез думите на Шишманов няколко месеца по-късно много по-умерено: „личен представител на модерната немска литература"; „води вещо" театралната хроника; в първия брой е поместена статията „Абонентът от Caph (псевдоним на Херман Бар? Под това име той издаде недавна една сбирка разкази)". Навярно не толкова поради авторитета на името, подписало тази уводна за виенското издание статия, колкото от близостта на проблематиката, разглеждана в нея (поради законова забрана в Австрия периодиката да се разпространява чрез продажба на парче, в онези години всяко едно издание в голяма степен зависи и от броя на своите абонати), редакторите на „Български преглед" я публикуват в книжка 4–5 за 1895 г. Преводът е на Л. М. (Любомир Милетич), а авторството – на "Die Zeit". Херман Бар не е посочен дори и с псевдонима си. Преводачът е преработил финала на текста, като го е съкратил тъкмо в частта му, която съветва „само да се погледне към Лондон и Париж". Т.е. „отрязъл" е стремежът за следване на „словара от Париж". Отпаднал е и финалният абзац, в който Бар определя позицията на "Die Zeit" като „Виенски пост на онзи голям съюз, който Ницше кръсти добрите европейци". Така вече текстът е „почистен" от локални конкретики и е превърнат в напълно общ, т.е. в принципен апел за промяна на естеството на старата преса – не да следва вкусовете на

[17] Периодика и литература. Т. 2. София, 1993, с. 116.

своята публика, а да налага новите идеи, да се превърне в „мост […], що види […] от мислителите към народната маса". Интересен детайл в редакционната политика на „професорското списание" е поместването на няколко страници по-нататък и на конкретизиращ, но в наши условия, материал: „Зад кулисите на нашата журналистика"[18], в който се описва разбирането на редакторите за ролята на „общественото мнение". Интересът към четенето, към създаването на съвременна читателска публика е траен за членовете на „Общ труд" – в няколко поредни книжки от същата година тече материалът „Няколко думи за ученическия прочит", в който се обсъждат избора на заглавия за четене, „мерилото за недобрите книги", упътванията за „ползотворно" четене и т.н. Дори от тези съвсем бегли наблюдения по страниците на „Български преглед" става ясно, че редакторите приемат виенското списание „Die Zeit" наистина като сродно по дух и цели и то тъкмо в духа на премълчаното в превода на Милетич Ницшево разбиране за „добрите европейци". Пряката оценка в този смисъл не закъснява – в кн. 7 от същата годишнина (г. II, май 1895 г.) И. Д. Ш. (Иван Шишманов) отбелязва: „Die Zeit е днес несъмнено най-доброто, най-интересното периодическо списание, издавано на немски език в Австрия. В него вее пресен свободен дух, който никак не напомня мухъла на Метерниховата епоха"[19]. Поводът да се обърне отново към виенското издание е публикуваният в бр. 34 от 25 май 1895 г. „малък разказ от Вазова, преведен на немски от известния на нашите читатели преводач на Гетевата Ифигения, Л. И. Попов"[20]. След като приветства избора на преводача най-вече по причини не естетически („който за пръв път се опитва да превежда […] гледа, да си избере по-лека материя"), преподавателят по немски език го поучава как да се превеждат „пословичните изражения" и като строител на модерната българска култура го поощрява „да запознава немската четяща публика с по-добрите произведения на нашата литература", „защото българската книжнина още много малко е известна на немците, много по-малко даже от колкото на френци и англичани". Очевидно Иван Шишманов вижда партньорството с издания като „Die Zeit" като път не за естетическо европеизиране на нашата млада литература, а за нейното популяризиране (с ясно съзнание за мястото ѝ на картата на европейските представи за литература) във време, в което „интересът към чуждите, и особено екзотичните

[18] Български преглед, 1895, № 4–5, с. 307 и сл.

[19] Български преглед, 1895, № 7, с. 155.

[20] Пак там, с. 155–156. Шишманов разглежда този акт не само от гледна точка на Вазовата популяризация в Европа (все пак 1895 г. е годината на Вазовия юбилей), а и от гледна точка на активностите на преводача – „Г. Попов е избрал за своя вход в немската книжнина нещо лекичко, една Вазова драска: „Непоздравил" (Er hat nicht gegrüsst) – съдържанието на която е известна на тия, що са чели Вазовите „Драски и Шарки" (правописът на цитатите следва оригинала – б. м., М. В.)

литератури, за жалост отдавна не е тъй жив в Германия, като във времето на романтиците"[21].

Възможността самият професор да популяризира българската книжовност в Die Zeit не закъснява. От 27 септември 1902 г. изданието на Сингер и Канер (Бар е напуснал редакцията още в 1899 г.) започва да излиза и под формата на ежедневник. В новата редакция работи един стар познайник на проф. Шишманов – неговият колега от университета в София и активен сътрудник на „Български преглед" д-р Борис Минцес[22].

---

[21] Пак там, с. 157.

[22] Името на Борис Минцес у нас е малко познато, или по-скоро е оскъдно познато. В юбилейните годишници на софийския университет, където е преподавал, се споменава единствено името и рождената му дата. В статията на Катя Бъклова, посветена на списание „Български преглед", в Периодика и литература, т. 1 срещаме следното определение за него: „Човекът, който отговаря за идеологическата тематика на списанието, е Борис Минцес, руски емигрант, авантюрист, промъкнал се във ВУ като преподавател по немски език, откъдето през 1899 г. е изгонен за фалшификация." Навярно заради отношението му към тогавашните български марксисти и позицията му, че социализмът няма почва в България, той е определян в социалистическата българска наука като „дребен фалшификатор и фокусник" (Периодика и литература. Т. 1, София, 1993, с. 12.). Дори името му в показалеца към съответния том е изписано погрешно като Бохор. Наистина за Минцес съществуват малко данни. В списъка на студентите на университета в Цюрих той е отбелязан два пъти (вж. www.matrikel.unizh.ch/pages/659.htm). Информацията, която може да се почерпи оттам е следната: роден е в Одеса през 1867 г. (или 1865 г.), руски поданик, завършил класическа гимназия в Одеса, учил в Карлсруе, в Сорбоната в Париж и два семестъра в Хайделберг, завършил следването си в Цюрих на 25.07.1892 г. В графата с особени бележки е отбелязано, че е доктор на науките, че е бил извънреден професор във ВУ в София, че в своите спомени „Пролет в Швейцария" Рикарда Хух пише за него и споменава, че е починал рано. Дисертационният му труд „Die Nationalgüterveräußerung Während Der Französischen Revolution. Mit Besonderer Berücksichtigung des Departement Seine und Oise. Ein Beitrag zur sozialökonomischen Geschichte der Großen Revolution. Auf Grund ungedruckter Quellen" ("Преотстъпването на националните имоти по време на френската революция. При особено съблюдаване на окръзите Seine и Oise. Принос към социално-икономическата история на Великата революция. Въз основа на непечатани извори") е публикуван от Густав Фишер в Йена в 1892 г. и се радва на солиден научен интерес. Всъщност заради нея най-често в интернет пространството е споменаван като „немски историк". Публикувал е в годините между 1894 и 1900 авторизирани преводи на немски на книги от проф. Михайло Драгоманов, проф. Павел Милюков, проф. Александър Пипин, много рецензии и анотации в Zeitschrift für Social- und Wirtsschaftsgeschichte. Steiner 1893–1900 (Списание за социална и икономическа история). Във ВУ в София е назначен през 1894 г., активен сътрудник на "Български преглед" до края на 1899 г., на "Сборник за нарадни умотворения" (вж. Т. 15, 1898, Т. 16–17, 1900) и на Списанието на Българското икономическо дружество (особено 1896–1897 г.) Умира през 1904 г. В Шишмановия архив се съхраняват писма на Минцес и неговата съпруга до сем. Шишманови от периода септември 1895 г. до април 1904 г. (НА–БАН, ф. 11к Иван Шишманов, оп. 3., а.е. 973 и оп. 5., а.е. 522).

Минцес е известно име в европейската специализирана периодика със своите рецензии, анотации и анализи, които през деветдесетте години на XIX век посредничат между немскоезичната и руската (както и българската, но в много по-малки размери) икономическа мисъл. Що се отнася до Die Zeit, той има контакти с редакцията още в годините преди да стане част от нея. Така например в писмо до Иван Дмитриевич от 29.12.1897 г. съобщава, че в „ближайший нумер" на списанието ще се появи статия за публикацията на Лидия Михайловна "Aus der bulgarischen Legendenwelt" (Из българския свят на легендите), негови са и публикуваните в Die Zeit преводи на тъста на проф. Шишманов, проф. Драгоманов. Не е изключено по негова препоръка (Минцес е „повикан" във Виена през юли 1902 г.) към Иван Шишманов да се обръща тогавашният завеждащ редакция „Подлистник" на бъдещия всекидневник Курт Арем. На 5 август 1902 г. той кани професора за сътрудничество, тъй като Die Zeit желае „да популяризира най-новите балкански държави"[23]. На 22 октомври 1902 г. му благодари за „интересната, увлекателна и актуална статия върху Македония и България". В тази връзка иска едно продължение в подлистника за „македонската и българската народна литература, вероятно с малки проби" и заключва: „Във всеки случай ще ни направите голяма услуга, ако бихме могли и занапред да предвиждаме материали от Вас в същия размер като първата статия или дори по-къси"[24]. Пътят към страниците на Die Zeit е широко отворен. Самият Минцес като част от редакцията е в постоянна преписка със семейство Шишманови. В първото си писмо на официална бланка на редакцията от 6/19.IX.1902 г. новоназначеният редактор на Die Zeit съобщава ,"че е страшно зает", защото на плещите му лежи организацията на материалите за Балканския полуостров и Русия. "Ние (разбирай – редакционният екип – б. м., М. В.) желаем във „Време" в точното време да държим пред света огледалото на времето"[25]. В края на писмото си иска съдействие за ориентация, първо, кои български белетристични произведения заслужават да бъдат преведени и второ, „да напишете сам или да ме посъветвате кой би могъл да напише една неголяма статия от 200 печатни реда по следните теми: а) най-новият български театър, б) най-новите течения в белетристиката, в) най-новите течения в поезията, г) българското изкуство". Естествено тези литературно ориентирани уговорки биват загърбени от логиката на политическите събития. На 9 ноември 1903 г. редакторът на Die Zeit пише на своите приятели Лидия Михайловна и Иван Димитриевич „надявам се следите нашия вестник, от който е видно как се отнесохме към изборната победа на Вашия кабинет. Аз тук тържествувам от деня на съобщението [...], защото доказахме, че

[23] НА БАН, ф. 11к Иван Д. Шишманов, оп. 2, а.е. 242, л. 3–6.
[24] Пак там.
[25] НА–БАН, ф. 11к Иван Д. Шишманов , оп. 3 а.е. 973, л. 24.

сме прави. Cera Neue Freie Presse и tutti quanti се намират като в небрано лозе [...] Аз съм безкрайно щастлив, че успях да докажа в редакцията своята политическа проницателност и безпристрастност. Така че имам carte blanche в провеждането на своите политически възгледи за съвременната политика"[26]. А в коледното си писмо виенският редактор моли българския министърът от името на издателя и главен редактор д-р Канер да напише статия за борбата на гърците против превода на библията и класиците на новогръцки език. В други свои писма той уверява Лидия Шишманова, че реферира за читателите във Виена и Берлин и в научни общества „трескавата" министерска дейност на Иван Димитриевич и т.н.

Постигната с невероятната като историческо стечение на обстоятелствата комбинация от лични познанства и отношения в съчетание с мощни властови инструменти (министерска власт, силна медия). Пътят – от първите поздравления в „професорското" списание към духовния виенски събрат до възможността едновременно в пряко партньорство и взаимна полза да работят за „добрите европейци" – е извървян.

[26] НА–БАН, ф. 11к Иван Д. Шишманов , оп. 5. а.е. 522 , л. 26–27.

КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ УЧЕН ИВАН. Д. ШИШМАНОВ СЪС ЗАМФИР АРБОРЕ

Елена Сюпюр, Аурелия Херда

При изследванията, свързани с архива на румънския писател, публицист и професор Замфир Арборе (1848–1933), изненадващо открит в руските архиви[1], Аурелия Херда откри и три оригинални писма, принадлежащи на българския учен Иван Д. Шишманов (1862–1928), писма, които допълват огромния фонд на кореспонденцията, която Шишманов е водил с румънския политически и научен елит. Кореспонденцията на Шишманов с румънците се намира в Научния архив на Българската академия на науките (най-вече получените писма)[2] и е била публикувана и цитирана от Елена Сюпюр[3] и Тодор Ганев[4]. В тома, публикуван от Ганев, се съдържат 121 писма, предимно получени от Шишманов от румънци; много малко са писмата (запазените чернови), изпратени от Шишманов на румънските кореспонденти. Всъщност, изпратените от Шишманов писма се намират или трябва да се намират в румънските архиви, във фондовете на Николае Йорга, Спиру Харет, Б. П. Хашдеу, Николае Мишу, Лазар Шейняну, З. Арборе и др.[5], факт, на който ние и българският историк Николай Жечев неколкократно сме обръщали внимание[6]. Идентифицирането и публикуването на тези писма на Шишманов в румънските архиви би дало богата информация, изключително интересна и стойностна по отношение както на интересите и научната

---

[1] **Herda, A.** Les archives de Zamfir C. Arbore. Les avatars d'un social-democrate converti. I. – Revue des études sud-est européennes (RESEE), 44, 2006, 273–290; II. – RESEE, 45, 2007. В архива в Москва можем да видим само микрофилми от тази кореспонденция. Архивът на Арборе се намира в Москва: Москва, РГАЛИ, фонд (З. Арборе) № 1019.

[2] НА БАН, ф. 11к – Ив. Шишманов.

[3] **Siupiur, E.** "La chanson du frère mort dans la poésie des peuples balkaniques" et la correspondence de I. D. Schischmanoff, B. P. Haşdeu et I. Bianu. – RESEE, 6, 1968, n° 2, 347–364; **Сюпюр, Ел.** Иван Д. Шишманов и румъно-българските културни взаимоотношения. – Литературна мисъл, 1973, № 2, 85–97.

[4] **Ганев, Т.** Българо-румънски научни и културни връзки 1869–1944. София, 1973, 204–210, документи № 111–119.

[5] Фондове, съхранявани в библиотеката на Румънската академия, но и в Румънските национални архиви – Букурещ.

[6] **Siupiur, E.** Op. cit.; **Siupiur, E.** Relaţii literare româno-bulgare în perioada 1878–1918. Bucureşti, 1980, 74-75; **Сюпюр, Е.** Цит. съч.; **Žečev, N.** Sur les relations entre Bogdan P. Hasdeu et les savants bulgares à la fin du XIXe siècle. – Etudes balkaniques, 1, 1964, 139–145.

дейност на българския учен, така и на състоянието на българо-румънските интелектуални връзки в края на XIX и първата четвърт на XX в.[7]

В този комплекс от връзки с румънския интелектуален живот се включва и кореспонденцията Шишманов – Арборе. Интересът на Шишманов към Арборе се проявява и се концентрира в две теми. На първо място, литературният историк Шишманов се интересува от българските писатели, имигрирали в Румъния до 1878 г., с които Арборе се намира в близки отношения; от връзките на тези писатели със социалистическото и нихилисткото руско и европейско движение[8], от редиците на което произлиза и Замфир Арборе; на второ място се интересува от връзките на Арборе с Михаил Драгоманов, украински учен и социалист-нихилист, емигрирал в Женева. Драгоманов е и тъст на Иван Шишманов. Шишманов се запознава с него в Женева по време на следването си, там се запознава и с бъдещата си съпруга Лидия Драгоманова. През 1889 г. Михаил Драгоманов е поканен за професор по история в Софийския университет, където остава до смъртта си през 1895 г. Голяма част от архива на Драгоманов (който включва много писма от руски социалисти и нихилисти) остава притежание на Лидия и Иван Шишманови. От кореспонденцията Арборе – Драгоманов Шишманов разбира, както сам признава, за сведенията на Арборе за българските емигранти от Букурещ и за приятелството, което е свързвало Арборе и Драгоманов[9], и, накрая, иска от Арборе писмата и документите на Драгоманов[10]. Свързани с тези проблеми са две от писмата, открити от Аурелия Херда, които поместваме по-долу и които допълват писмата на Арборе до Шишманов, публикувани от Т. Ганев[11].

* * *

Кой е Замфир Арборе Ралли и защо попада в полето на интерес на изследователите на българската революционна, политическа и литературна история? И защо представлява документален интерес кореспонденцията му отпреди един век с проф. Ив. Д. Шишманов?

Замфир Арборе Ралли[12] е роден през 1848 г. в семейството на румънски боляри в Черновци, който към тази дата е в границите на Хабсбургската империя. Той учи в лицей в Кишинев (Бесарабия от 1812 г. е включена в Руската империя), а след това в Николаев; изключен е поради бунтарско поведение и взема бакалавърска степен в Москва, след което

---

[7] Вж. **Siupiur, E.** Relaţii literare..., 44–75; **Сюпюр, Е.** Цит. съч.

[8] Вж. **Шишманов, Ив.** Дневник. София, 2003; **Арборе, З.** Опере алесе. Кишинэу, 1957.

[9] Виж тук по-долу писмото на Шишманов до Арборе от 14 януари 1913 г.

[10] Пак там.

[11] **Ганев, Т.** Цит. съч., 208–209, док. № 116–119.

[12] Вж. и **Herda, A.** Op. cit.

се записва във Факултета по медицина в Москва, а после във Военномедицинската академия в Санкт-Петербург. Влиза в студентските социалистически кръгове; арестуван е през 1866 г., след това влиза в кръга на нихилиста Сергей Нечаев и се включва в дейността му; арестуван е през 1869 г., изключен е от Военномедицинската академия и е затворен в Петропавловската крепост за две години и осем месеца; спасен е от депортиране в Сибир от княз Константин Морузи; изпратен е с ескорт до Кишинев, след това в Дорпат (Естония), за да продължи обучението си. От тук бяга в Швейцария – "страна, която е станала втора родина на руските изгнаници, социалисти и нихилисти". В Швейцария започва сътрудничество с анархиста М. А. Бакунин, братовчед на леля му – Ана Йоан Ралли. Става член на Първия социалистически интернационал и секретар на Международния социалдемократически съюз, основан от Бакунин. В качеството си на такъв, той застава в центъра на руското социалистическо и анархистко движение, както и на европейското, и продължава връзките си с Нечаев, с руските социалисти революционери, от Русия, а и от емиграцията. Основава в Женева собствена печатница, в която печата списания на социалистическото и анархисткото движение, както и свои творби[13]. Публикува периодичните издания на групата "Народная Воля", която по-късно става Партия на социалистите революционери в Русия. В този период започва (и продължава през целия си живот) връзките си с Михаил Драгоманов (тогава преподавател в Женевския университет), Павел В. Акселрод, Николай Иванович Жуковски, Сергей Мих. Кравчински, Александър Л. Елсниц, Димитрий Александрович Клеменц и др., чиято кореспонденция с Арборе откриваме в Архивния фонд в Москва, изследван от А. Херда[14].

През 1876 г., след смъртта на Бакунин – по съвета на румънските либерали – емигрира в Румъния, където остава като румънски гражданин до смъртта си през 1933 г. В Румъния е в постоянен контакт с румънските социалисти (бивши руски емигранти в Румъния) Константин Добруджану–Геря, Николае Зубку Кодреану, д-р Русел (Николай К. Судзиловски), Павел Акселрод, д-р Петру Александров и др. Първото му посещение в Румъния обаче е през 1873 г. в Яш, свързано с разпространението на социалистическата литература и навлизането ѝ в Румъния. Смятаме, че от това посещение през 1873 г. датират твърдо връзките му с българските революционери в Румъния и на първо място с Христо Ботев,

---

[13] "Парижская коммуна" (1871); "Русским революционерам" (1873); "Obştea revoluţioneră rusă"; "Рассказы из русской истории" (1874); "Сытые и голодные" (1875), "Николай Петрович Зибку-Кодреану. Биографический очерк" (1879); "Le peuple russe"; "Башебузуки с Петербурга" (1876); "Nuvele pentru popor (1878); "Istoria mişcarii comuniste din 1871". Вж. и **Herda, A.** Op. cit.

[14] **Herda, A.** Op. cit.: списък на кореспонденцията в архивния фонд на Арборе в Москва.

за които той пише на М. Драгоманов и после на Ив. Шишманов. Както е известно, окончателното идване на Арборе в Румъния става през 1876 г., а на 2 юни 1876 г. Христо Ботев, преминал с четата си в България в подкрепа на Априлското въстание, загива. Твърде кратко време за връзка между Арборе и Ботев, толкова близка, че да предостави на З. Арборе "материал" за записки за Ботев и българските революционери (както пише той на Драгоманов и после на Шишманов[15]), а освен това и да научи български език така добре, че да състави румъно-български речник (публикуван през 1909 г.), който е тема на кореспонденцията с Шишманов[16].

Кореспонденцията на Замфир Арборе Ралли и Ив. Д. Шишманов не само ни дава сведения за емигрантския период на някои български писатели революционери в Румъния, но ни препраща чрез информацията в нея задължително към изследване на фондовете с кореспонденция и архиви на М. Драгоманов, Елсниц и др. (някои се намират в София, други вероятно в Женева, в Москва, Букурещ или Яш) с цел идентифицирането в тях на многобройните връзки на руското и европейското социалистическо движение с българските революционери в Румъния, участващи през 1870–1878 г. в социалистическото движение. Ключова изходна точка са архивът и кореспонденцията на Замфир Арборе, в които са представени връзки в две пространства – руско-европейски и румънско-български. Кореспонденцията на Арборе с Шишманов ни задължава да разгледаме с по-голямо внимание архива на кореспондентите, идентифицирани в списъка, публикуван от А. Херда, а за българските колеги е знак да прегледат по-внимателно архивния фонд на Михаил Драгоманов в София, както и този на Лидия Драгоманова–Шишманова (известна фигура в социалистическите кръгове в Женева, когато баща ѝ е бил преподавател там); също така мисля, че трябва да бъде прегледан отново и фондът на Ив. Д. Шишманов в Научния архив на Българската академия на науките.

И трите оригинални писма на Ив. Шишманов, които публикуваме тук, дават много информация, която отваря възможности и подтиква към нови изследвания, както в архива на З. Арборе, така и в този на Ив. Д. Шишманов – най-вече относно срещата на територията на Румъния на два типа емиграция: руската – социалистическа и анархистка, и българската до 1978 г., а освен това и за степента на разпространение на социалистическото движение в югоизточноевропейското пространство.

Кореспонденцията Ив. Д. Шишманов – Замфир Арборе намира много отговори и интересни сведения в списъка на кореспондентите на Арборе, публикуван от Аурелия Херда. В този списък се намират много личности от социалистическото, анархисткото, нихилисткото и народ-

[15] Вж. тук писмото на Шишманов до Арборе от 14.I.1913 г.; вж. и писмото на Арборе до Шишманов от 12 март 1913 [1914] г., публикувано от Т. Ганев (**Ганев, Т.** Цит. съч., с. 208).
[16] Пак там.

ническото движение от последната четвърт на XIX и първото десетилетие на XX в. Личности, които са имали контакти с българските революционери – емигранти в Румъния. От тези връзки, с посредничеството на Замфир Арборе, се е заинтересувал първо Захари Стоянов, а после и проф. Ив. Шишманов. Кореспонденцията на Шишманов с Арборе е мотивирана от приятелството и сътрудничеството им в Женева с украинския професор Михаил Драгоманов в рамките на руското социалистическо и анархистко движение.

От кореспонденцията Шишманов – Арборе са публикувани 9 писма в цитирания том на Т. Ганев – 8 са на Арборе до Шишманов и едно (всъщност чернова) – на Шишманов до Арборе, всички намиращи се във фонда на Шишманов в Българската академия на науките. Става ясно, че тази кореспонденция е много по-богата – много писма са се изгубили или се намират във фондове в Румъния, България, Русия и дори Женева. Първото писмо на Арборе до Шишманов, публикувано от Т. Ганев, датира от 25 януари 1906 г.[17] От тона на писмото се вижда ясно, че двамата са се срещнали или са водили кореспонденция и преди това. И естествено Шишманов знае за съществуването на Арборе още от 1890 г. (поне) от Михаил Драгоманов, а през 1903 г., когато е на официално посещение в Румъния[18], вероятно е искал да се срещне с Арборе – притежател на записки за българските писатели емигранти в Румъния. В писмото от 1906 г. Арборе му припомня, че е помагал в миналото на български революционери и го моли сега и той да помогне "одному из бывших борцов, из маленьких, за русскую свободу". Кой е "бившият борец за свободата на Русия", в писмото не се казва. Вероятно на Шишманов в София го е донесъл именно "борецът". Спомняме си обаче, че през 1905 г. руският броненосец "Потемкин" се е укрил в румънското пристанище Констанца. След тази дата в архива на Арборе се намира сериозен обем от документи, от които се вижда, че Арборе се опитва да помогне на офицерите и моряците от "Потемкин", намирайки им убежище и място за пребиваване[19]. Би ли могло "борецът", за когото иска помощ Арборе, да е един от тези на броненосеца "Потемкин"?

Следващото писмо на Арборе до Шишманов (датирано доста относително от Т. Ганев "не по-късно от 25 март 1908"[20]) се свързва с българо-румънския речник, съставен от З. Арборе. Следващите три писма, публикувани от Ганев – съответно док. № 113, 114, 115 (всички датирани относително "не по-късно от 25 март", като за ориентир е използвана черновата на писмото на Шишманов от Женева до Арборе)[21], се отнасят

[17] **Ганев, Т.** Цит. съч., с. 205, док. № 111.
[18] **Сюпюр, Е.** Иван Д. Шишманов...; **Siupiur, E.** Relaţii literare..., 74–75.
[19] **Herda, A.** Op. cit. – Списък на документите.
[20] **Ганев, Т.** Цит. съч., с. 206, док. № 112.
[21] Пак там, 206–208.

всички до речника. Аурелия Херда е открила оригинала на последното писмо – това на Шишманов до Арборе – в Москва. Публикуваме го отново, защото има малки разлики с черновата, публикувана от Т. Ганев.

Ив. Д. Шишманов до З. Арборе

25.III.1908
[Женева]

Многоуважаемый г. Арборе,[22]

Прошу Вас извинить /меня/[23]*, что запоздал несколько с ответом. Посылаю Вам обещанные несколько строчек /которые можете перевести/*[24]*. Признаюсь, что не имея в руках весь Ваш труд, не мог /.../*[25] *составить о нем ясное понятие. Так /.../*[26] *мне кажется, что в него вошло слишком много малоупотребляемых или диалектических слов (по большей части турецких), а с другой стороны, он содержит большое количество редкоупотребляемых общоевропейских слов.*

Уважающий Вас /И. Д. Шишманов/[27]

Хронологически следва писмото на Ив. Д. Шишманов до Замфир Арборе от 14 януари 1913 г., писмо, открито от А. Херда в Москва:

Ив. Д. Шишманов до З. Арборе

Уважаемый Арборе[28]*,*

---

[22] Москва, РГАЛИ, фонд (З. Арборе) № 1019, № 121. Настоящият текст е оригинал; черновата на това писмо е публикувана заедно с черновата на предговора към "Българо-румънския речник" на Арборе от Т. Ганев (**Ганев, Т.** Цит. съч., с. 207, док. № 115) и се намира в НА БАН, фонд Шишманов, № 11к. Публикуваме отново оригинала, открит в Москва, за да насочим вниманието на историографите на Ив. Д. Шишманов към съществуването му и към малките разлики с черновата.

[23] Допълнителна дума към черновата, публикувана от Ганев.

[24] Допълнителни думи към черновата.

[25] Липсва думата *себе*, която присъства в черновата.

[26] Липсва думата *напр.*, която присъства в черновата.

[27] В документа от Москва липсва текстът "Предговор" (15 реда), написан на български и френски, който се появява в черновата при Ганев.
Това писмо на Шишманов е последното от водената кореспонденция със З. Арборе относно "Българо-румънския речник" (публикуван от Арборе през 1909 г. в Букурещ). Предишните писма на Арборе, свързани с речника, са публикувани от Т. Ганев (**Ганев, Т.** Цит. съч., 206–207, док. № 112–114). Но не се появяват отговорите на Шишманов до Арборе, вероятно загубени отдавна при преместването на Архива на Арборе от Букурещ в Москва около 1935–1936 г.

Из Вашей переписки с Драгомановым, которая [находится] у меня, узнаю, что Вы еще в 1876 году собирались составить биографию болгарского поэта революционера Хр. Ботева.

Будьте так любезный, сообщите мне, исполнили Вы Ваше намерение?[29]

В последнее время увлекся вопросом о [влиянии] русских прогр[есивных] людей на наших революционеров. Вы бы могли мне помочь своими личными воспоминаниями.

Вы знали Судзиловского? Где он? Жив ли вообще? [Го...] был в дружбы с ним?

Еще один вопрос: Сохранили ли Вы письма Драгоманова? Не можете ли Вы мне их прислать для копия?

Кланяюсь сердечко Вам и Вашему семейству от себя и от жены.

/И. Д. Шишманов/

София, улица Шипка 7, 14.I.1913

Кореспонденцията (публикувана до сега) между Шишманов и Арборе прекъсва през 1908–1913 г., понеже, както съм отбелязала тук (бел. 28), Шишманов изгубва адреса на Арборе и го иска от директора на библиотеката на Румънската академия – Йон Биану – през декември 1912

---

[28] Москва, РГАЛИ, фонд (З. Арборе) № 1019, № 121. Писмото е инициирано от Шишманов и е част от втората група от интереси, която го свързва с З. Арборе – съответно приятелството и кореспонденцията с Михаил Драгоманов и руските социалисти, както и влиянието им върху българските емигранти революционери в Румъния за периода 1869–1878 г.

Тъй като изгубил адреса на Арборе, Шишманов пише през декември 1912 г. на приятеля си – учения Йон Биану, за да иска адреса му. Биану му отговаря на 28 декември 1912 г. (вж. **Ганев, Т.** Цит. съч., с. 230, док. № 137). Веднага на 14 януари 1913 г. (настоящото писмо) пише на Арборе. Интересно е, че следващото писмо на Арборе до Шишманов е датирано погрешно от Т. Ганев "преди 12 март 1914" вместо 1913 (**Ганев, Т.** Цит. съч., с. 208, док. № 116).

[29] З. Арборе отговаря на всички въпроси на Шишманов в писмото от март (**Ганев, Т.** Цит. съч., с. 208, док. № 116), което публикуваме отново тук в бележките за улеснение на проучванията:

Уважаемый Шишманов,

Письмо Ваше от 14 января получил и постараюсь по возможности скорее удовлетворить Вас: дело в том, что весь свой материал по биографии Ботева, разные письма Захария Стоянова и одно большое письмо Любена Каравелова к Сергею Нечаеву я отдал одному своему товарищу, который пишет какую-то работу по этому периоду нашей жизни. Письма же дорогого Михаила Петровича у меня здесь, соберу их и перешлю Вам вскоре. Выслал бы сейчас, да я болею и не могу теперь риться в своем архиве.

Мои все кланяются Вам и Лидии Михайловне.

Ваш З. Арбуре-Рали

P. S. Вы спрашиваете где д-р Судзиловскй. Он живет в Нагасаки, адреса не знаю. Адреса Судзиловского знает Лазарев в (Каракале).

г. Веднага, на 14 януари 1913 г., Шишманов пише на Арборе, като му иска информация и кореспонденцията му с М. Драгоманов. С това писмо на Шишманов се отваря втората тема на кореспонденцията с Арборе, много по-интересна. Отговорът на това писмо, както и следващите три писма на тази тема, публикувани от Т. Ганев, са датирани по странен начин – "1914"[30] (ще се върнем на датировките).

От отговора на Арборе на писмото на Шишманов от 14 януари 1913 г. разбираме, че той разполага с богат архив, свързан със Захари Стоянов, с едно писмо на Л. Каравелов до Сергей Нечаев, с материали за биография на Ботев и т. н., които обаче е предоставил "одному своему товарищу, который пишет какую-то работу по этому периоду нашей жизни". С други думи – за социалистическото и анархисткото движение от 70-те и 80-те години на XIX в.! Кой е този "другар", не узнаваме от писмото. Може би при по-подробно изследване на архива на Арборе ще узнаем кое е лицето, разполагало с толкова богат архив, свързан с българските писатели емигранти в Румъния, и кои са тези, които са били така съпричастни на социалистическото и анархисткото движение, че документите, изготвени от тях, да послужат за съставянето на история на "този период от нашия живот".

Също в това писмо Арборе обещава, че ще потърси писмата от Драгоманов и ще ги изпрати на Шишманов.

Следващите три писма на З. Арборе, публикувани от Т. Ганев (док. № 117, 118 и 119), са датирани съответно 12 март 1914 г., 20 март 1914 г. и 2 април 1914 г. В първото (док. № 117) Арборе пише на Шишманов, че иска да му изпрати писмата на Драгоманов, но не може да намери адреса му; пита на какъв адрес да ги прати. Във второто писмо (док. № 118) съобщава, че му праща връзка писма на Драгоманов, заедно с писма на Николай Жуковски и Александър Елсниц; а на 2 април 1914 г. в пощенска карта (док. № 119) пише: "Сегодня выслал Вам пакет писем М. П. Драгом[анова] рекомендованным пакетом прошу Вас известить меня о получении."

Аурелия Херда е открила в Москва отговора на Шишманов, датиран от 24 март 1914 г., в който се потвърждава получаването на пратката от 20 март 1914 г.

Ив. Д. Шишманов до З. Арборе
Многоуважаемый Замфирий Константинович[31],

[30] **Ганев, Т.** Цит. съч., 208–210, док. № 116–119.

[31] Москва, РГАЛИ, фонд (З. Арборе) № 1019, № 121. Това е отговорът на Шишманов на писмото от 20 март 1914 г., публикувано от Т. Ганев (**Ганев, Т.** Цит. съч., с. 208, док. № 118).

Только что получил пакет с письмами М. Петровича[32]*. Благодарю Вас сердечно. Должно [...ть]*[33]*. Этим не вычерпывается целая Ваша переписка с так любившим Вас другом. Еще помню с какой симпатией он вспоминал всегда о Вас и о Ваших. Лидия Михайловна кланяется Вам.*

Весь Ваш [подпис], София, 24.III.1914. ул. Шипка 7.

* * *

Проследявайки писмата на Арборе до Шишманов след 14 януари 1913 г. (датата, на която Шишманов му пише, като иска кореспонденцията на Драгоманов и материалите, свързани с Ботев), установяваме, че нещо не е наред с датировките. Съответно Арборе отговаря на Шишманов: "Письмо Ваше от 14 января получил", но Т. Ганев датира писмото на Арборе "не по-късно от 12 март 1914 г.", което не изглежда правдоподобно. Излиза, че Арборе отговаря след една година на Шишмановото писмо (от 14.I.1913 г.) и му казва, че е получил писмото му "от 14 януари", без да добави "от миналата година" или "от 1913 г."! Смятаме, че това писмо е изпратено от Арборе през февруари 1913 г. После в следващото писмо (док. № 117), датирано от Т. Ганев от 12 март 1914 г., се казва, че Арборе няма вече адреса на Шишманов. Съмняваме се, че то е правилно датирано, тъй като през 1913 г. избухва втората балканска война, връзките София – Букурещ се прекъсват и според писмото от февруари 1913 г. Арборе престава да изпраща обещаните документи. През 1914 г., когато иска да ги изпрати, няма вече адреса, след това кореспонденцията протича нормално; следователно док. № 118–119 са правилно датирани. Що се отнася до писмото с потвърждение за получена пратка от 24 март 1914 г., то е отговор на писмото и пакета, изпратени от Арборе на 20 март 1914 г. (док. № 118).

След тази дата Замфир Арборе намира още един пакет писма на Драгоманов и ги изпраща на Шишманов с писмо от април 1914 г. (док. № 119).

Писмата на Ив. Д. Шишманов до З. Арборе, открити от А. Херда в Москва, отговарят на някои въпроси, които са повдигнати в публикуваните писма на Арборе до Шишманов, но най-вече налагат нов прочит на тези писма и внушават нуждата от продължаване на изследванията на архивните фондове, свързани с руското социалистическо и анархистко движение, и връзките, които имат с това движение българските интелектуалци – политически емигранти в Румъния през XIX в. И в рамките на

[32] Драгоманов.
[33] Неясно.

тези изследвания трябва да се отдели специално внимание на фонда на З. Арборе в Москва[34], както и на фонда на Михаил Драгоманов[35].

Превод от румънски език Георги Канурков

[34] След смъртта на З. Арборе през 1933 г. от съветското посолство в Букурещ направили постъпки пред румънските власти да им се предаде архивът на Арборе. Предполагаме, че дъщерята – Екатерина Арборе, лидер на социалистическото движение в Румъния, емигрирала в Москва, стои зад тази молба. Засега нямаме обаче никаква ясна информация, свързана с преместването на архива на Арборе от Букурещ в Москва около 1936 г.

[35] Архивният фонд на Драгоманов би трябвало да бъде в София; в писмо до Арборе Шишманов свидетелства, че архивът на Драгоманов се намира у него (вж. тук писмото на Шишманов от 14 януари 1913 г.).

ШИШМАНОВ В ИТАЛИЯ – ПЕРИОД НА ЕМИГРАЦИЯ
(Кореспонденцията М. Арнаудов – Ив. Д. Шишманов 1906–1907)

Васил Балевски

1906 г. е спокойна. Учителят и министър на Народното просвещение проф. Иван Шишманов и ученикът и чиновник за особени поръчки в Министерството д-р Михаил Арнаудов нямат поводи за пространни писма. Но кореспонденция все пак има. Правят впечатление някои специални покани. Например на малка бланка на Министерството на народното просвещение (на която М. Арнаудов е отбелязал "вероятно 1906 г."), има следната покана от Иван Шишманов:

Ако сте утре свободен,
елате на обяд у дома —
часа към 1.

Ваш
Шишманов

На своя визитна картичка на немски език (където отново е отбелязано от М. Арнаудов "вероятно 1906 г.") Шишманов пише:

Моли г-на Д-ра Арнаудова да
дойде довечера у дома му на
чашка чай (8 ½ ч.) Ще бъдат
Г-жа и Г-ца Ораховац, Г-ца Малинова и
Д-р Михов.

Следва една по-дълга бележка от М. Арнаудов, която Шишманов е резолирал (и тук датировката не е много сигурна; Арнаудов е написал в горния ляв ъгъл "София, вероятно 1906 г.").

Г-н Министре,
Изпращам Ви кратък списък на ръкописните материали на Верковича и свод на мненията и статистическите показания върху предобедните непрекъснати занятия. Прибавена Ви е за сведение една изрезка от Frankfurter Ztg. за домашни упражнения.

С почит: М. Арнаудов

Резолюцията на министър Шишманов върху докладната бележка на Арнаудов е с изключително едър "министерски" почерк, с червено мастило, като последното изречение е подчертано.

Материалите на Верковича изпратете в моя кабинет.

Сводът на мненията върху предобедните занятия свидетелствува отново за Вашето немско трудолюбие. Да се печата в "Учил. Преглед". Шишманов

Следващото писмо е с дата 18 февруари 1907 г. върху неугледен малък бял плик и е написано с молив. Шишманов вече не е министър. Адресирано е до "Дру М. Арнаудову". В горния ляв ъгъл на писмото е отбелязано: "Това е само за Вас!"

Любезни г. Арнаудов,

Пиша Ви в леглото, но от вчера насам съм по-добре: температурата изчезна и апетитът се появи отново. Крайно скърбя, че ми бе невъзможно да Ви приема оня ден с Костова и Младенова. Бедният Костов, как ми е жал за него! Той обещаваше да стане една отлична научна сила, един добър литератор-историк... Съкрушиха още едного от моите "апостоли". Нека се любуват на вандалското си дело. Възпяват величието на България, а унищожават хората, които работят за това величие: логика и предвидливост!

Entin… Gegen die Dummheit kämpfen selbst Götter vergebens an![1]

Бъдете ми здрав. Поклон на сестра Ви, idem на всички, които се интересуват от своя стар учител.

Ив. Шишманов

Благодаря сърдечно за вестниците. Тъкмо исках да Ви пиша да ми пратите броевете на речите на Бюло и Бебел.

Шишманов

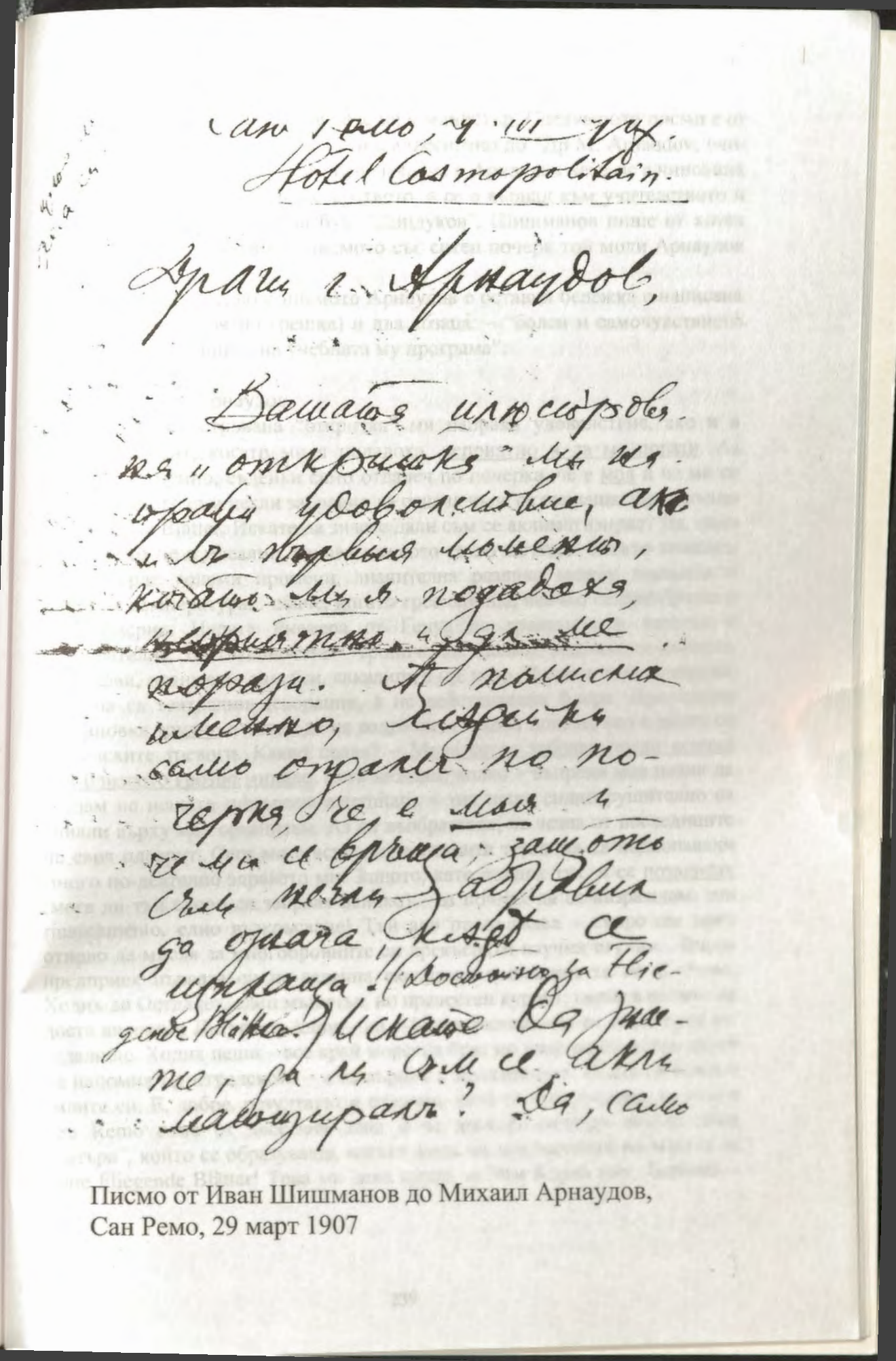
(Текст встрани)

Бях Ви молил да приберете от Министерството драмата "Флора". Забравихте ли?

(На първата страница встрани)

Жена ми пита какво станаха обещаните "Rennes de Paris"?

[1] нем. – Срещу глупостта самите богове се борят напразно!

Сан Ремо, 29 III 907.
Hôtel Cosmopolitain.

Драги г. Арнаудов,

Вашата илюстрована „откровка" ме
зарадва удоволствие, ако
и за първия момент,
когато ме подадоха,
не разпознах, чия ми
зарадва. А помислих
веднъж, дори и
само отгатна по по-
черка, че е моя и
че ми се вярна; защото
сега тъкмо забравих
за однаго, когато е
изпратих. (Посланото до Ни-
дерне Вайка.) И какво да ка-
жа, да и аз се като
малодушен? Да, само

Писмо от Иван Шишманов до Михаил Арнаудов,
Сан Ремо, 29 март 1907

Повтарям, Шишманов вече не е министър. Следващото писмо е от Сан Ремо с дата 29 март 1907 г. и е адресирано до "Др М. Arnaudov, учител в III Соф. гимназия". Това означава, че и Арнаудов вече не е чиновник за особени поръчки в Министерството, а се е върнал към учителството и то в III мъжка гимназия на бул. "Дондуков". Шишманов пише от хотел "Космополитен". Вляво на писмото със ситен почерк той моли Арнаудов да си съобщи адреса.

В плика заедно с писмото Арнаудов е оставил бележка с написана година 1908 (вероятно грешка) и два абзаца: – "болен и самочувствието му [е ниско]; – защита на учебната му програма".

Драги г. Арнаудов,

Вашата илюстрована "откритка" ми направи удоволствие, ако и в първия момент, когато ми я подадоха, неприятно и да ме порази. Аз помислих именно, съдейки само отдалеч по почерка, че е моя и че ми се връща, защото съм негли забравил да означа къде се изпраща! Достатъчно за Fliegende Blätter. Искате да знаете дали съм се аклиматизирал? Да, само че времето не е идеално, такова, каквото си го мечтаех, когато заминах. Има твърде големи промени, значителна разлика между дневната и нощната температура... обаче, когато грее слънце, всичко се преобръща в една феерия. Цялата Ривиера от Генуа до границата и нататък е очарователна. Растителността – тропическа. Палми, маслинови дървета, лимонови, оранжеви, кактуси, евкалипт и пр. и пр. Понякога ми се струва, че това са театрални декорации, а не действителна флора. При такава обстановка трудно е човек да не оздравее, толкова повече, ако е далеч от нашенските тревоги. Какво правя? – Мъча се да забравя преди всичко най-близкото грозно минало. Сега виждам, колко – въпреки моя навик да гледам на нещата sub specie aeternitatis – тия неща силно рушително са влияли върху моя организъм. Аз си въобразявах, че чезна от последиците на своя плеврит. Сега ми е ясно, че моралните терзания са подкопавали много по-деятелно здравето ми. Защото, като дойдох тук, и се позалисах (мога ли тъй скоро да забравя всичко) – аз почнах да се възраждам: sun rinaschmento, едно възкръсване! Тъй ако продължава – скоро ще мога отново да мисля за многобройните си прекъснати научни студии... Вчера предприех първата си по-далечна екскурзия в околността на С. Ремо. Ходих до Остдалет, един мъничък, но прелестен курорт, скрит в полите на доста високите Лигурски Алпи – на 5-6 кил. разстояние от сегашното ми седалище. Ходих пеши – все край морския бряг по едно шосе, което далеч не напомня Цареградското – а се върнах с железницата. Исках да опитам силите си. Е, добре, резултатът е отличен, като се има предвид, че съм в San Remo само от десетина дена и че доскоро усещах вкъщи даже "вятъра", който се образуваше, когато жена ми прелистваше на масата до мене Fliegende Blätter! Това ми дава кураж за Чам Кория (сег. Боровец –

В. Б.). Аз бях вече се отчаял, че не ще мога да взимам тая година участие в по-дълги екскурзии. – Това за знание и на многобройните ми "приятели", които биха тъй недвусмислено се ухилили, че се готвя за едно пътешествие a la … Не, не, "Дневник" може с голямо удоволствие да съобщава, че съм заминал "много зле" за Сан Ремо ("Южна Франция"!!!), с надежда, че ще се завърна още по-зле – тая радост нема да му направя! Имам намерение да се поправя съвършенно и да занимавам още дълго време българския свят със своята за мнозина мекомодна личност. Как? Vederemo! – А хората мислят, че съм окончателно фалирал, опян и погребан. Е, добре – ще им докажа, че тъй лесно не се давам и че мълчанието ми не е знак за смърт и вечен покой. Да, право има французинът: [...][2] За това и чакам. А не е далеч денят, когато всички ще видят, че аз съм имал право: всички, всички, от дясно и от ляво. Каквото щат и да говорят сега: e pur si muove! Какво направиха със своето смешно решение да преобразуват в 24 часа цялото учебно дело? Какво измениха до сега от това, което съм създал, като продължение и подобрение на създаденото до мене? – Повикаха обратно командированите учители, с изключение на тия, за които се застъпиха Радев и Consortium. И после? – нищо. Направиха ли основното и класното учителство по-малко "революционно"? Mit nichten. Четете само "Съзнание". Избесиха ли социалистите, както им се искаше? Даже Веч. Поща се отказа от желанието да се арестуват учителите за техните крайни убеждения. Тогава? – А Университетът откри ли се при новите условия? И жена ми ми съобщи, че се водят усилени преговори с някои професори, но и аз предвиждам, че резултатът ще бъде отрицателен. И как е възможно да се дойде до известен компромис след двата манифеста до българското общество? Във всеки случай Вие ще ми направите голяма радост, ако ме държите редовно в течение на интересния опит, от който и аз не очаквам много. Жал е във всички случаи, че тъкмо сега един от най-характерните и добросъвестните професори – именно Милетич – липсва. Той е с цялото си семейство в Santa Margarita, недалеч от Генуа. Ще му пиша и ще узная мнението му. Съобщете ми, верно ли е, че главната роля в "преговорите" играе Бахметиев, който в един от последните броеве на "В[ечерна] П[оща]" се опитва да се рехабилитира чрез мене. Какъв противен тип! И тоя човек отлично знае, че нищо не ми е скрито от неговите морални дефекти. Аз, който си дадох оставката именно, за да защитя автономията на Университета, се обвинявам, че съм имал намерение да посегна върху тая автономия. C'est pas hop idiot! Има обаче нещо верно в неговите рекриминации против старите – то е тяхната идиосинкразия към известни млади. Боже мой, не аз ще отида да доказвам, че нашите учени patres conscripti[3] са представяли във всяко отношение съвършенство, не аз ще

[2] Следва изречение на фр. ез., което е нечетимо.
[3] лат. – бащи на писаното слово.

отида да величая един нисък иезуитин като Тодорова Балан, комуто бих простил най-сетне всичко, ако да би представил една по-крупна научна величина – но от известни свои недоволства аз никога няма да се вдъхновя, за да отнема главното условие за развитието на една свободна наука у нас – автономията на Университета. Никога не съм бил във всички случаи тъй дребнав, както ме представя проф. Бахметиев, който много по-добре щеше да направи да не дига твърде много шум около своята и без това доста скандална личност. Вие лично трябва да сте поласкан от новия "ктиторъ" на университета. Гледам, че не Ви е забравил в списъка си за кандидат-професори. Това негли е и най-голямата полза от полемиката му: обществото узнава, че светът няма да се свърши, ако един ден по едно чудо изчезнат всички "стари". Има, значи, кой да ги замести. И трябва да се признае, че изобщо Бахметиев се е постарал да изтъкне всичко по-надеждно в областта на науката. Има в списъка и грешки, но... целта на проф. е била чисто практическа, та е трябвало да се бърза. Не по-малко право има той, когато указва на съвета обидното положение на асистентите. За жалост и тук се усеща обаче повече Мафиотската интрига. Нима Бахметиева го боли за бълг. наука? Има и други "трески за дялание", несъмнено, у нашите стари... обаче всичко това днес не важи. Не се касае за едно нормално заместване на изчезнали сили, а за доказателството, че новият Закон може да се приложи. А това доказателство (quod erat demonstrandum!) не ще може се дà. Разбира се, аподиктично[4] твърдение тук е невъзможно, защото човек никога не може да каже с увереност какво ще стане утре в България – обаче ако общият морален уровен е слаб, не толкова слаб трябва да бъде професорският морал. Случи ми се обаче и тук (под натиска на мизерията особено) едно пречупване на характерите – lassen wir uns begraben, wenigstens für eine gewisse Zeit[5]. Разбирате ли сега защо толкова ме интересуват преговорите. Никой повече от мене не желае да се измие едно позорно петно, което ме прави тук в странство да се червя, че съм българин (уви, аз не мога с гордост да кажа auch' io sono bulgaro!), но трябва да се знае, с каква цена ще се измие. Ето защо, не ме лишавайте от съобщенията си. Ако искате, отнесете се за някои подробности до Агура. Разбира се, че трябва да го уверите в своята пълна дискреция. Както въобще и това, което ви пиша – нека си остане за Вас. Ще свърша с няколко малки просби:

1. Разпоредете да се изпрати XX том от Сборника проф. Крумбахеру в Мюнхен. Преди за замина, получих картичка от него, че не му е изпроводена тая книга.

---

[4] Тук ръкописът на писмото се разчита трудно, така че в прочита на тази дума има известна несигурност.

[5] нем. – да оставим да бъдем погребани, поне за известно време време.

2. Попитайте Христо Велев, подначалника, кому е предаден за рецензиране един ръкопис с извлечения на документи из френската дипломатическа архива. Има ли оценка?
3. Помолете Сава Велева да ми изпрати продължението от "Златната книга", която обещава да стане интересна и "суггестивна" (дано!).
4. Попитайте Шамарджиева предвидена ли е в бюджета на Мин. на Общите сгради сума за постройка на мъжка гимназия във Видин? И колко?

Ако след всичко това Ви остане малко време, да ми дадете някои сведения за театъра и неговите представления, ще Ви бъда особено признателен. Желал бих особено да чуя мнението Ви за Петко Тодоровата пиеса "Първите", която трябва да се даде тия дни. Нямам нищо против това да ми разправите нещичко из литературните и художествените кръгове, в които се въртите.

Сега ще ми позволите да свърша.

Поздрав на сестра Ви и брата Ви – занесете много здраве и у дома.

Ваш предан
[подпис]

Следва още едно едно писмо с дата 7 май 1907 (което няма да бъде включено тук). Тези две писма от Сан Ремо (Италия) фактологически допълват текста на Кръстина Гечева в нейната биобиблиография за Шишманов[6], където на с. 32 тя отбелязва, че през 1907 г., след като напуска министерския пост, той заминава за Швейцария. Шишманов обаче първо отива за определено време в Италия и чак след това се отправя към Швейцария. В плика на писмото има още нещо любопитно и важно – изрезка на статия от Шишманов за юбилея на цар Борис във връзка с 1000-годишнината му. Тази статия също липсва в биоблиографията. Съдейки по датата ѝ, 28.04.1907, тя вероятно е публикувана след първото Шишманово писмо от Италия. Тъй като е в единствен екземпляр в архива на М. Арнаудов и от изрезката не може да се разбере името на вестника, в който е поместена, сметнах за уместно да я причисля към писмата на Иван Шишманов.

Юбилеят на цар Бориса
Писмо на д-р Ив. Шишманов за юбилея

Бившият министър на народното просвещение, г. д-р Ив. Шишманов, който се намира на лечение в странство, е изпратил на председателя на комитета за празнуване хилядогодишнината на цар Бориса следното писмо:

[6] **Гечева, Кр.** Иван Д. Шишманов. Биобиблиография. София, 2003.

Многоуважаеми г. председателю,

Известни са причините, които ми попречиха да взема участие в организацията и изпълнението на празненствата за хилядогодишнината от смъртта на царя – кръстителя. Не по-малко ви е известно обаче, че от самото начало посрещнах с радост една щастлива инициатива и готов бях да ѝ дам своето съдействие.

Вие лесно ще разберете, следователно, моята скръб, че в юбилейния ден ми е невъзможно поне със своето присъствие да засвидетелствам искрената си преданост към една добра идея. Защото тая хилядогодишнина е *апотеозата на едно велико цивилизаторско дело*, което тепърва даде възможност на българина да прояви, чрез словото и мисълта, своята жизне- и културоспособност и да докаже своето право на съществуване.

Ние всички днес сме проникнати от грамадното значение на Борисовото епохално решение не само за Дунавските славяни, но и за цялото славянско семейство. Даже такъв един радикал като Ботева, комуто космополитизмът не пречеше никак да люби страстно своето отечество, признава, че "и в историята на нашия... народ се срещат страници, в които българският гений е записал такива важни и знаменити събития, които ни дават право да се гордеем, че и ние сме внесли някога-си нещо за историята на общочовешкия напредък и които, разбира се, треба да възбуждат почит и уважение не само в душата на нашето младо поколение, но на всеки честен, искрен и признателен славянин."

"Едно от тия събития", пише Ботев, "без съмнение е кръщението на българския народ, т. е. приемането на онова хуманно човешко учение, което... турна начало на оная знаменита в старо време славянска култура, за която възпоминанията сближават и въодушевляват с взаимни симпатии почти всички славянски племена." (Знаме, 1875, бр. 15, 8 май)

Обаче, намирайки се днес на брега на чудесната Ривиера, що съединява двете най-красиви европейски области, в които в средните векове българската мисъл упражни известно влияние върху религиозните движения на северо-италианските Катари и провансалските Албигойци, аз си спомням и за ония времена, когато малката България бе почнала да играе дори роля на естествена посредница между Изток и Запад и да въздейства върху развоя на общоевропейската мисъл.

Спомняйки си тия далечни времена, радост ме обзема и тъга. *Радост*, че принадлежа на един народ, който не веднъж е доказал на света, че желае и че може да вложи нещо от себе си в съкровищницата на общоевропейската цивилизация; *тъга*, че тоя народ забравя тъй често своята светла културна роля в миналото.

Ето защо устроената хилядогодишнина, като доказателство, че тая забрава все пак не е в състояние да заличи спомена за някогашната мисия

на малката България, ме подкрепи във вярата, че ще дойде пак ден, когато ще удивляваме света не само с внезапността на своите политически кризи, но и със силата на всемогъщото слово, на просветата, на науката, на мисълта.

С отлично почитание:
Д-р Ив. Шишманов
Сан Ремо, 28/IV 1907 г.

СПРАВКА ЗА АВТОРИТЕ

Алекѕандър Йорданов – н. с. д-р Институт за литература – БАН
Аурелия Херда – д-р, Институт за югоизточноевропейски проучвания (Букурещ) – РАН
Ваня Матеева – ст. н. с. д-р, Институт за фолклор - БАН
Васил Балевски – литературовед, Институт за литература – БАН
Владимир Кржиж – литературовед, Славянски институт (Прага) – ЧАН
Галина Бушко – докторант, Национален университет "Иван Франко" (Лвов)
Димитър Цанев – доц. д-р , Софийски университет "Св. Климент Охридски"
Елена Сюпюр – проф. д-р, Институт за югоизточноевропейски проучвания (Букурещ) – РАН
Емил Димитров – литературовед, Институт за литература – БАН
Ерика Лазарова – ст. н. с. д-р, Център по наукознание и история на науката – БАН
Людмила Хр. Малинова – н. с. д-р, Институт за литература – БАН
Мария Младенова – доц. д. ф. н., Специализирано висше училище по библиотекознание и информационни технологии
Младен Влашки – гл. ас., Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"
Наталия Григораш – доц. д-р, Национален университет "Иван Франко" (Лвов)
Петя Костадинова – ст. н. с. д-р, Институт за български език "Професор Любомир Андрейчин" – БАН
Пламен Антов – н. с. д-р, Институт за литература – БАН
Румен Шивачев – литературовед, Институт за литература – БАН
Яни Милчаков – доц. д-р, Шуменски университет "Епископ Константин Преславски"

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Агура, вж. Агура, Димитър Д. 241
Агура, Димитър Д. (Агура) 216
Адам, Вилие дьо Лил 219
Акселрод, Павел В. 227
Алберти 40
Александров, Петру д-р 227
Алеко, вж. Константинов Алеко
Александър вж. Александър Великий
Александър Великий (Александър) 184, 185
Алтенбург 150
Ангелов, Върбан 169, 172, 173
Анунцио, Габриеле де вж. Данунцио, Габриеле
Андрич, Иво 121
Анна вж. Бояджиева Ана Иванова
Антов, Пл. **49, 61**
Апостола вж. Васил Левски
Априлов, В. вж. Априлов, Васил
Априлов, Васил (В.Априлов) 30, 33
Арборе, Замфир (Арборе, З., Арборе, Замфир Арборе Ралли, З. Арборе – Рали) 3, 6, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234
Арборе, Екатерина 234
Аргиров, Стоян 103
Аретов, Н. **28,33**
Арнаудов вж. Арнаудов, Михаил
Арнаудов, М. вж. Арнаудов, Михаил
Арнаудов Михаил (Арнаудов, д-р Арнаудов, М. Арнаудов) 6, 25, 33, 88, 92, 172, 235, 236, 239, 242
Атанасов, П. 207, 208, 209

Бабеков, Ст. 96
Багрянов вж. Багрянов, Ив.
Багряна, Елисавета 94
Багрянов, Ив. (Багрянов) 164, 169, 171, 172
Байцура, Т. **199**
Бакунин вж. Бакунин М. А. 227
Балабанов, Александър **92**
Балабанов, Никола 166, 167
Бакалов, Г. **81**
Балан, Станислав 170
Балсамов, М. вж. Балсамов, Михаил
Балсамов, Михаил (М. Балсамов) 164, 165
Бар вж. Бар, Херман
Бар, Херман 219, 220
Баракова, П. **70**
Бахметиев 211, 241
Бебел 236
Бешков, Ив. д-р 163, 170, 171
Биану, Йон 232
Благоев, Д. **81**
Блайбтрой, Карл 220
Бобчев, Стефан 219
Богданов, Б. **190**
Бодянски, Осип 199, 203
Божилов 154, 160, 163, 170, 172
Божилов, Д. 120
Божилов, Добри 148
Божилов, Тодор М. 166
Божков, Т. 207
Бокачо 71, 72
Болгар, Боян 94
Бозвели, Неофит 33, 71
Борис 242, 243
Борис III 155, 169
Ботев, Христо (Ботев) 35, 75, **202, 209**, 227, 228, 231, 232, 233, 243
Бочаров, Д. 159,160
Бояджиева, Ана Иванова (Анна, Ана Иванова, Евгения, Евгения Бояджиева, Евгения Ив. Бояджиева) 107, 108, 110, 111, 113, 116
Баяджиева, Ст. Ив. вж. Бояджиева, София Иванова
Бояджиева, София Иванова 110
Бръзицов, Хр. вж. Бръзицов, Хр. Д.
Бръзицов, Хр. Д. (Хр. Бръзицов) 98
Брюнетиер, Фердинанд 25
Буркхард 40
Буров 172
Бъклова, Катя **222**
Бьоне, Яков 179
Бюло 236

Вазов вж. Вазов, Иван
Вазов, Борис **7**
Вазов, Ив. вж. Вазов, Иван
Вазов, Иван (Вазов, Ив. Вазов, Иван Вазов) 22, 61, 63, 70, 113, 115, 170, 171, 205, 216, 217, 219, 221
Ванова, Л. **120**
Вапцаров вж. Вапцаров, Никола
Вапцаров, Никола (Вапцаров) 148
Васари, Джорджо 39, 40
Василев 156
Василев, Хр. 172

Васил Левски (Апостола, дякон Игнатий, Левски) 75, 108, 109, 110, 111, 112
Василев, Вл. 25
Васкидович, Ем. 200
Вебер, Макс 45
Велев, Христо 242
Велева, Сава 242
Велева, Д. вж. Велева, Дарина
Велева, Дарина (Д. Велева) **201**, 203
Великов, Стефан 111
Величков, К. вж. Величков Константин
Величков, Константин (К. Величков) 102, 106
Велчев, В. вж. Велчев, Велчо
Велчев, Велчо (В. Велчев) 55
Венелин, Ю. вж. Венелин, Юрий
Венелин, Юрий (Георгий Гуца, Ю. Венелин) 34, 41, 199, 200, 202, 203
Веркович 235
Владикин, Любомир 182
Вовк, Ф. 201, 209
Вовчок, Марко 205
Возняк, В. 209
Войцева, О. А. **199**
Волф 99
Волф, Хуго 219
Вундт 87
Вълев, Васил Кунчев 110
Вълев, Кунчо 108

Габе, Дора 165
Габровски 169
Гаврилов вж. Гаврилов, Никола
Гаврилов, Никола (Гаврилов) 169, 170, 171, 172
Ганев вж. Ганев, Тодор
Ганев Т. вж Ганев, Тодор
Ганев, Тодор (Ганев, Т. Ганев) **225, 226, 228, 229, 230, 231,** 232, 233
Генадиева-Мутафчиева, З. **69**
Генчев, Димитър 169
Генчев, Н. **35**
Георгиев, Емил (Георгиев, Е.) 43, **110, 112, 113**
Георгиев, Михалаки 205
Георгиева, И. 120
Георгов, Иван, А. 216
Геров, Найден 110
Гечева, Кр. вж. Гечева, Кръстина
Гечева, Кръстина (Кр. Гечева) 242
Гечев, С. вж. Гечев, Стефан
Гечев, Стефан (Ст. Гечев) 134, 138
Гибън 57
Гиргинов 172
Гичев 172
Гнатюк, В. 209
Гоголь, Н. **202**
Голберг, М. **209**
Головацки, Я. вж. Головацки, Яков
Головацки, Яков (Я. Головацки) 199, 200, **201**, 203
Григораш, Н. **201, 209**
Григорович, Виктор 35, 199, 203
Грийн, Греъм 122
Грим, братя 211
Гринченко, Б. 209
Грушневски, М. 201, 204
Гулабчев, С. 204
Гумерус, Хенрих (Гуммерус, Г.) 119, **124**
Гуревич, А. 66
Гуца, Георгий вж. Венелин, Юрий
Гьоте 47, 178
Гълъбов, Константин 182
Гюнтер, Ханс 178

Дамянов, Георги 169
Дамянов, Райко 169
Дамянова, Р. **9, 24, 69**
Данова, Н. **28, 29, 32, 33**
Данчови, братя 41
Данунцио, Габриеле 219
Даскалов, Стефан 172
Дафинов, Здр. **28**
Дашкевич, Микола 199, 203
Дебогорий-Мокриевич, В. **204**
Демел, Рихард 219
Демьянков, В. З. **37**
Джеров, Ас. 162, 163
Димитрова, Анастасия 107
Димитрова, Ст. 64, **68**
Димов, Вергил 172
Димов, Г. вж. Димов Георги
Димов, Георги (Г. Димов) **27, 206**, 207, **208**
Димчев, Владимир 169, 172, 173
Димчева, Р. **24**
Димчевска, Маргарита 102, 105
Динеков, П. вж. Динеков, Петър
Динеков, Петър (П. Динеков) **27,** 55, 94
Дмитриевич, Иван вж. Шишманов, Иван Д.
Дмитрук, В. **207**

Добровски, Й. 41
Доброджану – Геря, Васил 227
Дойчев, Л. **108, 110**
Донев, Ст. Вж. Донев, Стойчо
Донев, Стойчо (Ст. Донев) **90**, 97
Достоевски 177, 178
Драганов 171, 172
Драганов, Първан 162, 164
Драгова, Н. **120**
Драгойчева, Цола 169
Драгоманов вж. Драгоманов, Михайло
Драгоманова, Лидия вж. Шишманова, Лидия
Драгоманов, М. вж Драгоманов, Михайло
Драгоманов, М. П. вж. Драгоманов, Михайло
Драгоманов, Михаил вж. Драгоманов, Михайло
Драгоманов, Михайло (Драгоманов, М. Драгоманов, Михаил Драгоманов, Михаил Петрович, М. П. Драгоманов) 199, 202, 206, 208, 211, 216, **222**, 226, 228, **231**, 232, 233, 234
Драгоманов, С. **204**
Дринов, М. вж. Дринов, Марин
Дринов, Марин (М. Дринов) 35, 41, 61, 106, 209
Дроснева, Е. **27**
Друмева, В. 108, 109, 111, **113**
Дузе 219
Дънов, Петър 188
Дюкмеджиев, Любен 172

Евтимий, Патриарх 71, 72
Едисон 194
Елеонора 95
Елин Пелин 205
Елисавета 90
Елсниц вж. Елсниц, Александър Л.
Елсниц, Александър Л. (Елсниц) 227, 228, 232
Ескарпи, Р. 121

Желев, Йордан 93
Жечев 169
Жечев, Николай **225**
Жечев, Тончо 62
Живков, Г. 215
Жинзифов, Р. вж. Жинзифов, Райко
Жинзифов, Райко (Р. Жинзифов) 35, **202**
Жуковски, Николай вж. Жуковски, Николай Иванович
Жуковски, Николай Иванович (Николай Жуковски) 227, 232
Заимов, Стоян 109
Засенко, О. **205**
Земенхоф 90
Зилинкрон, Детлер фон вж. Лилиенкрон, Детлев фон
Златанов, Серги 166
Златарева, Вяра 165, 167
Златаров, Асен 94, 197
Златкова, М. **214**

Иван Александър 71, 72
Иванов, В. **89**
Иванов, Емил 216
Иванов, Йордан 33
Иванов-Черен, Илия 90
Иван Шишман 71, 72
Игнатий, дякон вж. Васил Левски
Игълтън, Т. 57
И.Д.Ш. вж Шишманов, Иван Д. 217, 221

Йовков, Й. вж. Йовков, Йордан (Й. Йовков) 94, 136
Йорга, Николае 225
Йорданов, Велико 102
Йоцов вж Йоцов, Борис
Йоцов, Борис (Йоцов) 160, 161, 170

Казалийска, Рада 107
Каменова, Анна 165,167
Канер вж. Канер, Хайнрих
Канер, д-р вж. Канер, Хайнрих
Канер, Хайнрих (д-р Канер, Канер) 219, 222, 224
Каракал **231**
Кант вж. Кант, И.
Кант, И. (Кант) 47, 51, 52, 53, 54, 87
Карабелова – Панова, М. **24**
Каравелов, Л. вж. Каравелов, Любен
Каравелов, Любен (Л. Каравелов) 35, 205, 209, **231**, 232
Каракостов **109**
Карнеги, Андре 100
Касирер, Е. **64**
Кацарова, Люба 90
Класанов, Васил 102, 105
Клеменц, Димитрий Александрович 227
Кипиловски, Ан. 200

Кирил [принц] 169
Кирил и Методий 187, 212
Климт 219
Кобилянска, О. 209
Кодреану, Николае Зубку 227
Козелек 45
Колаковски, Л. **46**
Коллар, Ян 212
Колчев 172
Кондорсе вж. Кондорсе, М. Ж.
Кондорсе, М. Ж. **46**
Конквест, Р. **131**
Конрад 219
Константин Великий 184
Константинов, Ал. вж. Константинов, Алеко
Константинов, Алеко (Алеко, Ал. Константинов, Щастливеца) 50, 74, 75, 76, 77, 78, 83, 86, 194, 205
Константинов, Г. вж. Константинов, Георги
Константиновв, Георги (Г. Константинов) 22
Копилов, С. А. **199**
Косеска, В. **71**
Костадинова, П. **68**
Костов 236
Костов, Александър 169
Костов, К. **95**
Костов, Петър 169
Костов, Трайчо 169, 170, 172, 173
Костов, Ст.Л. 137
Костомаров, М. **202**
Костомаров, Н. **208**
Кравчински, Сергей Мих. 227
Кремен, М. **123**
Крумбахер 242
Кръстев, К. д-р 25
Кръстев, Кирил 94, 186
Кубрякова, Е. С. **37**
Кун, О. 211
Кунев, Трифон 165, 167
Кунин, Петко 169, 170
Кунчева, Гина 112
Кушев, Димитър 170, 172
Кънчев, Георги Христов 113
Кьорчев, Д. **130**
Кьосеиванов 157
Кючуков, В. 160, 161

Лавров, П. 201
Лазарев **231**
Ламартин 121
Ленин 129
Лесинг 51
Люметр, Жюл 25
Леся украинка 202, 208, 209
Ли, Върнан 219
Ликова, Р. **24**
Лилиев, Н. 133
Лилиенкрон, Детлев фон (Детлер фон Зилиенкрон) 220
Лисенко, Микола 202, 209
Лихачьов, Д. 185
Л. М. вж. Милетич, Любомир
Лудвиг XIV 25
Лузина, П. Г. **37**
Луканов, Карло 169
Лулчев 169, 170
Лютев 76

Макариополски, Иларион 35
Максимович, М. 203
Малджиева, В. **70**
Малинова 235
Малярчук, Н. **207, 209**
Манов, Емануил Г. 166
Манов, Ст. вж. Манов, Стефан
Манов, Стефан (Ст. Манов) 152, 160, 163, 166
Маринов, Димитър 216
Марковски, Л. д-р 110
Маркс 218
Матов, Д. 216
Масарик, проф. 217
Махун, С. 126, 129
Мацура, Вл. 44
Мешков, Ив. 81
Мешкова, П. **148**
Милетич вж Милетич, Любомир
Милетич, Л. вж. Милетич, Любомир
Милетич, Любомир (Л. М., Л. Милетич, Милетич) 103, 216, 220, 221, 240
Милованович, М. Г. 217
Милош, Чеслав 121
Милчаков, Я. **136**
Минков, Никола 172
Минкова, Л. **205**, 207
Митина, Р. **96**
Минцес вж. Минцес, Борис
Минцес, д-р вж. Минцес, Борис
Минцес, Борис (д-р Минцес, Минцес) **204**, 216, 222, **223**
Мирчев, К. 69

Микина, Р. **96**
Митов, Антон 103
Михайлова, Пенка 168
Михайловна, Лидия вж Шишманова, Лидия
Михалчев 155, 156, 157
Михов, д-р 154, 235
Мишайков 156, 157
Мишев, Мишо Д. 166
Мишле вж. Мишле, Жул
Мишле, Жул (Мишле) 40
Мишу, Николае 225
Младенов вж. Младенов, Ст.
Младенов, Ст. **69** , 236
Моле, Л. **64**
Моние, Марк 208
Морузи, Константин 227
Морфов, Петър 170
Москаленко, В. вж. Москаленко, В. І.
Москаленко, В. І. (В. Москаленко) 204, **207, 208, 209, 210**
Мошанов вж. Мошанов, С.
Мошанов, С. (Мошанов) **125,** 172
Муравиев вж. Муравиев, Конст.
Муравиев, Конст. (Муравиев) 171, 172
Мутафов, Чавдар 94
Мутафови, Фани и Чавдар **94**
Мутафчиев, Петър 182

Начева, Вера Иванова 166
Начов, Н. 209
Нейков, П. 123, 125, 131, 132, **136**
Нейчев, Минчо 169, 171
Ненков, Петър 105
Ненков, Ст. Вж. Ненков, Стефан
Ненков, Стефан (Ст. Ненков) **91,** 93
Неруда, Пабло 121
Нечаев вж. Нечаев, Сергей
Нечаев, Сергей (Нечаев) 227, **231**, 232
Николаев, Николай 105
Николов, Давид 166
Ницолова, Р. **71**
Ничев, Б. **38**
Нушич, Бр. вж. Нушич, Бранислав
Нушич, Бранислав (Бр. Нушич) 121, 137

Обретенов, Никола Т. 109
Огнянович, К. 200
Олденбург, С. 211
Олес, О. 209
Омир 122
Ораховац 235
Орозо вж. Орозов, Стоян
Орозов Ст. вж. Орозов, Стоян
Орозов, Стоян (Орозов, Ст. Орозов) 91, 92, 93
Оршаков, Х. д-р 164
Ох, Армин 122

Павлов 172
Павлова, Н. **68**
Павлик, М. 204, 209
Павлович, Хр. 72, 200
Паисий вж. Паисий Хилендарски
Паисий Хилендарски (Паисий) **8**, 33, 35, 36, 41, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
67, 71, 72, 76, 77, 78, 80, 86,
Панкрац, Ю. Г. **37**
Пантелеев, Д. вж. Пантелеев, Димитър
Пантелеев, Димитър (Д. Панталеев) **94**
Партов 170
Пас, Отавио 121
Паскалева, В. 111
Патев, П. **110**
Пашев, Константин 92
Пеев, Ж. **90, 91, 95**
Пелан, Й. 39
Пенев вж. Пенев, Боян
Пенев, Б. вж. Пенев, Боян
Пенев, Боян (Б. Пенев, Пенев) 25, 41, 42
Пенчева, М. **64**
Петкова, Райна Тодорова 166
Петрарка 71, 72
Петринска, М. **111**
Петров, Г. 153, 154, 155, 157
Петров, Георги 169, 170, 171
Петров, П. **91**
Петров, Хр. 170
Петрова, Ст. **69**
Петрович, М. вж. Драгоманов, Михайло
Петрович, Михаил вж. Драгоманов, Михайло
Петър Берон, д-р 104
Пипин, Александър 222
Пискюллиев, А. Д., д-р 216
Полещук, Т. С. **203**
Поменов, Св. вж. Поменов, Светослав
Поменов, Светослав (Св. Поменов) 161, 162, 170
Попов вж. Попов, Л. И.
Попов, Алек 122

Попов, Ив. 170
Попов, Л. И. (Попов) 159, 160, 172, 221
Попова, М. **89**
Попович, Р. 72, 200
Потебня, Александър 199
Протохристова, К. **28**
Пчилка, Олена 202
Първев, Хр. **69**

Радев, вж. Радев, С.
Радев, С. (Радев) 122, 240
Радевски, Хр. **94**
Радославов, Ив. вж. Радославов, Иван
Радославов, Иван (Ив. Радославов) **21**
Радулов, Вл. **91**
Разцветников, Асен 94
Райер, Е. 99
Раковски вж. Раковски, Георги
Раковски, Г. вж. Раковски, Георги
Раковски, Георги (Г. Раковски, Г. С. Раковски, Раковски) 30, 35, 130
Раковски, Кръстю (Християн) 131
Раковски, Християн вж. Раковски, Кръстю
Ракова, З. **134**
Ралли, Ана Йоан 227
Радойков, Георги 166
Рилке, Райнер Мария 219
Рилски, Н. вж. Рилски Неофит
Рилски, Неофит (Н. Рилски) 33, 72, 99, 200
Рокфелер 194
Романски, Стоян 212
Руда, Т. П. **207, 209, 210, 211, 212**
Русел, д-р (Николай, К. Судзиловски) 227
Рьорих, Николай 188
Русев, Руси 171, 172
Русо вж. Русо, Жан-Жак
Русо, Ж.-Ж. вж. Русо, Жан-Жак
Русо, Жан-Жак (Ж.-Ж. Русо, Русо) 45, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 62

Савов вж. Савов, Дим.
Савов, Дим. (Савов) 171, 172
Савов, Петър 173
Савонарола 76
Самсаров, Христо 216
Сапир, Е. **64**
Сарафов, Константин 166, 167
Свенцицки, И. 204, 209
Севов 169, 170, 172
Селимински, Иван д-р 104
Сент-Бьов 25
Сеферис, Георгиос 121
Симеон [цар] 185, 213
Сингер вж. Сингер, Изидор д-р
Сингер, Изидор д-р (Сингер) 217, 219, 222
Сирак Скитник 92
Скарга 57
Скоропадски, Павло 129
Славейков вж. Славейков, Пенчо
Славейков, Пенчо (Славейков) 102, 102, 205
Славейков, П. Р. вж. Славейков, Петко
Славейков, Петко (П. Р. Славейков) 30, 35, 104, 114, 115, 116
Смирненски, Хр. 122
Смольска, А. К. **199**
Соболев 159, 160
Сотиров, А. **91**
Софроний вж. Софроний Врачански
Софроний Врачански (Софроний) 35
Срезневски, Измаил 199
Стайнов, Петко 93
Сталийски 172
Сталин 128
Стаматов, Г. П. 205
Стаматов, Георги 94
Стамболийски, Ал. 135
Стамболов 114
Стаменов 155
Станев, Никола 105
Станишев 171, 172
Станчов, Д. 135
Станчова, Ана графиня дьо Грено 135
Стателов 173
Стендал 121
Степанов, Ю. **67**
Стефана 111
Стефан Караджа 114
Стефанов, П. **112**
Стоименов, Н. вж. Стоименов, Никола
Стоименов, Никола (Н. Стоименов) 93
Стойков, В. 219
Стоянов, Андрей 90
Стоянов, З. вж. Стоянов, Захари
Стоянов, Захари (З. Стоянов) 63, 109, 136, 209, 229, 232
Стоянов, Л. вж. Стоянов, Людмил
Стоянов, Людмил (Л. Стоянов) 81, 94
Странгфорд, лейди вж. Странгфорд, Емили

Странгфорд, Емили (лейди Странгфорд) 111, 113, 115, 116
Странгфорд, лорд 111
Страшнюк, С. Ю. **199**
Студински, К. 204
Субтельный, О. **128**
Судзиливски **231**
Сюпюр, Е. **225, 229**

Танчев, Е. вж. Танчев, Евтим
Танчев, Евтим (Е. Танчев) 110
Тахов, Г. 108
Теодоров-Балан вж. Теодоров-Балан, А.
Теодоров-Балан, А. (Теодоров-Балан) 216, 241
Терпешев, Добри 169
Тен, Иполит 25
Тилш, Илзе 218
Тодоров, Петко 242
Тодорова, Мара д-р 102, 105
Тодорова, Рада 153, 154, 157, 166
Тошев, Д. 150
Тошков, Д. 155
Тошов, Димитър М. 166
Трендафилов, Вл. **50**
Трифонов, Йордан 33
Трифонов, Т. Ц. 104
Троцки, Л. 130
Труш, И. вж. Труша, Иван
Труша, Иван / И. Труш / 202, 209
Тютчев 121

Уайлд, Оскар 219
Уест, Морис 122
Узунов, Дончо 172
Уорф, Б. Л. **64, 66**
Урбих, Фердинанд 88

Фердинанд [Кобургготски] 102, 126, 215
Фехнер 87
Филип [Македонски] 184
Филов 154, 160, 169, 170, 172
Фихте 48, 53, 54
Фишер, Густав 212
Фойт, Георг 40
Форд 194
Фотинов, Константин 32, 107
Франко вж. Франко, Иван
Франко, Ив. вж. Франко, Иван
Франко, Иван (Ив. Франко, Франко) 6, 199, **202**, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213
Франц, М.-Л фон **65**
Францев, Вл. 201
Фуко вж. Фуко, М.
Фуко, М. (Фуко) 45, 54
Фурнаджиев, Никола 94
Фюрера вж. Хитлер
Фрайбург 99

Хаджи Димитър 114
Хадживълков, Иван 112
Хакова, Е. 204
Ханджиев 169
Хансон, Ола 219
Харет, Спиру 225
Хашдеу, Б. П. 225
Хвилевой, Микола 128
Хелвалд, фон 177
Хегел 46, 47, 191
Херда, А. вж. Херда, Аурелия
Херда, Ауерия (А. Херда) **225,** 229, 230, **232**, 233
Хердер 47, 53, 54, 177, 179
Хитлер (Фюрера) 150, 153, 154, 169
Хлебаров, Ячо 101
Хофманстал вж. Хофманстал, Хуго фон
Хофманстал, Хуго фон (Хофманстал) 219
Христов, К. 214
Хумболдт 179
Хумболт, В. фон **64**
Хух, Рикарда 219

Цанев, Г. 85
Цанков 169
Цонев, Беньо 216
Црньански, М. **137**

Чанков, Георги 169, 171
Чернокожев, Вихрен **9**
Чилингиров, Стоян 94, 102, 105, 205
Чинтулов 114
Чорній, В. П. **199, 209**
Чубински, П. 203
Чудомир 122

Шамарджиев 242
Шарланов, Д. **148**

Шарон 162
Шатобриян 121
Шафарик, П. И. 35
Шевченко вж. Шевченко, Тарас
Шевченко, Т. Г. вж Шевченко, Тарас
Шевченко, Тарас (Т. Г. Шевченко, Шевченко) 202, 205, 213
Шейняну, Лазар 225
Шейтанов вж. Шейтанов, Найден д-р
Шейтанов, Н. вж. Шейтанов, Найден д-р
Шейтанов, Найден д-р (Н. Шейтанов, Шейтанов) 6, 179, 181, 183, 185, 186, 187, 188,
189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198
Шекерджиев, Михаил 90
Шекспир 64
Шелинг 59
Шелудко, Д. 204
Шилер 54
Шишманов, Димитър (Д. И. Шишманов, Д. Шишманов, Шишманов) 5, **9**, 120, 133, 134, 135, 136, 138, 148, 149, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168
Шишманов, Иван Д. (И. Д. Ш., Ив. Шишманов, Иван Шишманов, Иван Д. Шишманов) 5, 6, 7, 8, 9, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 42, 45, 49, 50, 51, 53, 61, 62, 63, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106 107, 119, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 167, 1751 177, 178, 179, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 239, 242, 243, 244
Шишманова, Лидия (Лидия Михайловна, Лидия Драгоманова-Шишманова, Л. Шишманова) 98, 99, 168, **204**, 223, 224, 226, 228, **231**, 233
Шишманови 223
Шишманови, Иван и Димитър **9**, 120
Шлегел, Фр. 46
Шпильова, О. вж. Шпильова, О. В.
Шпильова, О. В. (О. Шпильова) **205**
Шулев, Богдан 166
Шумков, Йордан 166

Щастливеца вж. Константинов, Алеко

Югов, Антон 169, 172
Юнг вж. Юнг, Карл Густав
Юнг, К. Г. вж. Юнг, Карл Густав
Юнг, Карл Густав (К. Г. Юнг, Юнг) **79**, 83
Юстиниян 184

Яковлева, Е. **64, 67**
Яна 111
Янев, С. 136
Янев, Янко 188
Яус, Х. Р. **53**

Anderson, B. **29**

Bevan, D. **121**

Conquest, R. **128**
Čolović, I. **121**

Durzak, M **120**
Dziechcinska, H. **123**

Ellen, Key 217
Escarpit, R. **121**

Gnisci, A. **121**
Gurewicz, A. **66**

Hamonq Ph. **121**
Harting, D. **120**
Herda, A. **225, 226, 227, 229**
Hoppe, K. **120**
Hroch, M. **43**

Johnson, J. K. **120**
Jones, A. H. **120**
Koppen, E. **121**

Lazarova, E. **190**
Macura, V. **44**

Pehar, D. **121**
Pelan, J. **39**

Segeberg, H. **120**
Shatzberg, W. **120**
Sher, S.P. **120**
Shkandrij, M.
Siupiur, E. **225, 226**
Smith, A. D. **29**

Steinmetz, H. **120**
Strelka, J. P. **120**

Thomsen, Ch. W. **121**
Tielsch, Ilse **218**

Waite, R. A. **120**
Weisstein, U. **121**
Winklehner, B. **120**

Žečev, N. **225**
Žunić, D. 121

ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

Австрия **7**, 98, 103, 124, 219, 221
Авсро-Унгария 215
Адрия 187
Азия 192
Алпи 187, 239
Америка 99
Англия 100, 115, 161, 171, 217
Анкара 166
Армения 128
Атина 134, 150
Атлантически океан 192

Бесарабия 226
България (Царство България) 7, 27, 36, **72**, 90, 91, 92, 103, 124, 133, 136, 150, 151, 159,
170, 171195, 197, 200, 203, 204, 209, 212, 213, 215, **216**, 217, 228, 241, 243
Балкани вж. Балкански полуостров
Балкански полуостров (Балкани) 42, 95, 185, 223
Белград 110, 123
Берлин 150, 220, 224
Берн 157
Боровец (Чам Кория), м. 240
Бук, р. 154
Букурещ 90, 136, 226, **230**, 234
Варна 90, 95, 96

Видин 242
Виена 103, 214, 215, 217, 220, 224

Габрово 204
Галиция **204**

Генуа 239, 240
Германия 40, 48, 51, 53, 54, 71, 72, 93, 98, 103, 124, 150, 151, 153, 154, 161, 169, 170,
171, 215, 219, 221
Грузия 128

Днестър, р. 154
Дорпат 227
Дряново 95
Дубровник 41
Дунав, р. 67

Европа (Западна Европа, Централна Европа) 42, 59, 94, 99, 133, 191, 192, 193, 195, 197
198, 211, 219
Европа, Западна вж. Европа
Европа, Централна вж. Европа
Египет 196
Енисей, р. 187
Естония 227

Женева 168, 208, 226, 227, 229, 230

Индия 211
Италия 38, 40, 41, 170, 242

Йена **222**

Карлово 107, 110, 11, 112, 113
Карлсруе **222**
Киев 107, 119, 123, 129, 131
Кишинев 226, 227
Констанца 229

Лвов 202, 203, 204
Лена, р. 187
Лондон 220

Мадрид 162
Македония 185
Москва 148, 154, 189, 230, 232, 233, 234, , 226, 227
Мюнхен 242

Нагасаки **231**
Николаев 226

Ню Йорк 192

Об, р. 187
Одеса 222

Париж 103, 220, **222**
Пловдив 95, 96, 102, 112
Полша 161
Прага 189

Рим 196
Римска империя 57
Родопи 107
Румъния 8, 226, 227, 228, 229, 232, 234
Русия **7**, 8, 126, 127, 153, 156, 170, 171, 189, 211, 223, 227
Санкт-Петербург 227
С. Ремо вж. Сан Ремо
Сан Ремо (С. Ремо) 239, 242, 244
САЩ (Съединени американски щати, Щатите) 100, 171, 192, 193, 194, 195
Сибир 227
Скопие 90
Солун 187
СССР (Съветска Русия, Съветски съюз) 129, 131, 151, 155, 161
София 88, 90, 91, 92, 95, 97, 102, 108, 149, 166, 168, 189, 201, 204, 211, 212 222, 231, 233, **234**
Съветска Русия вж. СССР
Съветски Съюз вж. СССР
Съединени американски щати вж. САЩ
Сърбия 107

Троя 184
Турция 151, 170
Търново 32

Украйна 8, 124, 131, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 208, 213

Франция (южна Франция) 38, 40, 54, 121, 161, 240

Хайделберг **222**
Хале 103

Цариград 183, 185
Царство България вж. България
Цюрих **222**

Чам Кория вж. Боровец
Черновци 226
Чехия 8, 40

Швейцария 40, 98, 162, 215, 227, 242
Шотландия 100
Шумава 187

Щутгарт 90
Янтра, р. 130
Яш 227

Изготвил: Юлиана Царева

Институт за литература, БАН

“ИВАН Д. ШИШМАНОВ – НАУКА И ПОЛИТИКА. Шишманови четения. Книга 3”, 2007

Рецензенти :

Проф., д..и .н. Румяна Радкова
Проф., д-р Кирил Топалов

Тираж 300
Цена 7 лв.

Печатница „Изток-Запад ТМ”

ISBN 978-954-315-049-6
Издателство “Карина – Мариана Тодорова”
karinam.com

Моята цел беше значително по-скромна: да покажа, какви би трябвало да бъдат, според моето мнение, преобладающите качества на *официалните определители на външната ни политика* и само на тия.

При такива условия падат естествено всички искрени или присторени укори, че не съм бил дал пълен рецепт за българските министри изобщо.

Нека ми бъде простено при това, че не реагирам и на личните инсинуации, които, при нашите нрави, не можеше да не се явят с правилността на едно лунно или слънчево затъмнение. Независимо от факта, че съм бил почти четире години министър и съм имал следователно време да обръгна на всекакви епитети, аз оставам и днес с дълбокото убеждение, което споделят наверно всички добри българи, че трагизмът на момента изисква наложително, да се издигнем над своето малко "аз", над своето дребно злопаметство, над своите лични симпатии и антипатии.

Иван Д. Шишманов